

304868

48/2000

FOLIA ARCHAEOLOGICA

XLVIII

304868

48
2000

FOLIA ARCHAEOLOGICA XLVIII

2000

MAGYAR NEMZETI MÚZEUM • BUDAPEST

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM ÉVKÖNYVE
ANNALES MUSEI NATIONALIS HUNGARICI

Főszerkesztő

FODOR ISTVÁN

Szerkesztőbizottság

KEMENCZEI TIBOR
KOVALOVSKI JÚLIA

Szerkesztő

HOPPÁL ÉVA

Fotók

DABASI ANDRÁS
KÉPESSY BENCE

Rajzok

VÁRI ÁGNES

ISSN 0133-2023

A kötet a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával készült.

© Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatója

Állami Nyomda Rt.

TARTALOM - INDEX

SIMÁN Katalin: Az őskőkori pattintott kőeszköz gyártása és szakkifejezései Manufacture of Palaeolithic stone tools and the technical terms	7 25
KEMENCZEI Tibor: Adatok a szkítakor kezdetének kérdéséhez az Alföldön Beiträge zur Frage des Anfangs der Skythenzeit auf der Ungarischen Tiefebene	27 54
István VÖRÖS: Animal remains from the Mithraeum of Castrum Aquincum Az aquincumi castrum mithraeumának állatcsontleletei	55 84
SZABÓ Ádám: Suetrius Sabinus „újabb” felirata Pannoniából. CIL, III, 10490 =RD, 369	85
Die „neuere” Inschrift von Suetrius Sabinus aus Pannonien. CIL, III, 10490=RD, 369	101
Endre TÓTH: Das ungarische Krönungszepter	111
A magyar koronázási jogar	156
KOVÁCS S. Tibor: II. Lajos király gyermekpáncélja és egy hajdúkapitány vértje	155
Knabenharnisch des Königs Ludwig II. und der Fußharnisch eines Haiduckenhauptmannes	172

RÖVIDÍTÉSEK – ABBREVIATIONS

ActaArchHung	= Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest
Alba Regia	= Alba Regia. Annales Musei Stephani Regis, Székesfehérvár
ANRW	= Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt, Berlin
ArchÉrt	= Archaeologiai Értesítő, Budapest
ArchKözl	= Archaeologiai Közlemények, Budapest
Aschw	= Archäologie der Schweiz, Basel
AuChr	= Antik und Christentum, Münster
AW	= Antike Welt. Zeitschrift für Archäologie und Urgeschichte, Feldmeilen
BalKözl	= Balácai Közlemények, Veszprém
BJ	= Bonner Jahrbücher, Köln
BudRég	= Budapest Régiségei, Budapest
BVbl	= Bayerische Vorgeschichtsblätter, München
CIL	= Corpus Inscriptonum Latinarum
CommArch-Hung	= Communicationes Archaeologicae Hungariae, Budapest
DCAE	= Deltion tēs Christianikēs Archaiologikēs Hetaireias, Athenai
DissPan	= Dissertationes Pannonicae, Budapest
Dolg	= Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem-és Régiség-tárából, Kolozsvár Dolgozatok a Szegedi Tudományegyetem Régiségtudományi Intézetéből, Szeged
EPRO	= Études préliminaires aux religions orientales dans l'Empire Romain, Leiden
FMS	= Frühmittelalterliche Studien, Berlin
FolArch	= Folia Archaeologica, Budapest
FolHist	= Folia Historica, Budapest
HelvA	= Helvetia Archaeologica, Basel
JKSAK	= Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen des Allerhöchsten Kaiserhauses, Wien
JRGZM	= Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Mainz
MAG	= Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft, Wien
MFMÉ	= A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, Szeged

MT	= Magyar Tudomány, Budapest
PBF	= Prähistorische Bronzefunde, München
PZ	= Prähistorische Zeitschrift, Berlin
RégFüz	= Régészeti Füzetek, Budapest
RGA	= Reallexikon der Germanischen Altertumskunde, Berlin
SA	= Sovetskaja arheologija, Moskva
Savaria	= Savaria, Szombathely
SIA	= Slovenská Archeológia, Bratislava
StCl	= Studii Clasice, Bucureşti
VMMK	= A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei, Veszprém
Zkg	= Zeitschrift für Kunstgeschichte, Berlin
ZKw	= Zeitschrift für Kunstwissenschaft, Berlin
ZPE	= Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, Bonn
ZSAK	= Zeitschrift für Schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte, Zürich

AZ ÓSKŐKORI PATTINTOTT KŐESZKÖZ GYÁRTÁSA ÉS SZAKKIFEJEZÉSEI

SIMÁN Katalin

Vértés László 1960-ban két cikkben,¹ 1965-ben pedig a magyar paleolitikum kézikönyvében² foglalkozott a paleolit technológiával, illetve a tipológia szakkifejezéseivel. A nemzetközileg használt szakkifejezések közül azokat fordította le magyarra, melyek egy tárgy leírásánál vagy meghatározásánál nélkülözhetetlenek. Ez végül is természetes, hiszen a kőeszköz gyártás folyamatának beható vizsgálata nemzetközi szinten is viszonylag új jelenség.³ Magyarországon ma is kevesen foglalkoznak a témával, erre vonatkozó tanulmány magyar nyelven egyáltalán nem jelent meg. Az anyagközlő cikkekben, monográfiákban, illetve egyes anyagcsoportok újraértékelésével foglalkozó írásokban a szerzők, kevés kivétellel, csak a hagyományos szintig foglalkoznak technológiai kérdésekkel (levallois/nem-levallois technika, magkövek jellege, technikai csoportok megoszlása, retusfajták).⁴ Technológiai folyamat leírására nem kerül sor, ahogy elmarad a nem retusált darabok elemzése is.

A következőkben a **pattintott kőeszköz-gyártás** általános folyamatát vázoljuk fel a nyersanyag beszerzésétől addig a pontig, amikor az eszköz használhatatlanná válik. Nem térünk ki kronológiai vagy kulturális specifikumokra sem stílusbeli különbségekre. A jelen cikk célja az általános folyamat leírása magyar nyelven.⁵ Nagy segítségünkre volt a munkában az a tény, hogy a magyar nyelvű cikkekben a szerzők igyekeztek magyarul fogalmazni. Ezeknek a kifejezéseknek a nagy részét megtartottuk, elvetettük azokat, melyeknek értelme nem tiszta (pl. alakító retus, magkőtechnika⁶), megfogalmazása zavaró (gerincretusált penge, magkőtechnika⁷) vagy nincs köze az általános gyártási folyamathoz.

¹ Vértés 1960a; Vértés 1960b

² Vértés 1965

³ A nemzetközi szakirodalomban az 1980-as évektől szaporodó, technológiával foglalkozó cikkeket megelőző időszakból úttörőmunkának számító néhány nagyobb tanulmány: *Semenov* 1964; *Feustel* 1973. Társadalmi vonatkozásainak tárgyalása L. Binford munkásságához köthető. Megközelítőleg ebben az időszakban kezdtek mélyebben tanulmányozni a ma élő vadász-gyűjtőgető társadalmakat ebből a szempontból.

⁴ Údító kivétel, bár csak részben magyarul, *Gábori - Csánk* 1968; *Gábori - Csánk* 1971.

⁵ A hangsúly a nyelven van, hiszen a nemzetközi szakirodalomban sokkal alaposabb, részletesebb tanulmányok sokaságát olvashatjuk. A szövegben egyes szakszavakat vastagon szedünk, ezek idegen nyelvű megfelelőit a függelékben adjuk meg. A táblázat nem teljes, hiszen az egyes országokban illetve iskolákban más-más irányú és mélységű a technikai elemzés. A szójegyzék bővíthető és kiegészíthető. Ugyancsak a cikk célja okán válogatott, felhasznált irodalomjegyzéket adunk meg, melynek többségére a szövegben külön nem utalunk.

⁶ Vértés 1960b

⁷ Vértés 1960b

Szükségesnek látjuk megjegyezni, hogy a technológiai leírás és a régészeti elemzés kifejezésára nagyjából azonos, vannak azonban pontok, ahol a szavak értelmezése eltérő (pl. hulladék, ld. később). A jelen cikk a technológiai értelmezést helyezi előtérbe, a kettős értelmű szavakat technológiai vonatkozásban használjuk.

I. NYERSANYAGBESZERZÉS

Nem ismeretes előttünk, hogy az egyes korszakokban az ember milyen szempontok alapján válogatott a rendelkezésére álló kőzetfajták között. Egyes csoportok úgy tűnik, megelégedtek azzal, ami a kezük ügyében volt (Érd,⁸ Tata⁹), míg más csoportok több vidék nyersanyagát gyűjtötték össze (Bodrogkeresztúr¹⁰). Megint más csoportok a magukkal hozott nyersanyagot használták fel (Esztergom-Gyurgyalag¹¹). Vannak, akik a tömbnyersanyagot részesítették előnyben (Pilismaróti lelőhelyek¹²), megint mások a folyóhordalékok kavicsait használták fel (Ságvár¹³). Kényelmes lenne ezeket a stratégiákat kultúrákhoz kötni, de nem lehetünk biztosak benne, mennyi része volt a választásban a helyi adottságoknak, mennyi a helyismeretnek, mennyi a kulturális tradíciónak vagy a csoport által alkalmazott stratégiának vagy éppen stílusnak.

Általános érvényűnek tűnik a megállapítás, hogy a paleolitikum folyamán a kőeszközök nyersanyagát túlnyomórészt a **helyi nyersanyag**forrásokból, felszíni gyűjtéssel szerezték be. Ez a forrás lehetett **kavicsot** vagy **görgeteg**¹⁴ tartalmazó folyómeder, rétegtíkelődés ugyancsak görgeteggel vagy **padokban**, **gumókban** megjelenő amorfi kőzettel, melyek a **tömbnyersanyagot** szolgáltatták. Paleolit kori bányászati tevékenységre vonatkozóan a magyar szakirodalom nem szolgál meggyőző adattal.¹⁵ A nyersanyagbeszerzés ritka, de létező módja az anyag távolságra történő szállítása illetve cseréje (**távolsági nyersanyag**).¹⁶ Gyakoribb és nagyobb mennyiségben fordul elő a kisebb távolságról, 1-2 napi járóföldről hozott, **regionális nyersanyag**. Ugyancsak ritka, hogy egyszer már felhasznált anyagot újra felhasználják. Ez lehet azonos felhasználónál, ekkor általában funkcióváltás következik be (pl. magkőből ütőkő), de elképzelhető, hogy bizonyos idő eltelik a két felhasználás között.

II. MEGMUNKÁLÁS

1. Előkészítés

Az előkészítés az a fázis, amikor a természetben megtalált követ előkészítik a szállításhoz, illetve leválasztják azokat a kőzetrészeket, melyek fölöslegesek, a további munkát akadályozzák. Kavicsnyersanyag esetén erre nincs mindig szükség, hiszen szállítható méretű, a **kéreg eltávolítása** már a magkő vagy bifaciális eszköz megmunkálásának első lépése lehet. Nagyobb nyersanyag (görgeteg, tömb) esetén szükséges a darabolás és a beágázó kőzet leválasztása.

⁸ Gábori - Csánk 1968

⁹ Vétes 1964

¹⁰ Vétes 1966

¹¹ Dobosi-Kővecses-Varga 1991

¹² Dobosi 1981; Dobosi 1993

¹³ Gábori 1964

¹⁴ Mindkettő görgetett nyersanyag teljes felületén kéreggel bevonva, méretükben különböznek egymástól.

¹⁵ A szakirodalomban rövid híradás szintén két lelőhelyet jelentettek be mint paleolit bányát (Gábori - Csánk 1989 és Ringer 1989). Sajnos egyik lelőhelyről sem jelent meg részletes leírás, anyagközlés, ezért egyelőre ezeket a lelőhelyeket nem vehetjük számításba.

¹⁶ Egyedi daraboknál nem is igazán nyersanyagról van szó, hanem a kő már kész eszköz formájában került el természetes előfordulási helyéről. Ez esetben akár presztízsajándékról is szó lehet.

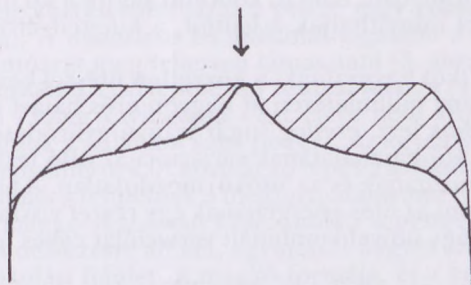
Ha a **kitermelés** vagy begyűjtés helyén, illetve közvetlen közelében **ütőkövek**, nagy méretű és nagy bulbuszú szilánkok kerülnek elő halmokban koncentrállódva, **bányaműhelyként** azonosíthatjuk. A bányaműhely további jellegzetessége a **kérges szilánkok** nagy száma, ahol a kéreg, legyen az kavicskéreg vagy az amorf és a beágyazó kőzet¹⁷ határánál jelentkező zárványréteg, a szilánknak legalább a két-harmadát fedi. Ilyen lelőhelyet a magyar paleolitikumból még nem publikáltak.

2. Magkő előkészítés

A már előkészített, vagy eleve megfelelő állapotban talált követ gyakran a nyersanyaglelőhelytől távolabb munkálják meg. Ez lehet eszközkészítő **műhely**, ahol a fő tevékenység a kőmegmunkálás, de lehet állandó vagy időszakos telep is, illetve annak egy része, hiszen valamilyen kőmegmunkálás szinte minden paleolit telepen történt.

Az előállítandó terméket illetően két fő **gyártási technika** ismert. Az egyik a **szilánkolás**, a másik a **formálás**. Az első esetben a cél olyan **szilánkok** vagy **pengék** leütése, melyek a későbbiekben eszközként használhatók vagy azzá átalakíthatók. Az utóbbi célja egyenesen az eszköz kialakítása, nem a felhasználható szilánkok előállítása.¹⁸ Az első esetben **magkővet** alakítanak ki, az utóbbiban pedig leggyakrabban kétoldali megmunkálású eszközt.

A kétoldali megmunkálású, vagy bifaciális eszközön az első lépés a tervezett eszköz formájának létrehozása. Ennek menete általában a nyersanyag alakjától függ. A legkedvezőbb a plankonvex kiindulási alap, tehát az egyik lap megközelítőleg sík, a másik domború. A következő lépés korszakok és technikák szerint különböző: az élek felől sorban, mindkét lapon elvágólag leütött szilánkok sorozata (acheuli), egymással átellenes oldalról történő szilánkolás (micoqui), stb. Az első

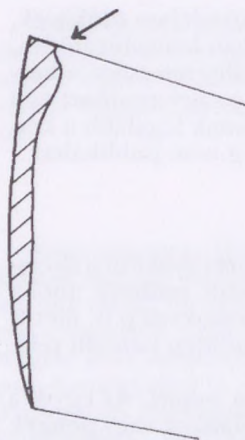

1. ábra Kő lapjára merőlegesen mért ütés által előidézett hasadási irány
Fig. 1: Direction of splitting by striking at a right angle to the surface of the stone.

lépések eredménye viszonylag széles **talonú**, nagy **bulbuszú** szilánkok sora. Ha a plankonvex formát igyekeznek megőrizni vagy kialakítani, az eszköz kés jellegű lesz, ha a tárgy mindkét lapján domború, akkor inkább hegyről vagy szakócáról beszélhetünk, kaparót pedig mindkét formai változaton előállíthattak. A végleges funkcióra a forma mellett az él alakja és szöge utalhat.

¹⁷ Amorfi kőzet: nem kristályos, üvegszerű szerkezetű anyag, jelen esetben kavasav alapú tengeri, tavi vagy utóvulkáni működés eredményeként létrejött kőzetek. Beágyazó kőzet: padosan települt nyersanyagnál a pad alatt és fölött elhelyezkedő üledék, gumós nyersanyag esetén a gumókat magába foglaló kőzet.

¹⁸ Ami természetesen nem zárja ki, hogy felhasználják. Ez az amit Vértes L. magkőtechnikának (Vértes 1960b) nevezett. Az elnevezés azért helytelen, illetve megtévesztő, mert éppen a magkő az, ami ebből a gyártási technikából kimarad.

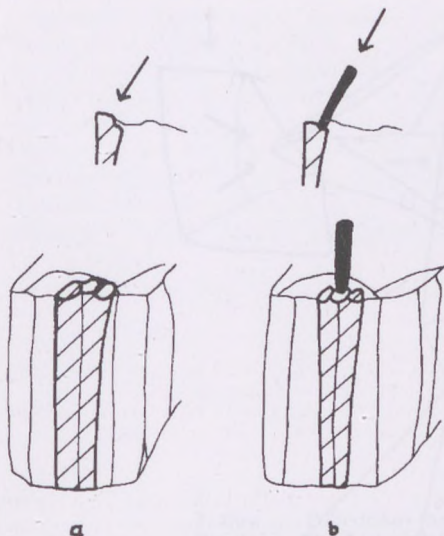
2. ábra Két egymással hegyesszöget bezáró sík találkozásánál, lapra ferdén mért ütés által előidézett hasadási irány.
 Fig. 2: Direction of splitting by striking at an oblique angle to the platform where the two planes close an acute angle.

Amennyiben a **gyártási folyamat** célja pengék vagy szilánkok előállítása, először magkövet kell létrehozni. Az amorf szerkezetű nyersanyag fizikai tulajdonságából következik, hogy csak úgy lehet szilánkot vagy pengét egy tömbről leütni, ha rendelkezésre áll két felület, melyek egymással hegyes szöget zárnak be. Az egy pontra irányuló ütés nyomán a behatoló energia sugárirányban terjed szét a kőben. Ezért ha egy felület közepére elég erősen ráütünk, akkor kúp keletkezik, majd a gyengülő, szétszóródó energia következtében egyre laposabb szögben hasad a kő (1. ábra). Ha a kőre ferdén ütünk, akkor ugyanez a bevitt energia nem egyenletesen oszlik el sugárirányban, hanem koncentrálódik a kő tömege felé (2. ábra). Így a **leütési szöggel** irányíthatjuk a leütést, a kifejtett erővel pedig a hasadás hosszát.

Ha **kemény ütőt** (kő) használunk, a **közvetlen ütéssel** bevitt energia közvetlenül éri a követ, néhány milliméteren át nagyon erős hatást gyakorolva. Az eredménye erőteljes **bulbus** lesz, esetleg sugár irányú gyűrődésekkel, **leütési barázdákkal**.¹⁹ A kemény ütő használatának variációja az **üllő** technika, mikor a megmunkálandó követ mozgatják és az 'ütőkő' mozdulatlan. A bipoláris ütésnél a követ üllőre helyezik, ami az ütés energiájának egy részét visszavezeti a megmunkálandó kőbe. Ennek lágy ütővel kombinált variációját egyes retustípusoknál alkalmazták.

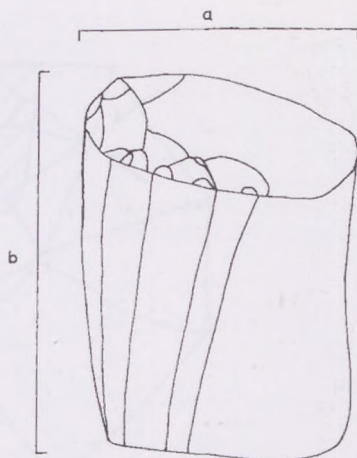
Lágy ütőnél (csont, agancs, fa) kisebb a közvetlen energia és egyenletesebben terjed szét. Kisebb bulbust és simább felületet eredményez a szilánk, illetve penge hátlapján. Esetenként a bulbus el is maradhat. Még egyenletesebb lesz a bevitt energia hatása, ha az ütő és a kő közé közvetítőt iktatunk be és **közvetett ütest** alkalmazunk. Ez esetben ez a közvetítő eszköz (**nyomóár**) fogja fel a **kalapácsból** a közvetlen energiát és már tompítva vezeti tovább a kőhöz. A kő megmunkálásának kezdetén sem ez utóbbi, sem pedig a **nyomósos technika** (amikor a nyomóárra nem ráütnek, hanem hirtelen megnyomják) nem használatos. Mindkettő a pengék leválasztásánál lép be a folyamatba, az utóbbit pedig gyakran alkalmazzák retusálásnál. Ez utóbbi technika a paleolitikum legvégén jelenik meg a szilánkolásban. Radikális változás az előző technikákhoz képest. Hosszabb, keskenyebb, szabályosabb pengék sorozatát eredményezi, viszonylag kis előkészítéssel. A leüté-

¹⁹ A francia szakirodalom az ütés során keletkezett gyűrődéseket, domború és homorú jelenségeket, amelyeket mi gyűjtőnévvel leütési barázdának nevezünk, egyenként külön névvel nevezi meg. A jelen cikk szerzője számára úgy tűnik ezen a szinten fölösleges az ilyen mélységű részletezés.

3. ábra Közvetlen (a) és közvetett (b) ütéshez előkészített leütési felszín.

Fig. 3: Striking platform prepared for direct (a) and indirect (b) striking.

4. ábra A magkő két fő része: a - leütési felszín (magkő-talp); b - szilánkolási felület.

Fig. 4: The two main parts of a core: a - striking platform (base of the core); b - flaking surface.

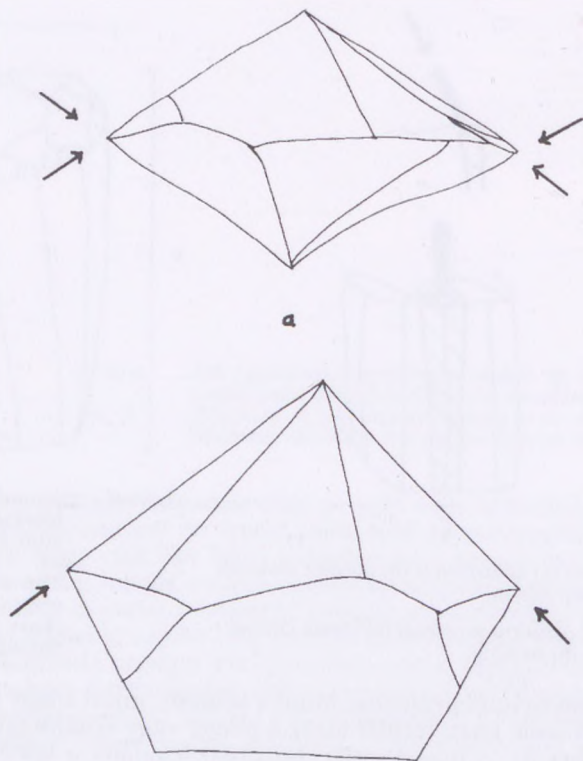
si felszín előkészítése is megváltozik. Mind a kemény, mind a lágy ütőnél a **leütési pont** és a magkő széle közti terület (azaz a penge vagy szilánk talonja) domború vagy sima (3. ábra a). A nyomásos technikánál legalább a leütési pont mellett homorú, hogy a nyomóárat meg lehessen támasztani (3. ábra b).

A magkő előkészítésének első lépése egy **leütési felszín** (4. ábra a) létrehozása, hacsak a kő formája - főleg kavicsokon - ezt eleve nem kínálja. Ez az a felszín, amelyre ráütve lehasítjuk a szilánkot vagy pengét. Az egyes szilánkolási technikák eltérő előkészítést igényelhetnek. A következő lépés a **szilánkolási felület** (4. ábra b) kialakítása, azaz annak a felületnek a megformálása, amelyről a szilánkokat és a pengéket leütjük. A magkő akkor van kész, amikor a pengék vagy szilánkok irányított leütéséhez rendelkezésre áll két, egymással hegyes szöget bezáró sík, a leütési felszín és szilánkolási felület. A magkő formája, és a két fő felület nagyban függ attól, hogy szilánkot vagy pengét akarunk-e előállítani.

Szilánkmagkövek esetében a legáltalánosabb a poliedrikus magkő. Általában kettős kúp létrehozására törekednek, ahol mindkét lap szilánkolható (5. ábra a). Levallois magköveken a cél az egyik lap szilánkolása, így itt elegendő, ha az egyik lap kúpos (5. ábra b). Pengemagkövek előkészítésénél is nagy szerepe van a természet adta formának. Kedvező forma esetén az első leütés rögtön irányító penge lesz. Ha nem adott ez a forma, akkor először gerincet alakítanak ki, majd ennek a gerincnek a leválasztása jelöli ki a szilánkolási felület formáját, irányát, hosszát (6. ábra). A gerincről leválasztott pengét nevezte Vértes L. gerincretusált pengének²⁰. Az elnevezés igen megtévesztő, hiszen nem a pengét retusálták, sőt retusálásról szó sincsen. Egyszerűbb és helyesebb **gerincpengének** nevezni, hiszen a félkész magkő gerincét választja le.²¹

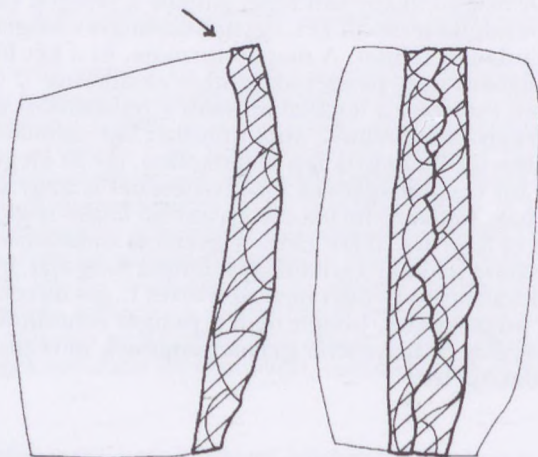
²⁰ Vértes 1960

²¹ A szilánkolás során leütött penge gerincének retusálása egyébként technikailag sem kivitelezhető.

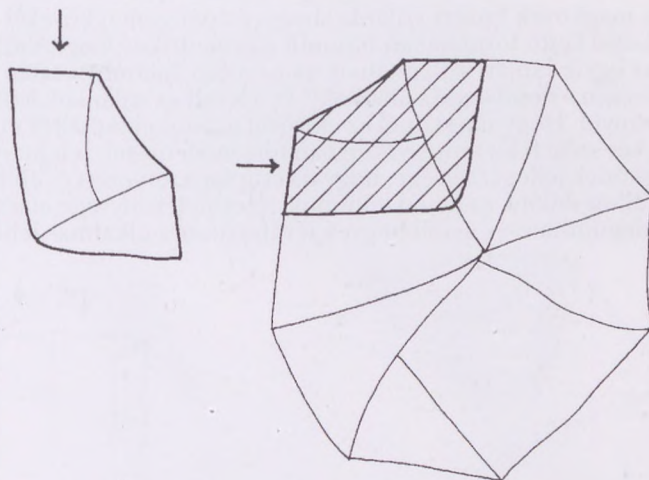
5. ábra
Fig. 5:

Poliedrikus (a) és levallois (b) szilánkmagkő oldalnézete.
Lateral view of a polyhedral (a) and a Levallois (b) flake core.

6. ábra
Fig. 6:

Pengemagkő gerincének kialakítása és a gerincpenge leválasztása.
Preparation of the ridge of a blade core and the removal of the 'lame a crete'.

7. ábra Poliedrikus magkő szilánk leválasztásának irányával.
Fig. 7: Polyhedral flake core with the flaking directions.

Attól a ponttól kezdve, hogy a tömbön vagy kavicscon leütési felszín alakítottak ki és szilánkolási felületet hoztak létre **félkész magkőről** beszélhetünk. A szakirodalom megkülönbözteti ennek korai és késői szakaszát. Valójában a korai fázisban (mielőtt a valódi magkőformát kialakították volna) maradt magkövek hibásak – akár mert rosszul kezdtek hozzá, akár mert a nyersanyag nem volt alkalmas. Mivel a gyártásnak abban a szakaszában hagyták fel ezeknek a daraboknak a megmunkálását, amikor elvileg még számos lehetőség volt a szilánkolás folytatására, ezeknek a daraboknak alapján sem az iparra vagy csoportra jellemző gyártási folyamatot, sem a lelőhelyen képviselt technológiai variációkat, sem a gyártási stílust nem határozhatjuk meg.

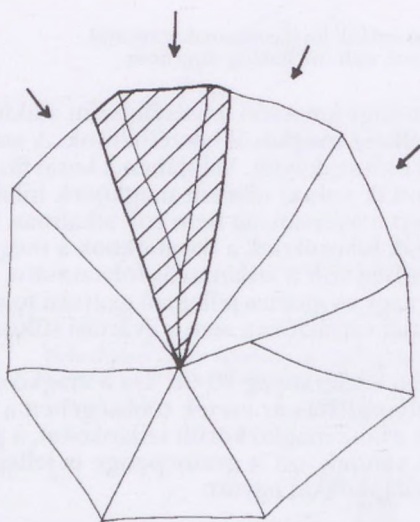
A nyersanyag-feldolgozó műhelyekben a leletanyag 70-90 %-a a magkő előkészítésének hulladéka. A technológiai **helyreállítás** az esetek többségében a tömb külső burkát, a **kéregeltávolítási** fázist és a kész magkő körüli szilánkokat, a **palástot** eredményezi. Ahol pengemagkövek vannak, ott a gerincpenge is jellegzetes lelet, nem ritkán a rá visszailleszthető szilánkokkal együtt.

3. A magkő felhasználása

A kész magkőről megindul a szilánkok vagy pengék leválasztása. A folyamatot az előkészített magkő határozza meg.

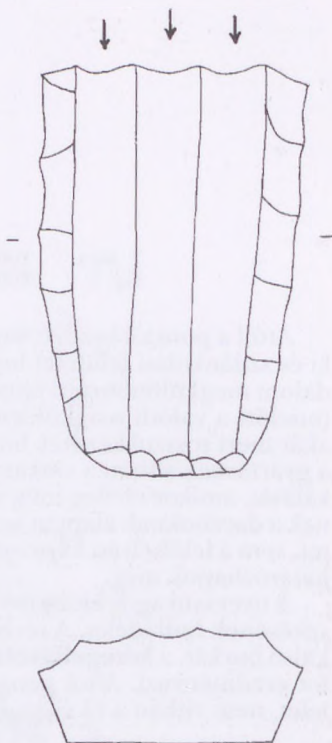
A szilánkmagköveknél poliedrikus, azaz sokszögű magkő az egyik alaptípus (7. ábra). Általában kettős kúpos keresztmetszetű és az egyik, vagy mindkét lapjáról választanak le szilánkokat. Jellemzősége, hogy a leütés iránya nem a magkő középpontja felé mutat. Az erről a magkőről származó szilánkokon a leütés iránya gyakran nem esik egybe a szilánk hossz tengelyével sem. A pseudo-levalluois szilánkok és hegyek egyik előállítási módja. A technika előnye, hogy szinte minden szilánk felhasználható **eszközalapnak** és mivel minden leütött szilánk egyben a magkő domborúságát is biztosítja, nincs szükség a szélek vagy felületek szabályozására. Ez az egyik legproduktívabb szilánkolási technika.

A levallois magkövek között szilánk-, hegy- és pengemagköveket különböztünk meg. Az első kettő formájában hasonlít a poliedrikus magkőhöz. Vele ellentétben csak az egyik lapján szilánkolnak és ez a lap valamivel talán laposabb. A szilánkmagköveken a **domborító szilánkok**²² és a levallois szilánkok leütése a magkő közepe felé irányul. Hegy-magkőnél az előzővel azonos előkészítés mellett a magkő bázisának két széle felől tengelyirányban történő leütések is lehetnek (8. ábra). Mindkét magkőnek jellegzetessége, hogy ha csupán a tervezett és előkészített végterméket (levallois szilánk és hegy) tekintjük, a termelékenysége alacsony. A hegy-magkő, bár megújítható és újabb hegyek leválasztására alkalmas lehet, a gyártási

8. ábra Levallois hegy magkő előkészítő szilánkok és hegy leválasztási irányával.

Fig. 8: Levallois point core with the flaking directions of preparation flakes and the Levallois point.

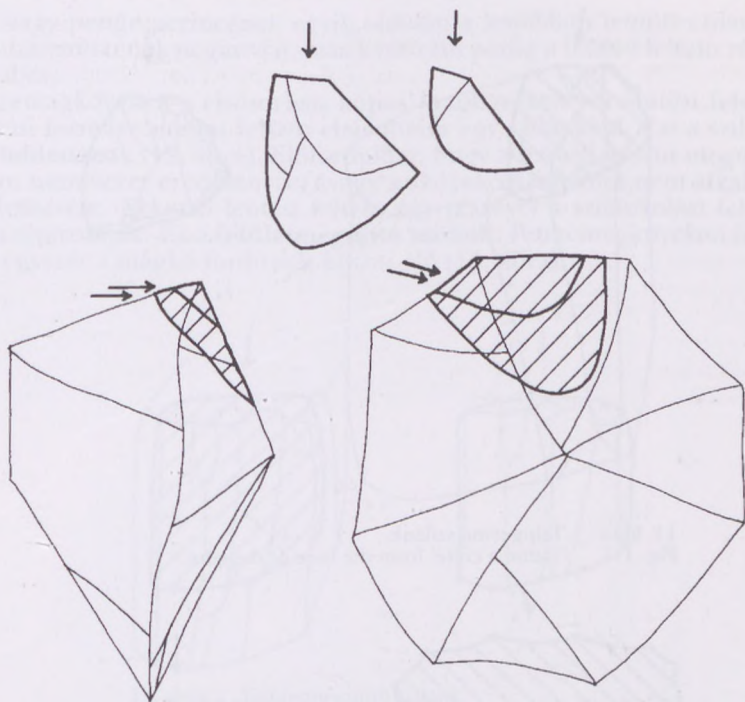

9. ábra Levallois pengemagkő.

Fig. 9: Levallois blade core.

folyamat során átalakulhat szilánkmagkővé. A poliedrikus és a levallois szilánkoknál egyaránt lehet sima, illetve **előkészített bázis**, bár kétségtelenül az utóbbinál gyakoribb. A levallois pengemagkőnél (9. ábra) nagyobb az előállítható végtermékek száma, mint a szilánk vagy hegy magköveken, de kevesebb, mint a felsőpaleolit pengemagköveken. Ennek a magkőnek a keresztmetszete hasonló a többi levallois magkőhöz, előlapját a bázis felől párhuzamosan szilánkolják. Jellemzően egyirányú magkő, a szilánkolási felület végén és oldalán domborítószilánkok negatívjai lehetnek.

²² Domborító szilánk az a kisebb-nagyobb szilánk, mellyel a magkő hosszanti vagy keresztirányú domborúságát állítják helyre.

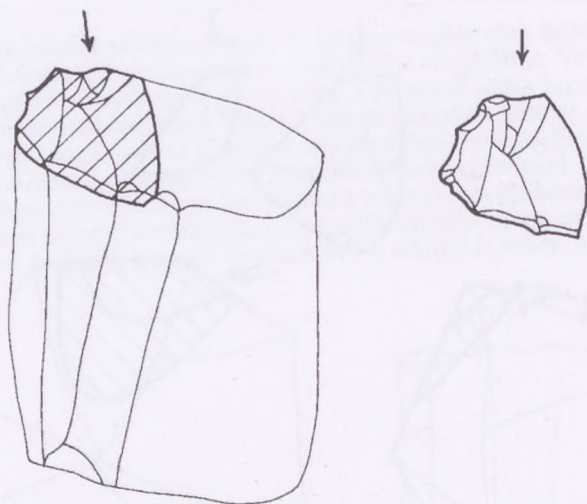

10. ábra Magkő karbantartása domborítószilánkok leválasztásával.
Fig. 10: Core maintenance with the removal of trimming flakes.

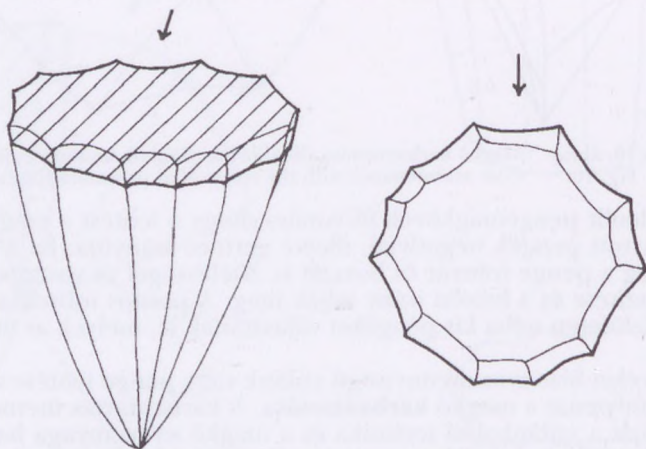
A felsőpaleolit pengemagkövek fő vonása, hogy a leütést a magköelőkészítés során leválasztott pengék negatívjai, illetve gerince irányítja. Ez a **vezetőgerinc** határozza meg a penge irányát és hosszát is. Szélességét és vastagságát a leütési felszín előkészítése és a leütési irány adják meg. A pontos irányítást segítő a szilánkolási felületen néha kis pengéket választanak le, melyek az ütés energiáját irányítják.

A magköveket bizonyos mennyiségű szilánk vagy penge leütése után meg kell újítani, ez a folyamat a magkő **karbantartása**. A karbantartás ütemét, gyakoriságát, technikáját a szilánkolási technika és a magkő nyersanyaga határozza meg. Három alapvető feltételt kell betartani: a szilánkolási felület hosszanti (leütés iránya) és keresztirányú domborúságát valamint a szilánkolási felület és a leütési felszín között bezárt hegyes szöget. Bármely feltétel hiánya korlátozza, vagy lehetetlenné teszi az irányított leütést. Egyes technikák, pl. a poliedrikus magkő használata egyben a magkő automatikus karbantartását eredményezi. A felsőpaleolitikumtól használt kúpos magkő szilánkolása a hosszanti és keresztirányú domborúságot őrzi, míg a kettős kúp vagy diszkoid alakú magköveknél a leütési felszín és a szilánkolási felület közötti szög biztosított a teljes folyamat alatt. A magkő nyersanyagában rejtetten maradó, a szilánkolás során előbukkanó nyersanyaghibák (eltérő összetételű, sűrűségű részek, zárványok) adott esetben akár az egész magkő átszervezését vagy felhagyását is eredményezhetik.

Magkő karbantartásakor a hosszanti domborúságot a leütési felszínnel ellentétes oldalon történő szilánkolással vagy oldalról, a magkő végére átfutó szilánkok leválasztásával lehet helyreállítani. Ez utóbbi, mely egyben az oldalirányú domborúságot is biztosítja a levallois technikánál használatos. Az oldalirányú domborúságot szilánkmagköveken kisebb szilánkok leválasztásával állítják helyre (10. ábra),

11. ábra Talpgerinc szilánk.
Fig. 11: 'Lame a crete' from the base of the core.

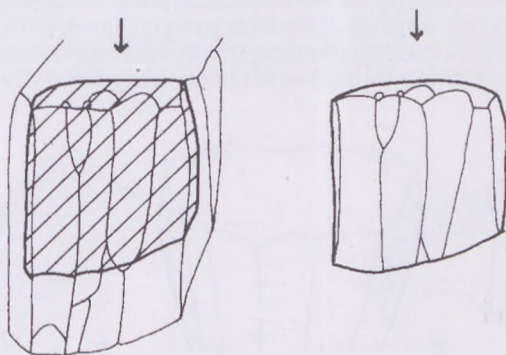
12. tábla Tabletta.
Fig. 12: Core tablet.

míg penge magköveken pengét választanak le. Ezek azok a pengék, melyeken az egyik oldal meredek, kérges vagy a magköelőkészítés nyomait őrzi, a penge gerince nem a penge szimmetriatengelyének vonalában fut, azaz a penge keresztmetszete erősen aszimmetrikus háromszög alakú. Jóllehet a domborító szilánkok és pengék nem céljai az eszközgyártási technikának, eszközként való felhasználásukra számos példa akad.

A leütési felszín megújítása történhet a régi leütési felszín egy részének leválasztásával, mely magában foglalja a magkö előbbi szilánkolási peremét. A nemzetközi szakirodalom erre a pengére vagy szilánkra többnyire ugyanazt a kifejezést használja, mint a magköelőkészítés gerincét leválasztó pengére, jóllehet alapvetően más a technikai folyamatban a helye és szerepe. Ezért megkülönböztetésül a **talpgerinc szilánk/penge** kifejezést javaslom. Eltérően a gerincpengétől, itt a

szilánk vagy penge gerincének egyik oldalán a korábban leütött szilánkok vagy pengék bázisrészenek negatívjai, másik oldalán pedig a leütési felszín része látható (11. ábra).

Pengemagköveken - elsősorban kúpos magköveken - a leütési felszín egyik megújítási formája a teljes felszín eltávolítása egy szilánkkal. Ezt a szilánkot nevezzük **tablettának** (12. ábra). Előfordulhat, hogy a leütési felszín megújítása önmagában nem vezet eredményre, avagy a szilánkolási felület nem alkalmas több penge leütésére. Ekkor a leütési felszín egy részével a szilánkolási felület nagy részét is eltávolítják. Ez a **felületmegújító szilánk**. Pengemagköveken használják és nem egyszer a magkő fordítását készíti elő (13. ábra).

13. ábra Felületmegújító szilánk.
Fig. 13: Core flank.

A magkő megújításának egy speciális fajtája, amikor nem az eredeti leütési felszínt használják, hanem újat hoznak létre. A szilánkolási felület lehet a régi, akkor csak a szilánkolás iránya változik. Ha a szilánkolási felületet is megváltoztatják, akkor teljes magkő-fordítás történik.

Azokban a műhelyekben, ahol a gyártási folyamatnak ezt a szakaszát végezték, a leletek nagy része a leütést előkészítő és magkömegújító szilánkokból áll. A mérettartomány a néhány milliméteres pattintékoktól (leütést előkészítő apró szilánkok, azaz **pattintékok**) az előkészített tömb hossz méretéig tart. Ritka a teljesen vagy nagyrészt kéreggel fedett szilánk, de gyakori a részleges kéreg. Széles lesz a bulbus mérettartománya is attól függően, hogy kemény vagy lágy ütőt esetleg közvetett ütést vagy nyomást használtak. A folyamat végét a **kimerített** vagy **felhagyott magkő** jelzi. A kimerített magkő a méret felhasználhatóság alá csökkenését mutatja, illetve, hogy anyaghiba vagy leütési hiba miatt a szilánkolás nem folytatható. Ezekben a műhelyekben gyakran hiányzik az eszközalap. Helyreállításnál nem ritka jelenség, hogy a külső palást után hiányzik egy sorozat penge vagy szilánk, majd egy újabb szilánkolási szint jelenik meg és újabb hiány után a kimerített magkő vagy néhány apró szilánk vagy penge zárja a sort.

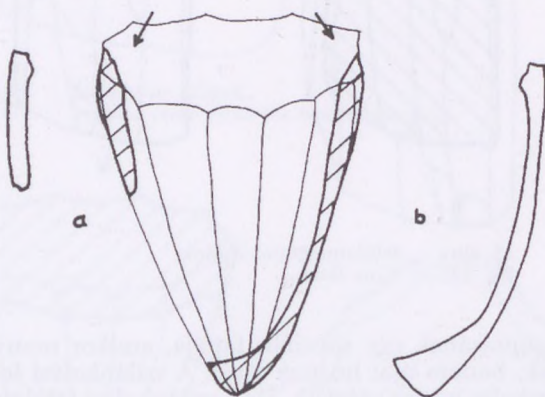
4. Szilánkolás közben fellépő hibák

A gyártás során legkorábban fellépő hibákat a nyersanyag okozza. Gyakran csak az első leütésnél illetve leütési kísérletnél derül ki, hogy a kiválasztott tömbben vagy kavicsban nem egyenletes az anyag szerkezete. Ekkor a kő nem a tervezett irányban, nem a tervezett mértékben válik le vagy akár egyáltalán nem hasad. Ha rossz irányban hasad, előfordul, hogy új leütési irányval kísérleteznek. Gyako-

ribb azonban, főleg ha az egyenetlenség a tömb nagy részére kiterjed, hogy felhagynak a próbálkozással és eldobják a megkezdett tömböt.

A kész magkőről történő szilánkolás közben fellépő leggyakoribb hiba a túl röviden leütött penge vagy szilánk és ennek ellentéte, amikor túl hosszúra sikerülnek.

A túl **rövid penge** vagy **szilánk** leütésének oka lehet a rosszul megválasztott leütési szög, a túl gyenge ütés (nyomás), a rosszul előkészített szilánkolási felület vagy nyersanyaghiba (14. ábra a). Eredménye a szilánkolási felület rontása, néha a leütési felszín sérülése is. A legtöbb esetben a teljes felület megújításával korrigálható, de nagy anyagvesztéssel jár. A túl hosszú penge vagy szilánk túlfut a magkő végén és a szokásos, egyeneshez közelítő hátlap helyett erősen **homorú penge** vagy **szilánk** válik le a magkőről, ahol a legnagyobb vastagság a penge vagy szilánk végén mérhető (14. ábra b). Ez a fajta penge vagy szilánk általában gyártási hibának számít, de egyben segíti is a tengelyirányú domborúság megőrzését, illetve helyreállítását. Ezeknek a pengéknek, ritkán szilánkoknak a végén gyakran ta-

14. ábra Rövid penge (a) és homorú penge (b) kúpos pengemagkővön.
Fig. 14: Thick blade (a) and plunging blade (b) on a conical blade core.

lálhatunk kérget. Szélsőséges esetben a magkő további használatát lehetetlenné teheti. Oka általában a rossz leütési szög vagy a túl erős leütés.

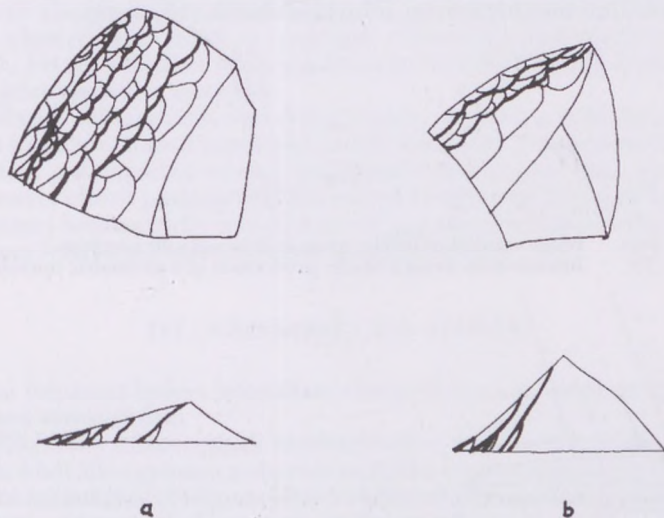
További jellegzetes hibák a leütés helytelen előkészítéséből származhatnak. Ilyen lehet a tervezettnél szélesebb leütés, a túl vastos darab vagy a ferdén, rossz irányba hasadó penge vagy szilánk. Ezek az elhibázott leütések a magkő további használatában okozhatnak zavarokat.

Többszöri, azonos helyen megkísérelt leütés, esetleges anyaghiba okozta repedés esetén előfordulhat, hogy a leütött penge bázisrészénél a lappal párhuzamosan a bázis kettéhasad és egyszerre két penge vagy szilánk válik le. Ugyanígy üllő használatakor az üllőről visszairányuló energia következtében a leválasztott szilánk végén lehasadhat egy kisebb szilánk. Mindkettő megkülönböztetendő a szándékos vékonyítástól.

5. Eszköz készítés - retusálás

Azokról az **eszközökről** lesz szó, melyek nem abban a formában kerülnek régészeti feldolgozásra, ahogy a magkőről leütötték őket, hanem tovább alakítva. Jól lehet számos esetben a szilánk és a penge eszközfunkciója feltehetően a leütéskor kialakult állapotban kezdődik, a régészeti elemzésben már átalakítva jelennek meg

akár **retusálás**, akár felszíni megmunkálás vagy vésőél kialakítása után. Néprajzi párhuzamok arra utalnak, hogy az éles szélű szilánkot vagy pengét eredeti szélével kezdik el alkalmazni, és csak a munkaél megkopása után kezdik el a retusálást. Régészeti feldolgozásban ugyanakkor kiemelt szerepet juttatunk az úgy nevezett retusált eszközöknek, melyek formájukban és funkciójukban is eltérhetnek az eszköz elsődleges formájától és funkciójától. Így fordulhat elő, hogy a tipológiai elemzés minden szándéka ellenére nem azt mutatja ki, milyen eszközöket készítettek és használtak a lelőhelyen, hanem leginkább azt, milyen retusált darabokat tartottak használatra alkalmatlannak. Lényeges, hogy elkülönítsük a szilánkoláson belül a retusálást. A retusálás a szilánkolásnak az a fajtája, mely nem forma kialakítását célozza, hanem az eszköz vagy **szerszám** valamely szélének szabályozását. Ennek megfelelően lehet élretus, amikor a munkaél vagy környezetét alakítja a kívánt vastagságúra és élességűre, vagy tompító retus, amikor a cél az élesség megszüntetése. Ebből a szempontból lényegtelen a tipológia által meghatározott számtalan formai elem, hiszen ennek egy része stiláris vagy hagyományos, egy része technikai vagy szükségelvű követelmény.

15. ábra Kis élszögű széles szilánk (a) és nagy élszögű vaskos szilánk (b) élének megújítási fozatai a kimerülésig.

Fig. 15: Rejuvenation phases of a wide flake with a flat edge (a) and of a thick flake with a steep edge (b).

A retusálás eszköze a **retusáló**, ami lehet kő, agancs, csont vagy fa. Általában pálcá alakú vagy hengeres. Súlya, mérete alatta van az ütőkőének. A régészeti anyagban rendszerint kizárólagos alapon kerül meghatározásra: olyan kő, nem természetesen hasadt illetve koncentráltan kopott csont vagy agancs, aminek más funkció nem képzelhető el. Gyakorlatilag az ebéd után megmaradt, simára szopotgatott oldalas maradéka is szolgálhat retusálóként.

A retusálás alapvetően két funkcionális típusra osztható. Az egyik a kívánt szél kialakítását célozza (tompítás, vállazás, nyelezés, fogazás), míg a másik a munkaél frissítését végzi el.

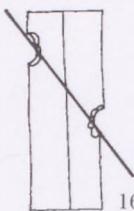
Az első típus megelőzi az eszköz használatát. Ide tartozik a bifaciális eszközök felszíni retusa is. A paleolitikum késői szakaszában ezt előzheti meg a kő **hevítése**, melynek során az anyag ridegebbé válik, könnyebb nyomásos technikával hosszú, vékony szilánkokat leválasztani. Ennek ugyancsak homorú szilánk lesz az eredmé-

nye, de a vége nem vastagodik meg. A vállazás, nyelezés, tompítás retusálása lágy (ritkán kemény) üllőn, ütéssel történik.

A **munkaél** az eszköznek az a széle, mely a munka tárgyával találkozik.²³ A munkaél helye és jellege az eszköz élete során változhat. Az él hossza, lefutása és az élszög a funkciónak megfelelően változik. Az élhossz akár 1 cm-től indulhat, felső határa az eszköz hossza. Vágóeszköznél az élszögnek kicsinek kell lennie, a kaparóknál valamivel nagyobb lehet. Bármilyen funkciója is volt, a kőeszköz munkaéle gyorsan tompul. Ennek első jele a használati kopás megjelenése, melyet könnyű összekeverni az elszórt retussal. Ugyancsak az él elhasználódását jelzi az eredetileg egyenes él csorbulása. Ezek korrigálására szolgálnak a különböző retusfajták. Minél laposabb eredetileg az eszköz illetve az él felőli oldal, annál több megújításra van lehetőség. Minél vastosabb, annál több anyagot kell leválasztani ahhoz, hogy helyreállítsák az élszöget (15. ábra a-b).

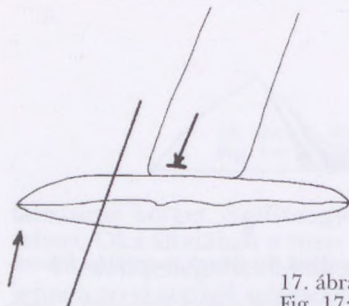
A vésők előállítása tulajdonképpen a magköelőkészítés és szilánkolás megismétlése.

Sajátos technika a késői paleolitikumban, majd a mezolitikumban a geometrikus mikrolitok kialakítása. Itt a hosszabb pengéket völgyelik, majd a völgyelések között, az azok által meghatározott irányban eltörik (16. ábra).

16. ábra
Fig. 16:

Penge szándékos törése, geometrikus mikrolit készítése.
Intentionally broken blade, production of a geometric microlith.

17. ábra
Fig. 17:

Retusálás közben, helytelen megtámasztásból fakadó törés.
Breakage caused by incorrect support during retouching.

6. Retusálás közben fellépő hibák

A legáltalánosabb hiba a retusálandó eszköz helytelen tartása következtében az eszköz keresztirányú törése. Leggyakrabban a tompító és a bifaciális retusnál lép fel. Mindkét esetben az eszközt kis ponton nagy erőhatás éri. Amennyiben az alátámasztás illetve megtámasztás nem az erőbevétel helyén fejtü ki az ellenerőt, a két ellentétes erő határán a kő törik (17. ábra). Természetesen itt is figyelembe kell venni az esetleges anyaghibák okozta törést. Általánosságban azonban a retusálás közbeni töréseket a tartáshibák okozzák.

²³ Amióta egyre gyakoribb a kopásnyom vizsgálat, kiderült, hogy sokszor nem azt az élt használták munkaélnek, amit mi, régészek annak tartottunk, és nem arra használták, amire mi feltételeztük. Ezért a munkaél vizsgálatának mindig együtt kellene járnia kopásnyom vizsgálattal.

7. Eszközmegújítás és átalakítás, másodlagos eszközfelhasználás

Mint arra már a retusálásnál kitértünk, a kőeszközök éle gyorsan kopik, állandó **karbantartásuk** szükséges. Az **eszközmegújítás** során a munkaélet újra retusálják, az eszköz funkciója nem változik. Az **eszközátalakítás** során azonban új funkciót is kap. Megújítás gyakori a kaparókon, megtaláljuk nyomát a vakarókon is. A retusált pengék is megújított eszközök.

Átalakításra akkor kerül sor, ha az eszköz eredeti funkciójában már nem használható. Például egy levélhegy hegyének letörése után nem biztos, hogy lehet vagy érdemes a hegyet helyreállítani. Ugyanakkor kis változtatással kést vagy még inkább kaparót lehet belőle csinálni.

A másodlagos felhasználás annyiban tér el az átalakítástól, hogy a gyártási folyamat egyik szakaszában már használhatatlan követ egy teljesen más szinten használják fel. Például az anyaghiba miatt befulladt magkő még jó lehet, mint ütőkő. Ugyanígy amikor a pengemagkő kimerül, de a leütési felszín és a szilánkolási felület vakaró- vagy vésőfunkció ellátására még alkalmas. Mindkét esetben a magkő maradéka funkciót vált. Régészeti feldolgozásban ezek a tárgyak általában az eszközfunkció alapján nyernek besorolást (ld. pl. magkővakaró). Valójában mind a technikai elemzésben, mind az eszközök elemzése során egyforma hangsúlyt kell kapniuk, hiszen mindkét funkciójukban jelen voltak és a gyártás adott fokán egyformán jelentős volt a szerepük.

A másodlagos felhasználás szélsőséges esete, amikor a felhasználások között (nem ritkán funkcióváltással kombinálva) idő telik el és a tárgyakon tapasztalható két- háromféle patinázódási nyom újrafelhasználásra utal. Igaz, ezzel óvatosan kell bánni, mivel eltérő patinázódás jelentkezhet egyetlen kődarab különböző felületein egyszeri betemetődés nyomán is! Az egy tárgyon tapasztalható eltérő patinázódás nem feltétlenül jelent kronológiai eltéréseket.

III. AZONOSÍTÁSI HIBÁK

A gyártási folyamat helyes leírásához elengedhetetlen, hogy az egyes jelenségeket helyesen azonosítsuk.

A tömbelőkészítés folyamatának értelmezésekor felmerülő hibák egyike, hogy a durva szilánkokból álló együttest a clactoni technika érvényesüléseként írják le, holott ez az általános szilánkolástól teljesen eltérő üllőhasználati módszert takar. Ugyancsak előfordul, hogy a bányaműhely anyagát, mely egy teljes gyártási folyamat tekintetében aszimmetrikus, a teljes technológiai folyamat jellegzetességének tartják, és így szilánkiparként interpretálják, pedig valójában csak az általános gyártási folyamat része, így az alsó paleolitikumtól a bronzkor végéig számolni lehet vele.

A magköelőkészítés szintjén azok a korai fázisban felhagyott félkész magkövek jelentenek problémát, melyek a bifaciális megmunkálásnak látszanak. Itt a pengemagkő gerincének lehet olyan jellege, mintha bifaciális megmunkálásra törekedtek volna. Bronzkori műhelyekben számos példát sorol fel rá a nemzetközi szakirodalom.

A szilánkolási fázisban ügyelni kell a szilánkolási ritmus és irány helyes megállapítására, hiszen ez jelzi a technológiai folyamatot. Ugyancsak ügyelni kell, hogy ne keverjük össze a magkő domborúságát biztosító szilánkolási irányt és a leütési felszínét, valamint a valódi, elsődleges szilánkolási irányt és leütési felszínt.

Az eszközalap és eszközgyártás szintjén sajátos problémát jelent a bifaciális megmunkálás. A felszíni megmunkálás lehet valóban bifaciális eszköz előállításának eszköze, de lehet magköelőkészítés és lehet eszközalap készítés (pl. neolitikus balta) is. A retusált eszközöknél előfordul, hogy a gerincpenge vagy gerincszilánk, esetleg a vésőpattinték is helytelenül eszközként kerül leírásra. Ugyancsak el kell

különíteni a szándékosan és véletlenül tört darabokat, hiszen a szándékos törés külön technológiai folyamatot jelöl.

Helytelen felfogásból származott az a megállapítás, hogy a mikroszilánkok, vagy pattintékok, a retusálást, az eszközgyártást jelzik. Számtalan mikroszilánk keletkezik a magkő leütési felszínének előkészítésekor is valamint a szilánkolási felület szabályozása során. Igaz, ezeken a pattintékokon általában erősebb a bulbus és vaskosabbak, mint a retusálás során lepattanó darabokon.

A fentiekben felvázolt, elnagyolt, általános technológiai leírás is jelzi, hogy a pattintott kőeszközgyártás nem egysíkú, gépiesen ismétlődő folyamat, hanem a fizikai törvények hatásának felismerésén alapuló, azt aktívan felhasználó, sokrétű, változatos, esetenként hagyományos, máskor sajátos eljárás. A technikák variálhatók, egymás mellett alkalmazhatók. A régészeti leletek gyakran a teljes folyamatnak csak egy részét mutatják (pl. elsőleges műhely, vadász táborban folyó eszköz-megújítás, stb.), vagy csak azok darabok kerülnek a régész kezébe, melyet használojuk eldobott, mert a gyártási folyamat hulladékai,²⁴ mert már nem használhatók (pl. ütőkő), mert az eszközök tovább nem újíthatók meg. Ezért merészség lenne azt állítani, hogy egyetlen lelőhely anyagából a teljes kulturális spektrumot rekonstruálhatjuk és ennek alapján kultúrát határozhatunk meg. Ne feledjük, hogy a már megismert technikák bármikor alkalmazhatók és egy technológiai folyamat megléte egy lelőhelyen nem jelenti automatikusan annak domináns voltát a kőipar, de legfőképpen nem a kultúra szintjén. És azt se feledjük, hogy milyen keveset tudunk azokról a motivációkról, amelyek az őskőkor emberét irányították a nyersanyag kiválasztásában, a nyersanyag és az alkalmazott technika összehangolásában, az előállított pengék és szilánkok eszköz céljára való kiválasztásában, az eszközök ismételt megújításában vagy korai eldobásában.

IRODALOM

- Archeologie experimentale, Cahier 1. Archeodrome, 1985.
- BRÉZILLON 1977. *Brézillon, M.* La dénomination des objets de pierre taillée. IVe supplément a Gallia Préhistoire, Paris
- DIBBLE 1995. *Dibble, H. L.* Middle Palaeolithic Scraper Reduction: Background, Clarification, and Review of the Evidence to Date. *Journal of Archaeological Method and Theory*. Vol.2., No.4. 299-367.
- DOBOSI 1981. *Dobosi, V.* Pilismarót-Dió: Új őskőkori telep *CommArchHung* 9-26.
- DOBOSI 1983. *Dobosi, V.* Upper Palaeolithic Settlement in Pilismarót-Pálrét. *Acta ArchHung* 35. 287-311.
- DOBOSI-KÖVECSSES-VARGA 1991. *Dobosi, V. - Kövecses-Varga, E.* Upper Palaeolithic Site at Esztergom-Gyurgyalag. *Acta ArchHung* 43. 233-255.
- FEUSTEL 1973. *Feustel, R.* Technik der Steinzeit. Weimar.
- GÁBORI 1964. *Gábori, M.* A késői paleolitikum Magyarországon. Régészeti Tanulmányok III.
- GÁBORI-CSÁNK 1968. *Gábori-Csánk, V.* La station du paléolithique moyen d'Erd. Budapest.
- GÁBORI-CSÁNK 1971. *Gábori-Csánk, V.* Az érdi középső-paleolit telep. *BudRég* XXII. 9-42.
- GÁBORI-CSÁNK 1989. *Gábori-Csánk, V.* Európa legrégebb bányászati emléke Farkasréten. Magyar Tudomány 1. 13-21.
- GENESTE-BOËDA 1990. *Geneste, J-M. - Boëda, E. - Meignen, L.* Identification des chaines operatoires lithiques du paléolithique ancien et moyen. *Paléo* 2. 43-80.
- KOZŁOWSKI 1980. *Kozłowski, J. K.* Technological and Typological Differentiation of Lithic Assemblages in the Upper Palaeolithic: An Interpretation Attempt. in: *Unconventional Archaeology* (ed. Romuald Schild) 33-55.
- MANIA-TOEPFER 1973. *Mania, D. - Töpfer, V.* Königsau. Berlin.

²⁴ Nem azonos a régészeti leírásban hulladékként megjelölt darabokkal. Itt a hulladék a gyártás mellékterméke mely magába foglalja a rontott és felhagyott magkövet, a készítő által használhatatlannak, avagy fölöslegesnek ítélt szilánkokat és pengéket stb. A régészeti leírásban a szilánkok bulbus nélküli töredékeire alkalmazzuk a hulladék megnevezést.

- MÜLLER-BECK 1967. *Müller-Beck, H.-J.* Zur Bezeichnung paläolithischer Artefakttypen. Alt-Thüringen III. 140-200.
- RINGER 1989. *Ringer Á* Középső őskőkori kovabánya a miskolci Avason. Kiállításvezető.
- SCHILD 1980. *Schild, R.* Introduction to Dynamic Technological Analysis of Chipper Stone Assemblages. in: *Unconventional Archaeology* (ed. Romuald Schild) 57-85.
- SCHILD-WENDORF 1974. *Schild, R. - Wendorf F.* A Middle Stone Age Sequence from the Central Rift Valley, Ethiopia. Warszawa.
- SCHILD-WENDORF 1977. *Schild, R. - Wendorf, F.* The Prehistory of Dakhla Oasis and Adjacent Deserts. Warszawa.
- SEMENOV 1964. *Semenov, S. A.* Prehistoric technology. London.
- VÉRTES 1960a. *Vértés L.* Observations on the Technique of production of Szeletian Flint Implements. Proceedings of the Prehistoric Society Vol. XXVI. 37-43.
- VÉRTES 1960b. *Vértés, L.* Az őskőkor és az átmeneti kőkor magyar szakkifejezései. ArchÉrt 87. 68-83.
- VÉRTES 1964. *Vértés, L.* Eine mittelpaläolithische Travertin-Siedlung in Ungarn. Budapest.
- VÉRTES 1965. *Vértés, L.* Az őskőkor és az átmeneti kőkor emlékei Magyarországon. Budapest.
- VÉRTES 1966. *Vértés, L.* The Upper Palaeolithic Site on mt. Hényehgy at Bodrogkeresztúr. Acta ArchHung 18. 3-14.

APPENDIX

Magyar	angol	francia	német
bányaműhely	workshop on the mine		
bulbus	bulbe	bulbe/cone de	Schlagbuckel
domborító szilánk	trimming flake/lateral preparation flake	éclat débordant	Modifikationsabschlag
előkészített bázis	faceted platform	talon préparé	präparierte Schlagfläche
eszköz	implement	outil	Gerät
eszközalap	blank	support	
eszközátalakítás	remodelling	configuration	
eszközmegújítás	resharpening	ravivage	
felhagyott/kimerített	discarded core	nucleus abandonné	
magkő			Restkern
félkész magkő	pre-core	nucleus configuré	Vorkern
felületmegújító szilánk	core flank	flanc du nucleus	
formálás		faconage	
gerincpenge	'lame a crete'	lame a crete	
görgeteg	cobble	gravier	
gumó	nodule	rognon	Knollen
gyártási folyamat	reduction sequence	chaîne opératoire	
gyártási technika	reduction system	schéma opératoire	
helyi nyersanyag	local raw material	matière première locale	
helyreállítás	refitting	remontage	
hevítés	heating	chauffe	
homorú penge/szilánk	plunging flake	lame outrepassé/éclat concave	breiter Abschlag
hulladék	waste		Abfall
kalapács	hammer	marteau	Hammer
karbantartás	maintenance	reconfiguration	
kavics	pebble	galet	Geröll
kemény ütő	hard hammer	percuteur dur	Hartschlag
kéregeltávolítás	decortication	décortilage	Krustenschählung
kérges szilánk	cortical flake	éclat cortical	Krustenabschlag
kitermelés	exploitation	exploitation	
közvetett ütés Schlag	indirect flaking	percussion indirect	Meissel-Technik/indirekt
közvetlen ütés	direct flaking	percussion direct	direkt-Schlag
lágú ütő	soft hammer	percuteur tendre	Weichschlag
leütési barázda		frayes de striation	Willenring

Magyar	angol	francia	német
leütési felszín Schlagbasis	striking platform	plan de frappe/surface de préparation	
leütési pont	point of percussion	point d'impact	Schlagpunkt
magkő	core	nucleus	Kern
pattinték/mikroszilánk	chip	esquille	Abspliss
pattintott/szilánkolt kő	artefact	piece taillée/artefact	Artefact
munkaél	working edge	tranchant	Kante
műhely	workshop	atelier	Werkstatt
nyomásos technika Drücken-Technik	pressure technique	debitage par pression	Pression-Technik/
nyomóár	punch	punch	Presseur/Druckstab
pados nyersanyag	laminar raw material		
palást	mantle		Mantel
penge	blade	lame	Klinge
regionális nyersanyag	regional raw material	matiere premiere regional	
retusálás	retouching	retouche	Retusche
retusáló	retoucher	retoucheur	
rövid penge/szilánk		éclat mousse	
szerszám	tool	outil	Werkzeug
szilánk	flake	éclat	Abschlag
szilánkolás	(core-)reduction, flaking		débitage
szilánkolási felület	flaking surface	surface de débitage	Abbaufäche
tabletta	core tablet	tablette	Scheibe
talon/bázis	platform	talon	Plattform/Basis
talpgerinc			
penge/szilánk	lame a crete	lame a crete	Zickzackklinge/ Kernkanten Abschlag
távolsági nyersanyag	exotic/long-distance raw material		
természetes hátú szilánk	naturally backed flake	éclat a dos naturel	Rückenmesser mit natürlichem Rücken
tömb	block	bloc	Block
üllő	anvil	enclume	Amboss
ütőkő	hammer-stone	percuteur	Schlagstein
vésőlapka	burin scar		Stichelbahn
vésőpattinték	burin spall	chute de burin	Stichelabschlag
vezetőgerinc		nervure guide	

MANUFACTURE OF PALAEOOLITHIC STONE TOOLS AND THE TECHNICAL TERMS

Technological studies on the manufacture of chipped stone tools has been a standard and frequently discussed element of palaeolithic research in several countries. The various analytical methods, the different aspects of the social background and behaviour patterns of palaeolithic populations, and, to some degree, national traditions led to the formation of schools or trends. In Hungary, regrettably, this approach was either neglected until recently or accepted as a complementary issue of minor importance beside typology. The result is a poor knowledge of technical features on the one hand, and the lack of commonly accepted and understood Hungarian technical terms.

The intention of the present paper was to give the outline of basic technologic procedures as an introduction to this branch of science. Following a general description of raw material acquisition strategies, raw material types in their appearance and the physical laws to be considered during chipping, Middle and Upper Palaeolithic basic technological strategies are listed together with possible chipping errors and error sources. As the stress is laid on the identification of artefacts recovered during excavations and the place they occupy in the technological sequence, special attention was paid to common misinterpretations.

The other aim of the paper was to create acceptable and unambiguous, clearly understood technical terms instead of using a mixture of English, German and French terminology. Accordingly, the appendix contains a table of technical terms in the above languages and their already existing Hungarian translations or ones suggested by the author.

Katalin Simán

ADATOK A SZKÍTAKOR KEZDETÉNEK Á KÉRDÉSÉHEZ AZ ALFÖLDÖN

KEMENCZEI Tibor

Az utóbbi évek kutatásában új nézetek, elméletek jelentek meg arról a kérdésről, meddig tartott a Közép-Tisza vidékén a koravaskori mezőcsáti kultúra élete, s mikor terjedt el ott a szkíta jellegű tárgyak használata. A sztyepei övezet szkíta leleteinek az alapján korábban a magyar kutatás úgy vélte, hogy az alföldi szkíta kultúra a Kr.e. 6. század közepe táján kezdődhetett,¹ míg a kora vaskori mezőcsáti kultúra időszakát egyidejűnek tartották a Közép-európai urnamezős kultúra késői periódusával, azaz a Kr.e. 9-8. századdal.² Először, még az 1960-as években Szabó János Győző utalt arra, hogy a Hevesen feltárt szkíta korú temetőben és a mezőcsáti kultúra sírjaiban talált egyes kerámia leletek hasonlósága alapján kapcsolatnak kellett lennie a két korszak népessége között, azaz a kettő korban követte egymást.³ Ezt a véleményét azonban csak a későbbi kutatás eredményei igazolták.

A Kárpát-medencében a középső vaskor idején a Nagy Magyar Alföld térségében és Erdélyben élt, szkíta típusú tárgyakat hátrahagyó népességek kultúrái, azonos vonásaik ellenére, eléggé jelentősen eltértek egymástól. A két tájegység közül az idősebb korú szkíta típusú tárgyak (kétélű, tokos bronz nyílhegyek, csont nyílhegyek, füles bronz tükrök) csak Erdélyben, a Ciumbrud (Csombord) csoport temetőiből kerültek elő. Ezek korát a Kr.e. 7. század első felére, közepére lehet tenni,⁴ így ezek a leletek adják meg a legidősebb, szkíta típusú tárgyaknak a Kárpát-medencébe való eljutása az idejét.

A Nagyalföldről, a Felvidékről kevés olyan lelet került a napvilágra, amely a Kr.e. 7. századból származhatna. Ott a szkíta jellegű, Szentcsanak csoport kezdetének időpontját a legkülönbözőbb időpontokra, így a Kr.e. 6. század közepére,⁵ végére,⁶ majd újabban a 7-6. század fordulójára⁷ tették. Az utóbbi kormeghatározást több érv, adat is valószínűvé teszi. Egyrészt a sztyepei övezetben a korábbi állásponttól eltérően a szkíta kultúra kialakulásának az idejét a Kr.e. 8-7. század fordulója körülre, vagy még korábbra, a Kr.e. 8. század első felébe határozták meg,⁸ másrészt több lelet igazolja, hogy a Dunától nyugatra, a hallstatti kultúra területére már a Kr.e. 7. század végén eljutottak szkíta típusú tárgyak. Ebből az következik, hogy az Alföldön ennél valamivel korábban kezdődhetett meg használatuk kora. Ezt bizonyítja a hallstatti kultúra DNy-Szlovákiában fekvő szmolányi (Smolenice) földvárában, a leégett házak maradványaiból előkerült, a

¹ Fettich 1934, 40; Párducz 1973, 53.

² Patek 1993, 140.

³ Szabó J. Gy. 1969, 75-76.

⁴ Vasiliev 1980, 166-168; Marinescu 1984, 70-76; Vulpe 1990, 27-29. 127.

⁵ Párducz 1973, 53.

⁶ Dušek 1974, 406, 414; Chochorowski 1985a, 220; Ua. 1985b, 159.

⁷ Romsauer 1996, 432; Teržan 1998, 514-515; Chochorowski 1998, 480.

⁸ Medvedskaja 1992, 88; Kossack 1987, 67. 81; Galanina 1997, 187.

támadóktól származó korai szkíta típusú nyílhegyek sokasága,⁹ de ugyancsak a Kr.e. 7/6. századnak a fordulója a kora az Alsó-Ausztriai Retzen kiasott temetkezésnek, amely egy jellegzetes szkíta típusú vaskokost tartalmazott.¹⁰ A hallstatti kultúrának az Alföldre eljutott legidősebb korú tárgyai szintén ebből az időszakból származnak.¹¹ Azt, hogy a Kr.e. 7. végén már az Alföldön is létezhetett a szkíta jellegű kultúra, megerősítik az annak emlékeivel együtt előkerült Észak-balkáni eredetű importtárgyak.¹²

Az alföldi szkíta jellegű kultúra korszakát megelőző, kora vaskori mezőcsáti kultúra temetkezéseiből előkerült fémleletek között egy sincs olyan, amely fiatalabb korú lenne, mint a Kr.e. 8. század.¹³ Ennek ellenére a Közép-dunai, Kelet-alpi hallstatti kultúra halomsíraiból előkerült, prészkíta típusú kantárszíj elosztók¹⁴ alapján feltehető, hogy a Kr.e. 7. század első felében még tartott a mezőcsáti kultúra korában elterjedt lószerszámzat használatának a kora. Azt, hogy a mezőcsáti kultúra ideje átnyúlhatott a 7. századra, néhány a temetőiből előkerült agyagedény is mutatja, amely a dunántúli hallstatti kultúra urnatemetőinek kerámialeleteivel mutat formai hasonlóságot.¹⁵ A szkíta korban azonban már teljesen más típusú tárgyak készítése, használata terjedt el, mint a mezőcsáti kultúra idején. Erről mintegy két és félezer sír lelete tanúskodik. Vannak azonban kutatók, akik olyan alföldi leleteket soroltak a mezőcsáti kultúra emlékei közé, amelyek a Kr.e. 6. századból származnak, azaz ezeket arra az időre keltezték, amikor már az Alföld, a Felvidék nagy részén általánossá vált a szkíta jellegű kultúra. Ennek az elképzelésnek a bizonyítékeként J. Chochorowski az u.n. Gyöngyös - Miskolc / Diósgyőr lelethorizontot hozta fel, amelyről a véleményét a következőkben foglalhatjuk össze: a sztyeppe vidéki Novocserkassk periódus, azaz a Kr.e. 8. század - 7. század közepé közötti időszakban már a második kimmer áramlat jutott el az Alföldre. Ekkor létesült ott a mezőcsáti temető, ebből az időszakból származnak a Gyöngyösön és Miskolc - Diósgyőrön napvilágra került kocsitemetkezések. Az utóbbiak a hallstatti kultúra erős hatását tükrözik, amelyet az bizonyít, hogy leleteik nem különböznek a Dunántúlon, Somlővásárhelyen feltárt halomsír mellékleteitől. Az, hogy a Kárpát-medence keleti felében ekkor „hallstattieserung”, azaz az ottani kultúrák hallstatti jellegűvé válása zajlott le, a gyomai halomsírban a prészkíta arany tárgyakkal együtt talált festett cserepek, a maroscsapói (Cipău) temetkezésekből származó és a fűgödi depóleletben lévő vas zabla szájrészek, valamint a Kelet-szlovákiai telepeken feltárt festett kerámia bizonyítják.¹⁶

Az ismertetett elméletnek egyik érve sem állja meg a helyét. A mezőcsáti kultúrának a „Gyöngyös - Miskolc / Diósgyőr lelethorizontja” egész egyszerűen nem létezik, mivel mindkét névadó lelőhelyen a koci alkatrészeknek meghatározott vastárgyak jellegzetesen szkíta típusú leletekkel együtt kerültek a napvilágra. Ennek egyik bizonyítékául Márton Lajosnak 1908-ban, csak magyar nyelven megjelent, a gyöngyösi leletek előkerüléséről írt közleményét lehet idézni.

1907-ben jelentették a Nemzeti Múzeum régiségosztályán, hogy Gyöngyösön, a várostól délre húzódó dombtetőn szőlő rigoloztatás során bronz-, vastárgyak,

⁹ Dušek, M. – Dušek, S. 1984, 9.t. 22-26, 10.t. 9-16, 32.t. 10-58 stb.; Parzinger / Stegmann-Rajtar 1988, 175. A nyílhegyek pontos lelő körülményeit P. Romsauer állapította meg. Szíves szóbeli közlés.

¹⁰ Terzan 1998, 551. 3.t. 1.

¹¹ Galántha 1986, 329. 3.t. 6; 331. 5.t. 1-2: urna, csónak alakú fibula, Csanytelek.

¹² Párducz 1954, 35. 15.t. 7-9, 11: madár alakú csüngők, tagolt bronzgyöngy, 38. 8.t. 1, 22.t. 1-2: áttört díszü korongfibulák, Szentés-Vekerzug

¹³ Kemenczei 2000, 243.

¹⁴ Patek 1993, 96. 75.kép 3-10: Vaszar; Egg / Neuhauser / Škoberne 1998, 440. 5.kép 5-6: Budinjak; Moosleiter 1996, 325. 10.kép 7-8: Salzburg-Maxglan; Stöllner 1996, 477. 3.kép 7-11: Gilgenberg.

¹⁵ Patek 1993, 27.kép 14, 29.kép 6: Mezőcsát, 43.kép 15: Nagydém-Középrépuspuszta, 69.kép 22: Halimba-Cseres.

¹⁶ Chochorowski 1985b, 110. 117-118; Ua. 1998, 447.

agyagedények töredékei, összeégett emberi csontok kerültek elő. Márton Lajos kereste fel a lelőhelyet, s megállapította, hogy a felszínen hamuval, korommal és csont-töredékekkel kevert, eltérő színű foltok mutatkoztak, amelyek egykori urnasírok helyei lehettek. Különösen két nagyobb folt tűnt ki, amelyek egyikéből került elő a leletek zöme. Márton Lajos három kutató árkot ásott meg, amelyekben összesen tíz urnasírt talált (1. ábra). Ezek 35-40 cm mélyen feküdtek, s így az urnák annyira össze-törték, hogy azokat helyreállítani nem lehetett. A sírok szegélyek voltak, durva kivitelű, tállal vagy csészével lefedett urnákat tartalmaztak, A 8. számú sírban egy vaskés, a 7. számú sírban az urna mellett egy vastőr (7. ábra 2) és egy vastárgy töredék (4. ábra 4), a 8. sírban az urna mellett egy orsógomb (7. ábra 15, 16) volt. A szőlő-rigoloztatást végző gazda állítása szerint a leletek zöme, a kolompok, csörgők, lándzsák, a kisebb-nagyobb vastöredékek egy helyről kerültek elő. Ezért Márton Lajos úgy vélte, hogy ezek egy *gazdag szkíta sírhoz* tartoztak.¹⁷ Közleménye és a Nemzeti Múzeumba bekerült tárgyak alapján ebből a sírból a következő leletek kerültek elő:

1-6. Hat darab őzfígyűrés díszű bronzcsörgő. Kettő közülük tokos kivitelű. H. 14, 6; 15, 1 cm (2. ábra 5, 6). Három csörgő alján vastüske van, a negyedik ilyen darabról a tüske teljesen letört. H. 17, 9; 14, 1; 18, 4; 11, 4 cm (2. ábra 1-4). A háromszög alakú nyílásokkal áttört, üreges testű csörgők belsejében nem vasgolyók, hanem kis kavicsok szolgáltak a hangadásra.

7-11. Öt darab harang alakú, hiányos, törött bronzkolomp. Többön égésnyom látható, egyiknek (3. ábra 1) a belsejében maradt meg a vasnyelv. Egyik darab ép oldalán háromszög alakú nyílás van (3. ábra 2). H. 7, 8; 8, 5; 5, 6; 7, 4; 10, 4 cm (3. ábra 1-5).

12-13. Két vaszabla készlet össze nem illő darabjai. A szájrészek megmaradt végei az oldaltagokhoz vannak szegecselve. H. 13, 1; 9, 5; 10, 3; 10, 4 cm (3. ábra 6-7).

14-15. Két darab vas lándzsahegy. Egyik ép, a másik tokjából egy rész hiányzik. H. 25, 2+5; 40, 5 cm (4. ábra 12-13).

16-20. Hat darab vascsőgő készlet. Kis karikára fűzött három-három, illetve egy esetben két hosszúka háromszög alakú lemezből állnak. Töredékesek, hiányosak, nem minden darabjuk illeszthető össze. A legnagyobb lemezek hossza: 9, 9; 10, 5; 7, 7; 8, 3; 7, 8 cm (4. ábra 1-3, 6, 8, 11).

21-28. Nyolc darab keskeny, mindkét végén törött vaslemez pánt. Hat darab teljesen egyenes, egy darab kissé ívelt (5. ábra 11), egy lemez kissé domború (5. ábra 14). Kettőben szeg (5. ábra 7, 11), a többiben egy-három szeglyuk van. H. 24, 2; 11, 5; 14, 1; 19, 7; 24, 5; 13; 19, 5; 15 cm (4. ábra 9-10, 5. ábra 6-7, 10-11, 14-15). 29-31. Három vasszeg. Az előbbi lemezekből eshettek ki. H. 7, 2; 9; 5, 6 cm (5. ábra 1-3).

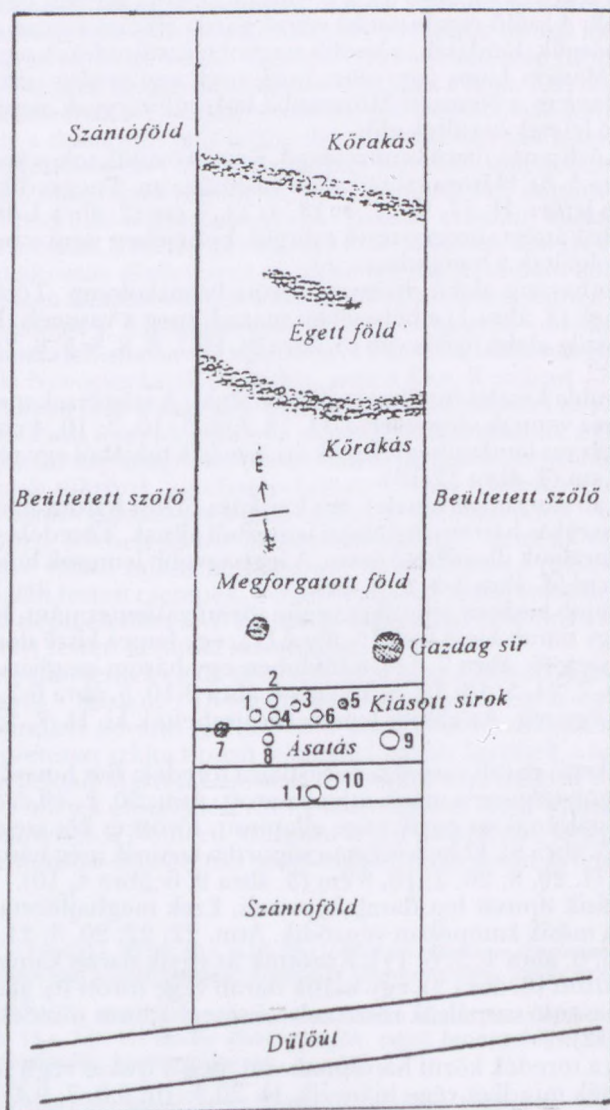
32-53. Huszonkettő darab vaspálca és vaspálca töredék. Két hosszú pálca meghajlított, egyik végük hegyes, a másik átlukasztott. Átm. 50, 2; 49, 5 cm (5. ábra 12-13). Egy ilyen pálcának az egyik vége ellapított, törött és két szeglyuk van rajta. Dm. 34, 3 cm (5. ábra 8). Ebbe a forma-csoportba tartozik még három, lyukas fejú, pálca töredék. H. 29, 8; 20, 2; 18, 8 cm (5. ábra 9, 6. ábra 4, 10).

A vaspalcák másik típusát hat darab képviseli. Ezek meghajlítottak, egyik végük átlukasztott, a másik kampóban végződik. Átm. 22; 22; 20, 3; 21, 2; 21, 4; 22, 3 cm (5. ábra 4-5, 6. ábra 1, 3, 6, 11). Közöttük az egyik darab kampós vége ellapított és átlukasztott (6. ábra 3), egy másik darab vége törött (6. ábra 11).

Az előbbihez hasonló vaspalcák része volt két meghajlított töredék. Átm. 7, 6; 11 cm (6. ábra 2, 12).

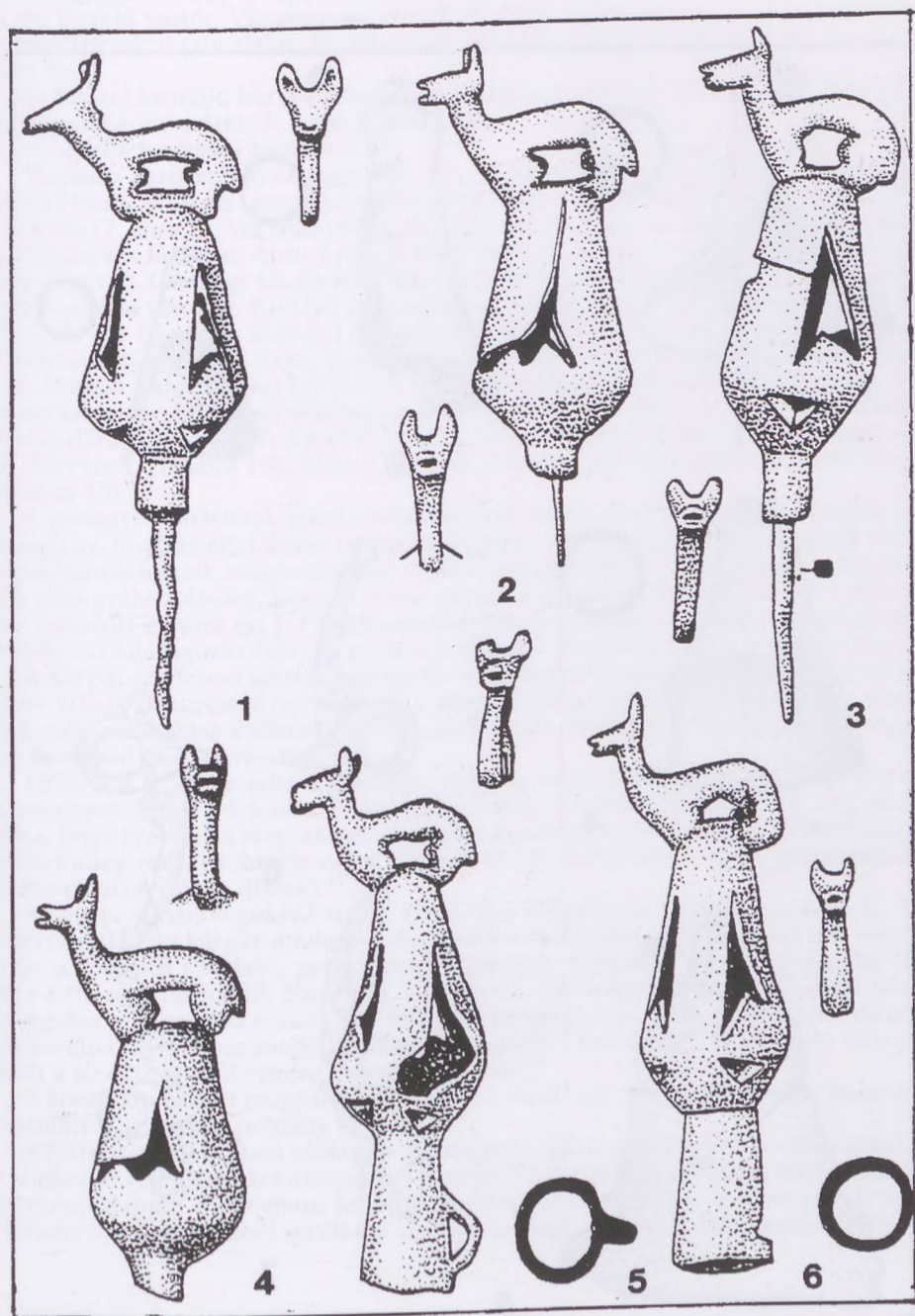
A nyolc vaspálca töredék közül háromnak van meg a lyukas végű része (6. ábra 7, 8, 15), a többinek mindkét vége hiányzik. H. 20,3; 10; 9,6; 7; 9,4; 6,9; 19,6; 51,6 cm (6. ábra 5, 7-9, 14-17).

¹⁷ Márton 1908, 37-38.

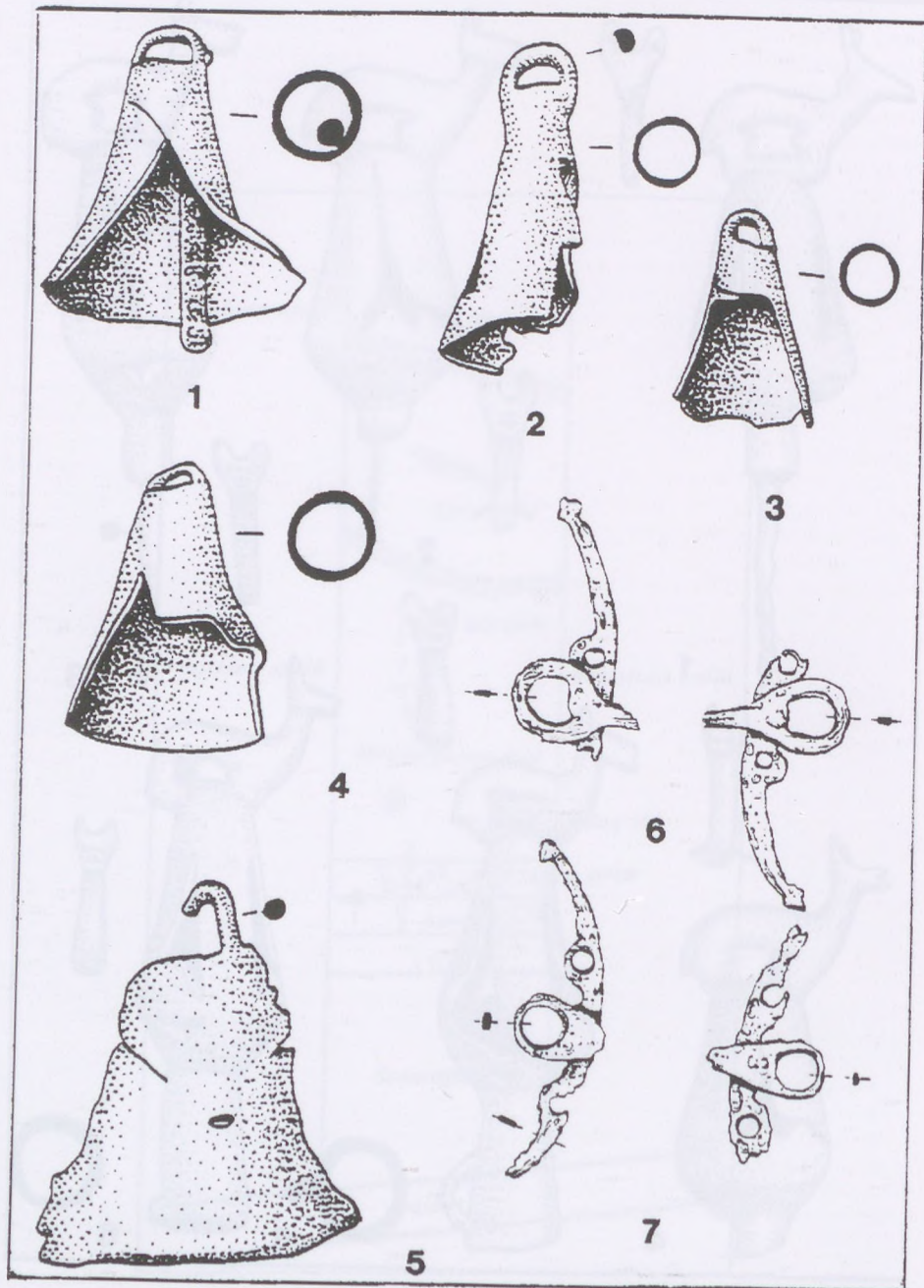

1. ábra - Abb. 1:

A gyöngyösi lelőhely helyszínrajza a kiásott sírokkal.
Plan des Fundortes von Gyöngyös, mit ausgegrabenen Gräbern.

2. ábra - Abb. 2: Gyöngyös. A gazdag hamvasztásos sír leletei. - Gyöngyös. Beigaben der reichen Brandbestattung.

3. ábra - Abb. 3: Gyöngyös. A gazdag hamvasztásos sír leletei. - Gyöngyös. Beigaben der reichen Brandbestattung.

54. Meghajlított, kúpos fejű vasszeg. Átm. 13, 6 cm (6. ábra 13).

7. *sír*. Egyélű vastör. Vízszintesen rovátkolt díszű markolatának a vége hiányzik, markolatlemeze szív alakú. H. 28 cm (7. ábra 2); Vastárgy töredéke. H. 8 cm (4. ábra 4).

8. *sír*. Kézzel formált, bütyökdíszes urna hiányos alsó része. Elveszett (7. ábra 16); Agzag orsógomb. Átm. 3, 3 cm (7. ábra 15).

Szórványleletek a temető területéről:

Vaspálca karikás fejű végtöredéke. H. ca. 6 cm (4. ábra 5, elveszett); Aranylemezzel borított bronz- gomb töredéke. Átm. 2,1 cm (4. ábra 7); Karos vasvéső. H. 18, 6 cm (7. ábra 1); Vas tokos véső. H. 19, 7 cm (7. ábra 3); Hiányos bronzgomb, hátlapján két füle van. Átm. 5 cm (7. ábra 4); Bronzlemez töredéke, szélén három akla szög van. Csak egy kis darabja maradt meg. H. ca. 9 cm (7. ábra 5); Hat darab vaskés, illetve töredék. Ezekből csak három töredék maradt meg. H. ca. 7, 5; 13, 5; 12; 7, 5; 12; 18 cm (7. ábra 6-11); Vaskanál. Alsó részén lyukak vannak, azaz szűrőként szolgált. H. 11, 5 cm. Csak két, nyél nélküli darabja maradt meg. (7. ábra 13). Márton Lajos szerint két darab töredékei voltak a leletben; Két ép és egy fél bronz karperec. Hátuk vízszintesen rovátkolt díszű. Átm ca. 7, 5; 9; 9, 5 cm. Mindhárom darab elveszett. (7. ábra 12, 14, 17); Behúzott peremű, kézzel formált agyagtál. Elveszett. (7. ábra 18); Kézzel formált, füles agyagbögre fele része. Elveszett. (7. ábra 19).

A gyöngyösi sírleletek leletkörülményeiről közölt beszámoló legfontosabb tanúsága az, hogy az állatalakos csörgőkkel együtt, egy temetkezésből kerültek elő a kocsialkatrészeknek meghatározott vaslemezek, pálcikák. Ezért annak a kérdésnek a megválaszolására, hogy az a temetkezés a prészkíta korú mezőcsáti kultúrához tartozott-e, mint ezt J. Chochorowski vélte, vagy már az alföldi szkíta kultúra emléke, az állatfigurás csörgők pontos korának a megállapítása a mérvadó tény.

A Kárpát-medencei szkíta állatfigurás csörgőkről legutoljára Bakay Kornél adott közre átfogó elemzést. Szerinte ezek a tárgyak olyan zenei eszközök voltak, amelyek megszólaltatása a sámán eksztázisát fokozták. Korukat a Kr.e. 6. század végére - 5. század első harmadára tette.¹⁸

1979-ben R. Rolle adta a sztyeppe vidéken talált állatfigurás csörgők, illetve póznavégek listáját, leírását. Ellentétben Bakay Kornél véleményével, úgy gondolta, hogy ezeknek a tárgyaknak az eredeti funkcióját nem lehet megállapítani, s valószínűleg ezeket többféle célra használták (pl. kocsidíszek, sátor póznavégek, szertartásokon pózna díszek).¹⁹

A szkíta póznavégekről írt, s 1980-ban megjelent tanulmányában E. V. Perevodcsikova a kárpát-medencei darabokat is tárgyalta. A 7. típus körébe sorolta be a somhidi (Nădab), gerneszezi (Gornești) leleteket, míg a gyöngyösi (2. ábra 1-6), nagytarcsai (8. ábra 1-3), valamint a szurdokpüspöki és mihályfai póznavégeket a 9. típusba sorolta be. Emellett megjegyezte, hogy a mihályfai darab párhuzama a Dnyeper melletti Staršaja mogilából került elő. Az említett leletek korát a Kr.e. 6. század végére, 5. századra tette.²⁰

A korábban ismert magyarországi leletek sorát egy, 1982-ben közölt, Balassagyarmatról származó példány egészíti ki.²¹

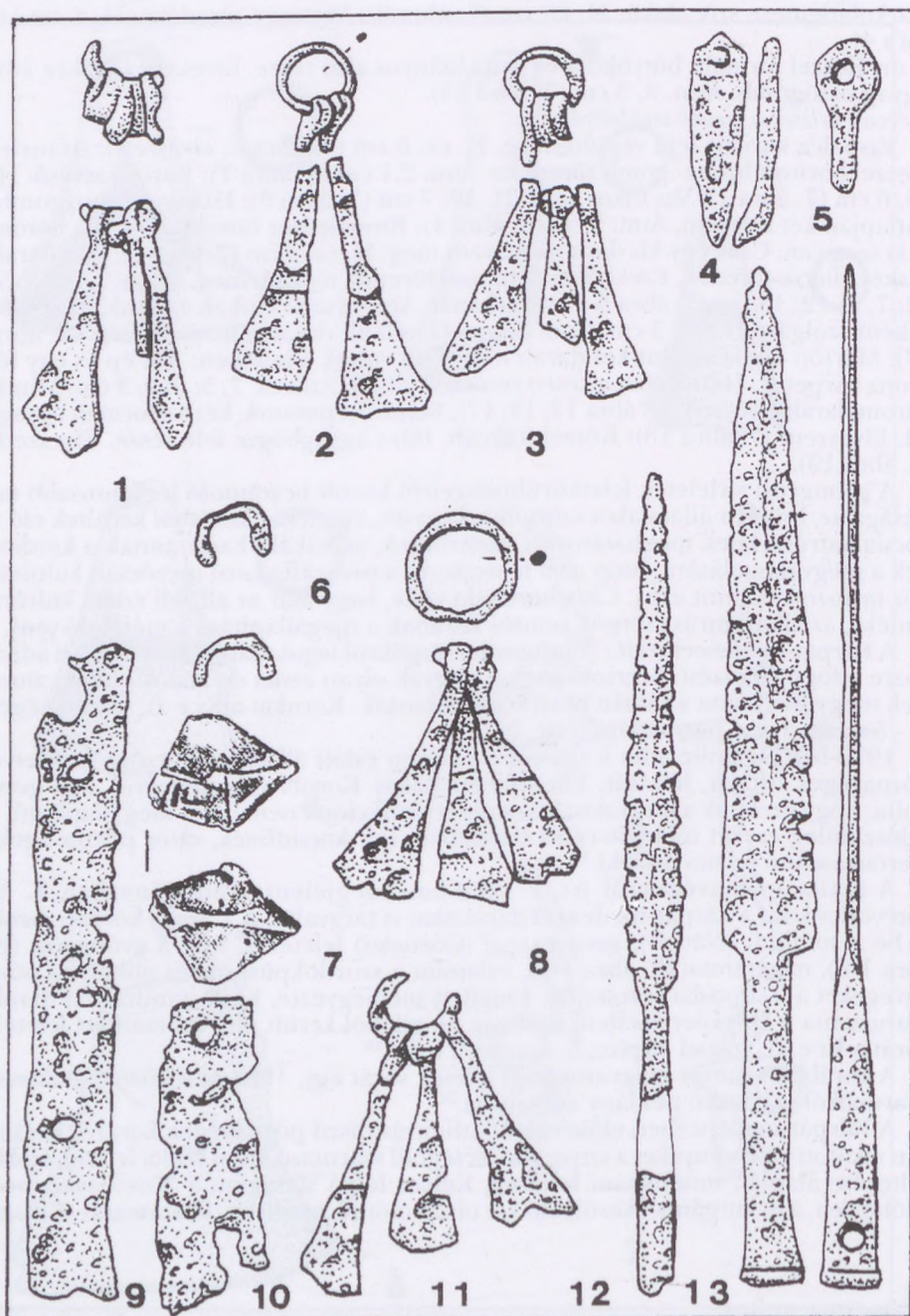
A Kárpát-medencében előkerült állatfigurás díszű póznavégek koráról korábban alkotott véleményeket a sztyeppe térségből származó korai szkíta leletek újabb keltezése alapján módosítani lehet. A Kubán folyó síkságán, a Novozavednoe lelőhelyen, a 8. kurgánból került elő két olyan csörgő, amelyen, félsamarat (Kulan)

¹⁸ Bakay 1971, 91. 108.

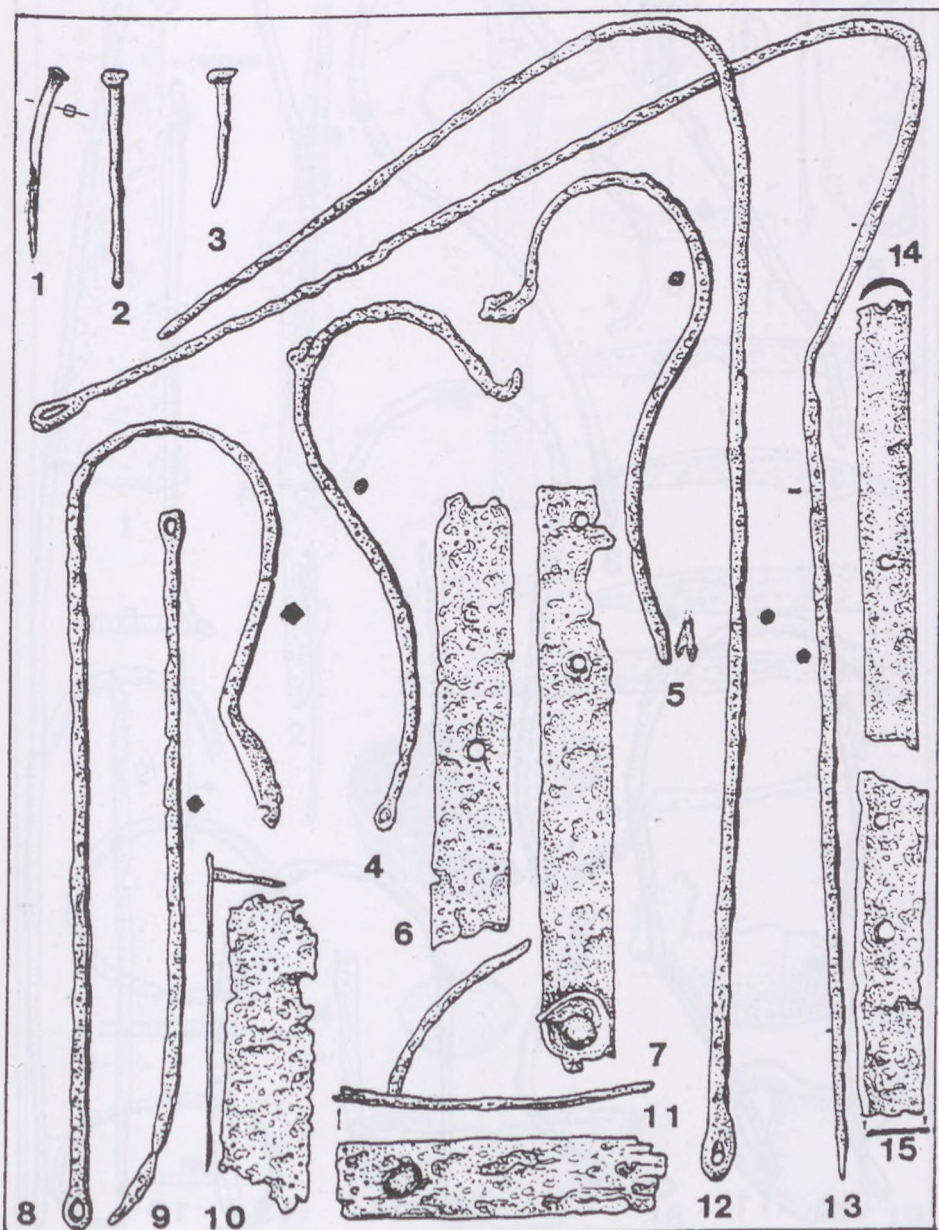
¹⁹ Rolle 1979, 118.

²⁰ Perevodcsikova 1980, 31. 5.kép 33, 7.kép.

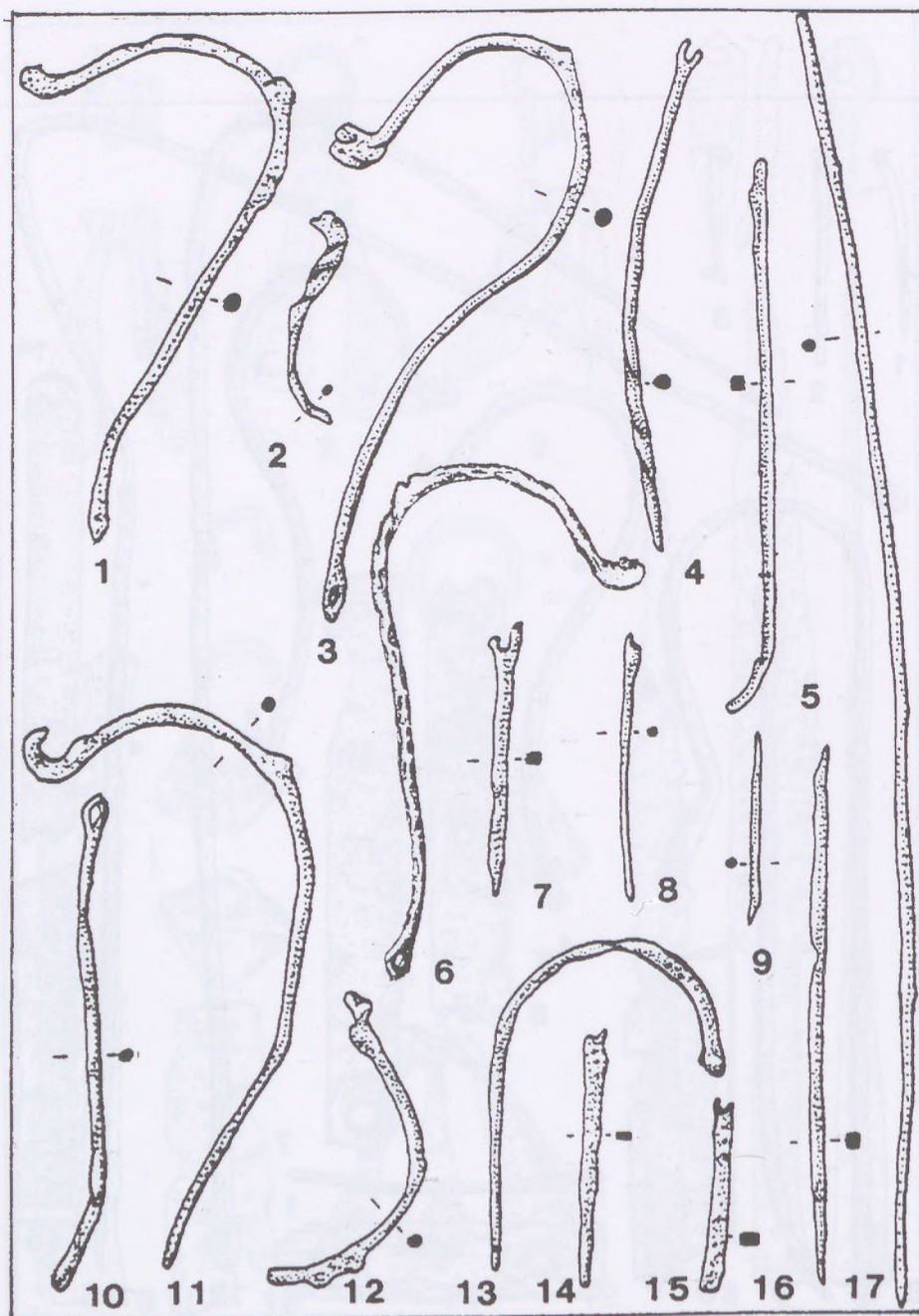
²¹ Kemenczei 1980, 66.

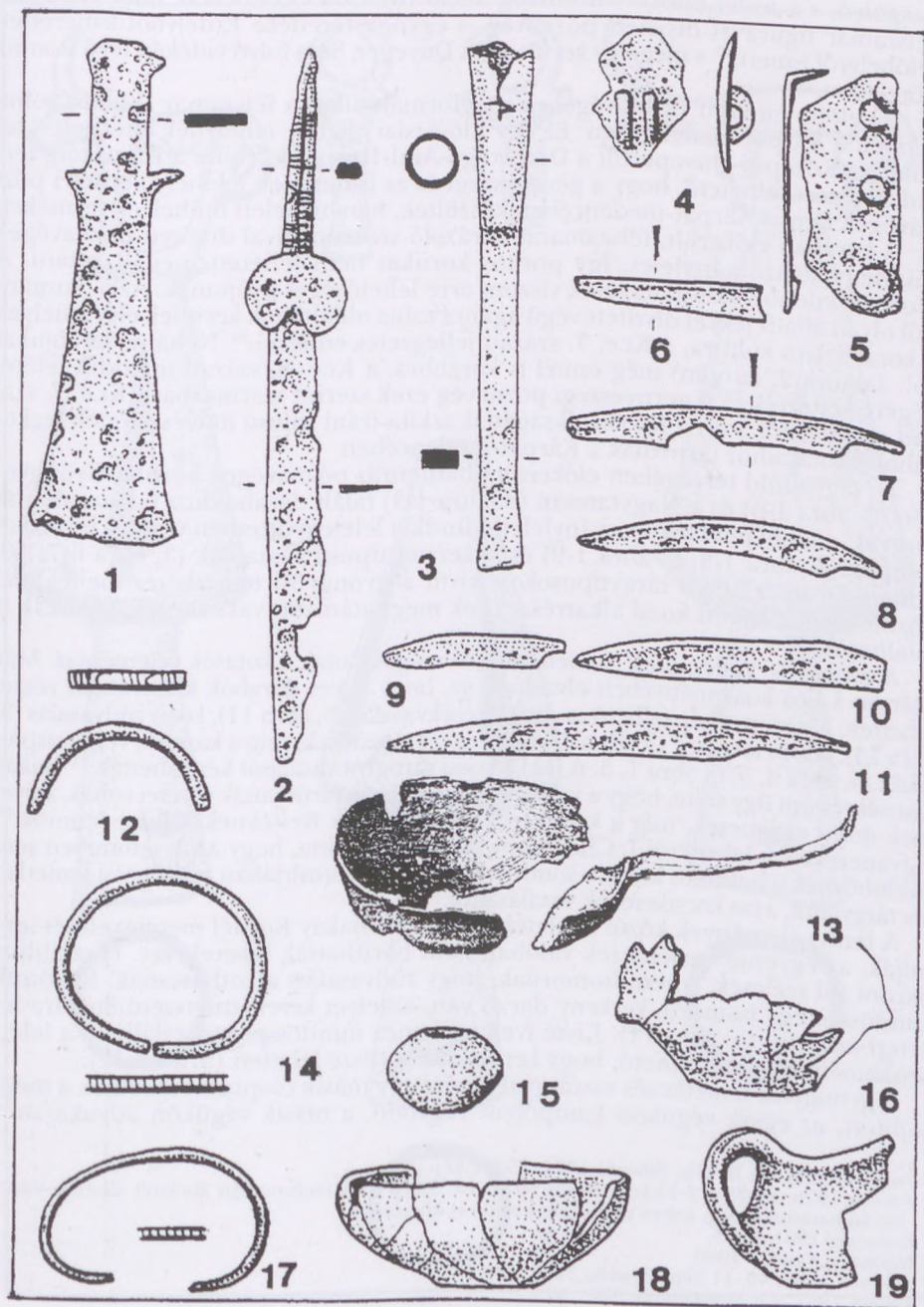
4. ábra - Abb. 4: Gyöngyös. A gazdag hamvasztásos sír leletei. - Gyöngyös. Beigaben der reichen Brandbestattung.

5. ábra. - Abb. 5: Gyöngyös. A gazdag hamvasztásos sír leletei. - Gyöngyös. Beigaben der reichen Brandbestattung.

6. ábra. - Abb. 6: Gyöngyös. A gazdag hamvasztásos sír leletei. - Gyöngyös. Beigaben der reichen Brandbestattung.

7. ábra - Abb. 7,

1. 3-14. 17-19: Gyöngyös. Szórványleletek a lelőhelyről. - Gyöngyös. Einzelfunde vom Fundort; 2: 7. sír - Grab 7; 15-16: 8. sír - Grab 8.

félszamarat ábrázoló szobrocska van.²² Ezeknek szinte pontos mása az Erdélyben, Gernyeszegen talált darab. Elterést mindössze az mutat, hogy az előbbiben nincs vasgolyó, s a testét áttörő háromszög alakú nyílások elrendezése más. Hasonló, félszamar figurával díszített póznavég, s egynek töredéke Erdélyből ismeretlen lelőhelyről ismert,²³ s még egy került elő a Dnyeper, Sula folyó vidékén lévő Romny körzetben.²⁴

Az előbb említett póznavégeken megformált állat, a félszamar (Kulan) sohasem élt a Kárpát-medencében. Ez egy Elő-ázsiai állatfaj, amelynek elterjedési területe a Középső-Dnyepertől a Don-Volga-Aral-Irtisig, délebbre a Káspói tóig terjedt.²⁵ Ezért feltehető, hogy a gernyeszei és az ismeretlen lelőhelyű erdélyi póznavégek nem a Kárpát-medencében készültek, hanem keleti műhelyek termékei.

A korában előkerült, félszamarat ábrázoló szobrocskával díszített póznavégek mindegyike szórványlelet, így pontos korukat nem lehetett megállapítani. A Novozavdenoe-i kurgánleletek viszont erre lehetőséget nyújtanak. Az 5. kurgánból olyan állatfejekkel díszített végű agancs zabla oldaltagok kerültek elő, amelyek a korai szkíta kultúra, a Kr.e. 7. század jellegzetes emlékei.²⁶ Néhány darabjukat (pl. žabotin 2. kurgán) még ennél is korábbra, a Kr.e. 8. század második felére, végére keltezték.²⁷ A gernyeszei póznavég ezek szerint származhat a Kr.e. 7. század első feléből, s így a Kubán síkságának szkíta-iráni stílusú művészetének legkorábbi alkotásaihoz tartoznak a Kárpát-medencében.

A Nagyalföld térségében előkerült állatfigurás póznavégek közül a Gyöngyösön (2. ábra 1-6) és a Nagytarcsán (8. ábra 1-3) talált darabokhoz tartoznak más tárgyak, a többi példány szórványlelet. Mindkét leletegyüttesben vannak bronzkolompok (3. ábra 1-5; 9. ábra 1-9) és Vekerzug típusú vasablák (3. ábra 6-7; 10. ábra 1-4), de a közös tárgytípusokon kívül a gyöngyösi temetkezés mellékletei között többek között kocsai alkatrészeknek meghatározott vaslemezek, pálcikák is találhatók.

A gyöngyösi vaslemezek rendeltetéséről megoszlanak a kutatók véleményei. Már Márton Lajos közleményében olvasható az, hogy egyes darabok kocsivasalás részei lehettek. Eszerint elképzelhető az, hogy kerékvasalás (5. ábra 11), kocsirúdvasalás (5. ábra 14), járom tartozék (5. ábra 8) részei egyes töredékek, míg a kampós végű vaspálcikák (5. ábra 4, 5, 6. ábra 1, 3, 6, 11) a kocsisaroglya vasalását képezhették.²⁸ Bakay Kornél viszont úgy vélte, hogy a vaslemezek a csörgők farúdjának veretei voltak, mivel ezek mind egyenesek, míg a kocsikerék vasalásoknak ívelteknek kellene lenniük.²⁹ Ugyanezekről a leletekről J. Chochorowski pedig azt írta, hogy azok semmiben sem különböznek a hallattati kultúra somlyóvásárhelyi halomsírában talált kocsis temetkezés tárgyaitól, azaz kocsikerekek vasalásaitól.³⁰

A fenti vélemények közül a leletek leginkább Bakay Kornél megfigyelését igazolják, az egyenes vaslemezek valóban nem boríthattak fakerekeket. Igaz ahhoz viszont túl szélesek, s nem homorúak, hogy rúdvasalást alkothassanak. Közöttük mindössze egy homorú, keskeny darab van, amelyet kerékátmetszetű farúdra lehetett szegelni (5. ábra 14). Kissé ívelt vaslemez mindössze egy található a leletben, amelyről elképzelhető, hogy kerékvasalás része lehetett (5. ábra 11).

A gyöngyösi temetkezés vastárgyai között egy másik csoportot alkotnak a megajlított, az egyik végükön kampóban végződő, a másik végükön átlukasztott

²² *Treasures* 1991, 49. 12.kép; *Petrenko* 1994, 354. 1.kép 1.

²³ *Pārvan* 1926, 24-25. 12-13.kép; *Bakay* 1971, 18. 3.kép 6. A szobrocskán ábrázolt állatfajt Vörös István határozta meg, szíves segítségét ezúton is köszönöm.

²⁴ *Bobrovskij* 1901, 9.t. 3.

²⁵ *Heptner – Naumov* 1966.

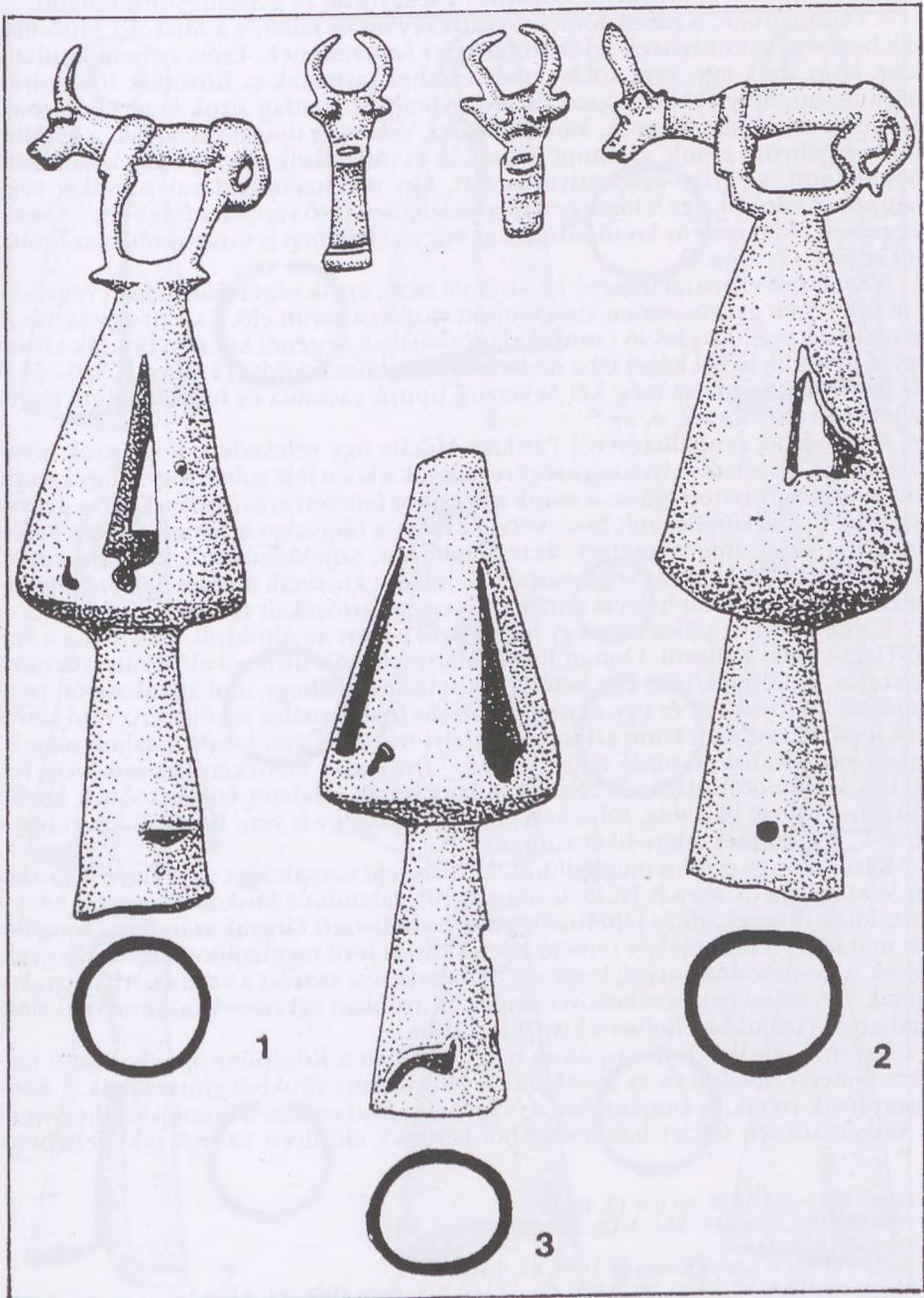
²⁶ *Treasures* 1991, 49. 11.kép; *Petrenko* 1994, 347.

²⁷ *Kossack* 1987, 43; *Medvedskaja* 1992, 87.

²⁸ *Márton* 1908, 50.

²⁹ *Bakay* 1971, 15-16.

³⁰ *Horváth* 1969, 113. 7.kép; *Patek* 1993, 74-84. 54-64.kép; *Chochorowski* 1998, 477.

8. ábra - Abb. 8: Nagytarcsai lelet. - Fund von Nagytarcsa.

pálcák (5. ábra 4, 5, 8, 9, 12, 13, 6. ábra 1, 3, 6, 11). Az egyik ép darab vége ellapított, és két szeglyuk van rajta (5. ábra 8). Ezekhez hasonló vaspálcák még két helyen kerültek elő, mégpedig Miskolc / Diósgyőrön és a Szentes-Vekerzugon.

A Diósgyőrben, a Kerekdombon építkezés során talált, s a Miskolci Múzeumnak beszolgáltatott leletek lelőköörülményei ismeretlenek. Ezért nem állapítható meg, hogy ezek egy, vagy több temetkezéshez tartoztak-e. Közöttük több olyan tárgy is van, amelyekhez hasonlókat a gyöngyösi gazdag sírok is tartalmazznak. Ilyenek a vas lándzsahegyek, karos vasbalta, Vekerzug típusú vaszablák, a kétfüles bronz szíjelosztó gomb, valamint vaspálcák és töredékeik. A vaspálcák közül kettő meghajlított, s egyik végük átlukasztott. Egy meghajlított darab mindkét vége kampóban záródik, így lehetséges, hogy a leletben lévő vasveder füle volt.³¹ Összeszegecselt oldalú edény kis töredéke a gyöngyösi leletben is van, azonban az bronzból készült (7. ábra 5).

A Szentes-vekerzugi temető 12. sírjából négy, egyik végén kampóban végződő, a másik végén gyűrűszerűen visszahajtott vaspálca került elő. Ez a sír egy kettős ló temetkezés volt. Az első ló csontváz lapockájának végénél két és a bordák között egy, a második ló bal hátsó lába mellett egy vaspálca feküdt (11. ábra 1, 3, 6 - 7). A sír leleteihez tartozott még két Vekerzug típusú vaszabla és hat kettősfülű bronz szíjelosztó (11. ábra 2, 4, 5).³²

A vaspálcák rendeltetéséről Párducz Mihály úgy vélekedett, hogy azok olyan lószerszám részek, amelyek segítségével a lovak a kocsik felé voltak fogva. Egy kampó a ló nyakába akasztott igába, a másik a kocsihoz lehetett erősítve, s a kettő a gyűrűs végekbe fűzött kötéllel volt összekötve. Ezeket a tárgyakat a temetés során külön dobták a sírba, míg a kantárt, azaz a zablákat, szíjelosztókat a lovakkal együtt temették el.³³ A kampós végű vaspálcák tehát a kocsinak a sírba helyezést jelképezték, az egész kocsit helyett annak csak egyes tartozékait tették a sírgödörbe.

Karikás fejű vaspálca még egy lelőhelyről ismert az Alföldről, mégpedig a Felső-Tisza-vidéki Balsárról. Onnan Roska Márton közölt sírokból előkerült szörvány-leleteket, amelyek között egy kétélű, tokos bronz nyílhegy, alul átlukasztott pengéjű vas lándzsahegy és egy egyenes, karikás fejű vaspálca is volt.³⁴ Az első kettőnek a párhuzamait a korai szkítakor erdélyi temetőleletei között találjuk meg³⁵, míg a vaspálcához hasonló tárgyat a Felső - Dnyeszter mellékén Perebukovcin feltárt 2. kurgánból került elő. Ennek a kurgánnak a leletei között többek között Vekerzug típusú vaszabla, több kétélű bronz nyílhegy is van. Korát G Smirnova a Kr.e. 7. század első felére határozta meg.³⁶

Kevésbé vagy erősen meghajlított, karikás fejű vaspálcákat a gyöngyösi gazdag sír leletanyaga (5. ábra 8, 12, 13, 6. ábra 4, 10), valamint a Miskolc-diósgyőri lelet is tartalmaz. A meghajlítás feltehetőleg a sírba helyezett tárgyak szándékos rongálását mutatja. Az alsótelekesi temető leletei között lévő meghajlított lándzsahegyek, kések is tanúskodnak arról, hogy ezt a temetkezési szokást a szkíta korban gyakorolták.³⁷ A balsai és a perebukovci vaspálcák azonban egyenesek, azaz eredeti alakjukban, formájukban helyezték azokat a sírba.

Egyenes, karikás fejű vaspálcák nagy számban a Közép-európai hallstatti kultúra temetkezéseiből és az Észak-itáliai koravaskori sírokból származnak.³⁸ Ezek vasnyársak voltak. A Dunántúlon a Nagyberki-Szalacsán, a Somlővásárhelyen és a Vaskeresztesen feltárt halomsírokból kerültek elő ilyen vasnyársak. Feltehető,

³¹ Gallus – Horváth 1939, 68.t. 9-13, 17-18.

³² Párducz 1952, 143-144. 44.t. 1-12, 47.t. 1-4, 48.t. 6, 49.t. 1.

³³ Párducz 1952, 144.

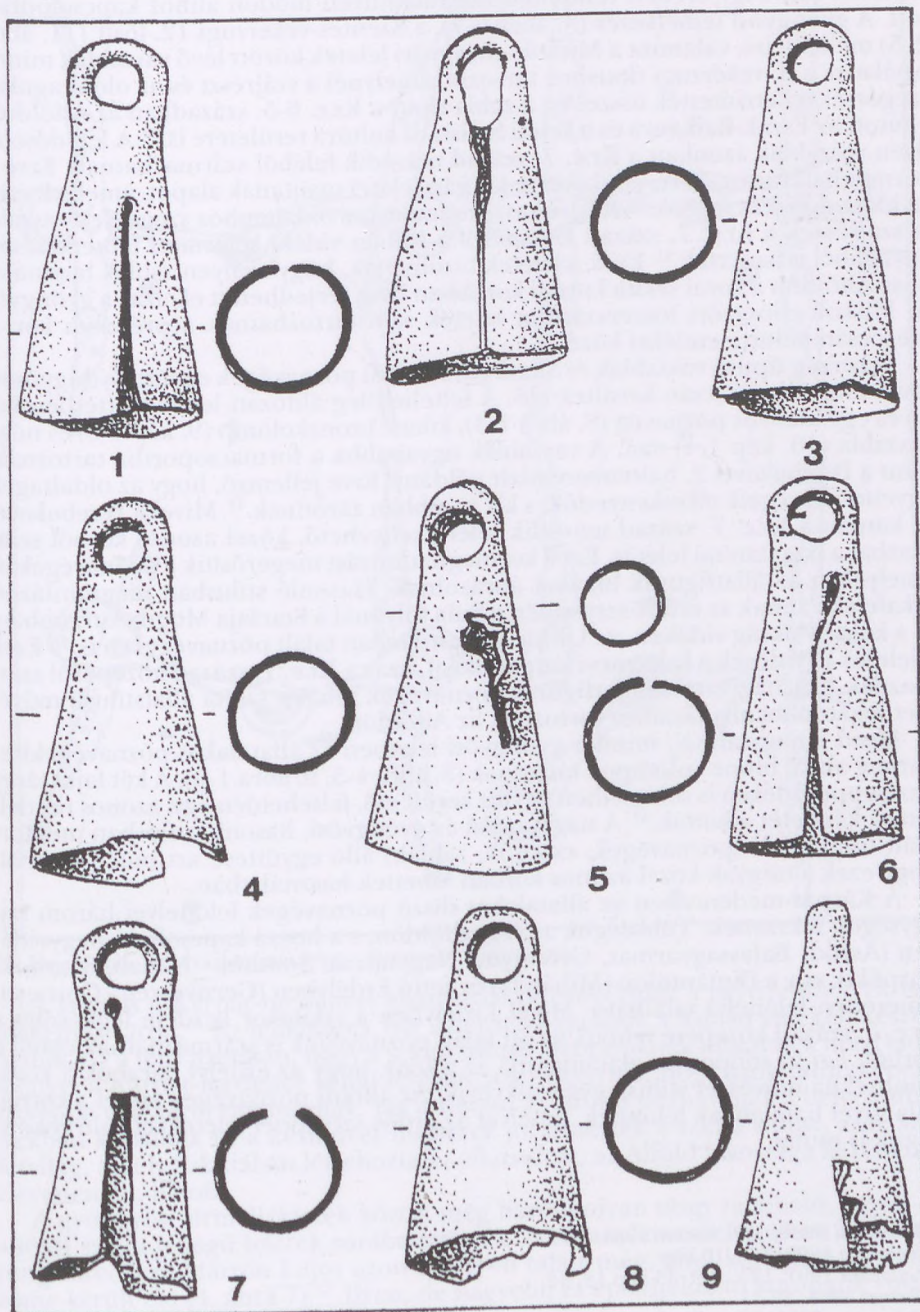
³⁴ Roska 1915, 19. 1.kép; Kemenczei 1994, 81. 2.kép 10-11.

³⁵ Marinescu 1984, 58. 7.kép, 60. 9.kép, 64. 13.kép 2, 4; Vulpe 1984, 49. 5.kép 1-2.

³⁶ Smirnova 1998, 461. 11.kép 1.

³⁷ Patay 1961, 27. 3.t. 3-5, 4.t. 1-2.

³⁸ Teržan 1990, 228-229.

9. ábra - Abb. 9: Nagytarcsai lelet.— Fund von Nagytarcsa.

hogy a hallstatti kultúrának ez a tárgy típusa nem állt összefüggésben a szkíta kultúrkör hasonló vaspálcáival, mivel azok többnyire a lószerszámzat társaságában kerültek elő, s így eredeti rendeltetésük valamilyen módon ahhoz kapcsolódhattott. A gyöngyösi temetkezés (3. ábra 6-7), a Szentés-vekerzugi 12. lósr (11. ábra 2, 5) mellékletei, valamint a Miskolc-diósgyőri leletek között lévő vaszablák mindegyike az u.n. vekerzugi típushoz tartozik, amelynél a szájrészt és az oldaltagokat szegecsekkel erősítették össze. Ez a zabla típus a K.r.e. 6-5. században az Alföldről eljutott az Észak-Balkánra és a keleti hallstatti kultúra területére is.³⁹ A legidősebb ilyen vaszablák azonban a K.r.e. 7. század második feléből származhatnak. Erre a kormeghatározásra a Perebukovci 2. kurgán leletei nyújtanak alapot, amelyek erre az időszakra jellemzőek.⁴⁰ Kétylukas, eredetileg az oldaltaghoz szegecselt vaszabla szájrészek a K.r.e. 7. század közepéről a Kubán vidéki kelemesi temetkezések anyagából is ismertek.⁴¹ Ezek a leletek bizonyítják, hogy az ilyen zablák használata az Alföldön a korai szkíta kornál korábban nem terjedhetett el, azaz a gyöngyösi, Miskolc-diósgyőri lószerszámzat leletek sem tartozhatnak a prészkíta kor, a mezőcsáti kultúra emlékei közé.

Vekerzug típusú vaszablák és állatfigurás díszű póznavégek együtt Gyöngyösön kívül még Nagytarcsán kerültek elő. A feltehetőleg áldozati leletegyüttesben két ép és egy hiányos póznavég (8. ábra 1-3), kilenc bronzkolomp (9. kép 1-8) és négy vaszabla (10. kép 1-4) van. A vaszablák ugyanabba a formacsoportba tartoznak, mint a Perebukovci 2. halomban talált példány. Erre jellemző, hogy az oldaltagok egyenesek, végeik elkeskenyedők, s kis gombban záródnak.⁴² Mivel a Perebukovci 2. kurgán a K.r.e. 7. század második felére keltezhető, közel azonos korból származhat a nagytarcsai lelet is. Ezt a kormeghatározást megerősítik a póznavégek is, amelyeken az állatfigurák bikákat ábrázolnak. Hasonló stílusban megmintázott bikafejek vannak az erdős-sztyeppen a Sula folyónál a Staršaja Mogila kurgánban, és a kubáni síkság vidékén, az Uliskij Aul kurgánban talált póznavégeken is.⁴³ Ezek a leletek egyidősek a kelemesi kurgánokkal, azaz a K.r.e. 7. század közepéről származnak.⁴⁴ A nagytarcsai állatfigurás póznavégek tehát a szkíta állatstílusú művészet legkorábbi alkotásaihoz tartoznak az Alföldön.

Mind a nagytarcsai, mind a gyöngyösi leletben az állatalakos póznavégekhez harang alakú bronz kolompok társulnak (3. ábra 1-5, 9. ábra 1-9). A két fajta tárgy a sztyeppe vidéken is sok esetben együtt került elő, feltehetően egy, azonos rendeltetésű készletet alkottak.⁴⁵ A nagytarcsai és gyöngyösi, hasonló stílusban megformált tárgyakból (póznavégek, csörgők, zablák) álló együttese azt mutatja tehát, hogy ezek a tárgyak közel azonos korban lehettek használatban.

A Kárpát-medencében az állatalakos díszű póznavégek lelőhelyei három tájegységen fekszenek. Többségük a Nagyalföldön, s a hozzá kapcsolódó hegyvidéken (Aszód, Balassagyarmat, Gyöngyös, Nagytarcsa, Somhíd - Nádab, Szurdokpüspöki), egy a Dunántúlon (Mihályfa) és kettő Erdélyben (Gernyeszeg - Gornești; ismeretlen lelőhely) található. Mivel Erdélyben a szkítakor kezdete legkésőbb a K.r.e. 7. század közepére tehető, az ott talált póznavégek is származhatnak ebből a korból. Ezt az időpontot alátámasztja az a tény, hogy az erdélyi darabok a korai iráni-szkíta művészet stílusjegyeit tükrözik. Az alföldi póznavégek ennél a kornál valamivel fiatalabbak lehetnek, amelyet az erdős-sztyepei leletekkel való rokonságuk is mutat.

³⁹ Kemenczei 1986, 117; Werner 1988, 12-22.

⁴⁰ Smirnova 1998, 460. 10.kép

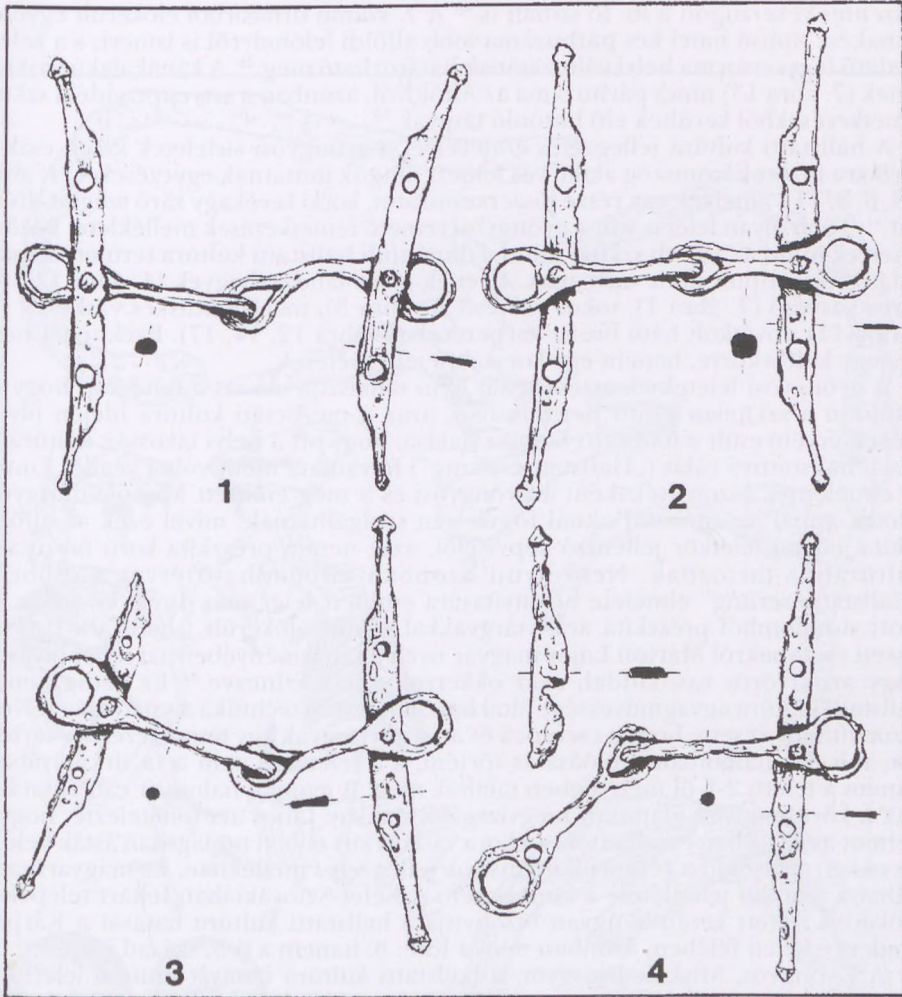
⁴¹ Galanina 1997, 125. 189. 33.kép 18, 54.

⁴² Werner 1988, 20-21.

⁴³ Artamonov 1965, 59.t.; Ilinskaja 1968, 3.t.4.

⁴⁴ Kossack 1987, 67. 81; Medvedskaja 1992, 88-89.

⁴⁵ Bakay 1971, 86; Galanina 1997, 35.

10. ábra - Abb. 10: Nagytarcsai lelet. - Fund von Nagytarcsa.

A kutatás a Kárpát-medencei állatalakos póznavégeket a helyi műhelyek termékeinek tartja.⁴⁶ Ez lehetséges, bár az erdélyi darabok a Kubán vidékén készülhettek. Az a tény azonban, hogy a szkíta stílusú alkotásoknak nincsenek helyi előzményei a Kárpát-medence keleti felében, azt bizonyítja, hogy azok mintaképei a sztyeppe vidékéről származnak. Ha azonban az alföldi póznavégek a helyi műhelyekben készültek is, a kézműves mesterek jól ismerték a szkíta stílust, azaz az a hitvilág, amely Szkítiában létrehozta az állatstílust, az Alföld lakossága körében is elevenen élt, hatott.

A gyöngyösi sírmellékletek között még három olyan tárgy található, amely az alföldi szkíta jellegű leletek sorába tartozik. Az aranylemezzel borított bronzkorong töredékét Márton Lajos azon a helyen talált meg, ahol korábban a leletek zöme került elő (4. ábra 7).⁴⁷ Ilyen, de nagyobb és ép szíjelosztó korongok voltak

⁴⁶ Bakay 1971, 91; Párducz 1973, 36.

⁴⁷ Márton 1908, 45.

a Szentese-Vekerzugon a 16. ló sírban is.⁴⁸ A 7. számú urnasírból előkerült egyélű, akinakész típusú harci kés párhuzama több alföldi lelőhelyről is ismert, s a keleti eredetű fegyverforma helyi változatának határozható meg.⁴⁹ A kanál alakú vasszűrőnek (7. ábra 13) nincs párhuzama az Alföldről, azonban a sztyeppe vidéki szkíta temetkezésekből kerültek elő hasonló tárgyak.⁵⁰

A hallstatti kultúra jellegzetes emlékeivel a gyöngyösi sírleletek közül csak a karikára fűzött háromszög alakú vas lemezcsüngők mutatnak egyezéseket (4. ábra 1-3, 6, 8, 11), amelyek egy része lószerszámzatot, kocsí kerékagy záró szegeit díszített.⁵¹ Több olyan lelet is van a gyöngyösi temető temetkezések mellékletei között, amelyek mind az alföldi szkíta, mind a dunántúli hallstatti kultúra területén használatos tárgytipusokhoz tartoznak. Ilyenek a vas lándzsahegyek (4. ábra 12-13), karos vasvéső (7. ábra 1), tokos vasvéső (7. ábra 3), markolatútkés vaskések (7. ábra 6-11), rovátkolt hátú bronz karperecek (7. ábra 12, 14, 17). Ezek tehát nem egy-egy kultúrkörre, hanem egy korszakra jellegzetesek.

A gyöngyösi leletek elemzése tehát nem támasztja alá azt a feltevést, hogy az Alföldön a szkítakor előtti periódusban, azaz a mezőcsáti kultúra idején olyan erősen érvényesült a hallstatti kultúra hatása, hogy ott a helyi lakosság kultúrájában a hallstattivá válás („Hallstattieserung”) folyamata ment volna végbe. Ennek az elméletnek bizonyítékeként a gyöngyösi és a még említett Miskolc-diósgyőri leletek annál az egyszerű oknál fogva sem szolgálhatnak, mivel ezek az alföldi szkíta jellegű leletkör jellemző képviselői, azaz nem a prészkíta korú mezőcsáti kultúrához tartoznak. Nem nyújt azonban elfogadható érvet a többi, a „Hallstattieserung” elmélete bizonyítására említett lelet sem. Így a Gyóman kiásott sírhalomból prészkíta aranytárgyakkal együtt előkerült, „hallstatti típusú” festett cserepekről Márton Lajos magyar nyelvű közleményében azt lehet olvasni, hogy azok vörös vasoxiddal, azaz okkerrel voltak színezve.⁵² Ez pedig nem a hallstatti kultúra agyagművészete által használt festési technika a sajátossága. Nem bizonyítható az sem, hogy a cserepek és az aranytárgyak egy temetkezéshez tartoztak, mivel a halomban rablósátatás történt, s a leleteket nem a fa sírkamrában, hanem a felett, 2-3 öl mélységben találták meg. A gyómai halomsír rablósátatásának a körülményeit alaposan megvizsgáló Makkay János azt feltételezte, hogy a halmot a rézkorban emelhették, s a kora vaskori sírt ebben utólagosan ásták bele.⁵³ Az okker, a vasoxid a rézkori kurgánsírok jellegzetes melléklete. Ez magyarázatot adhat a vasoxid jelenlétére a cserepeken. A Kelet-Szlovákiában feltárt telepeken előkerült festett kerámia ugyan bizonyítja a hallstatti kultúra hatását a Kárpát-medence keleti felében, azonban nem a Kr.e. 8. hanem a 6-5. század idején.⁵⁴

A Gyöngyös, Miskolc-Diósgyőr, a hallstatti kultúra hatását mutató lelethorizonthoz sorolt, a második maroscsapói (Cipău, 1910) lelethez tartozó levél alakú bronz gyeplőkapcsok,⁵⁵ az első maroscsapói lelet (1909) vaszabla oldaltagjai, a fügedi leletben lévő levél alakú vas gyeplőkapcsok⁵⁶ nem egykorúak a szkíta típusú emlékekkel. Mindhárom tárgycsoport a Kárpát-medence keleti felében, a Kr.e. 8. század folyamán kialakított lószerszámhoz tartozik, míg a hasonló zablák, vas gyeplőkapcsok használata a hallstatti kultúra területén a Kr.e. 7. század idején volt a jellemző. A feltételezett hatás tehát éppen fordított volt, a prészkíta mezőcsáti

⁴⁸ Párducz 1952, 44.t. 1-4, 9-10.

⁴⁹ Kemenczei 1991, 75.

⁵⁰ Murzin 1984, 44. 25.kép

⁵¹ Horváth 1969, 113. 8. kép 12: Somlóvásárhely, 2. halomsír; Dušek, M. – Dušek, S. 1984, 369. 182.t. 21: Smolenice; Egg 1987, 85. 7. kép 2: Hranedín

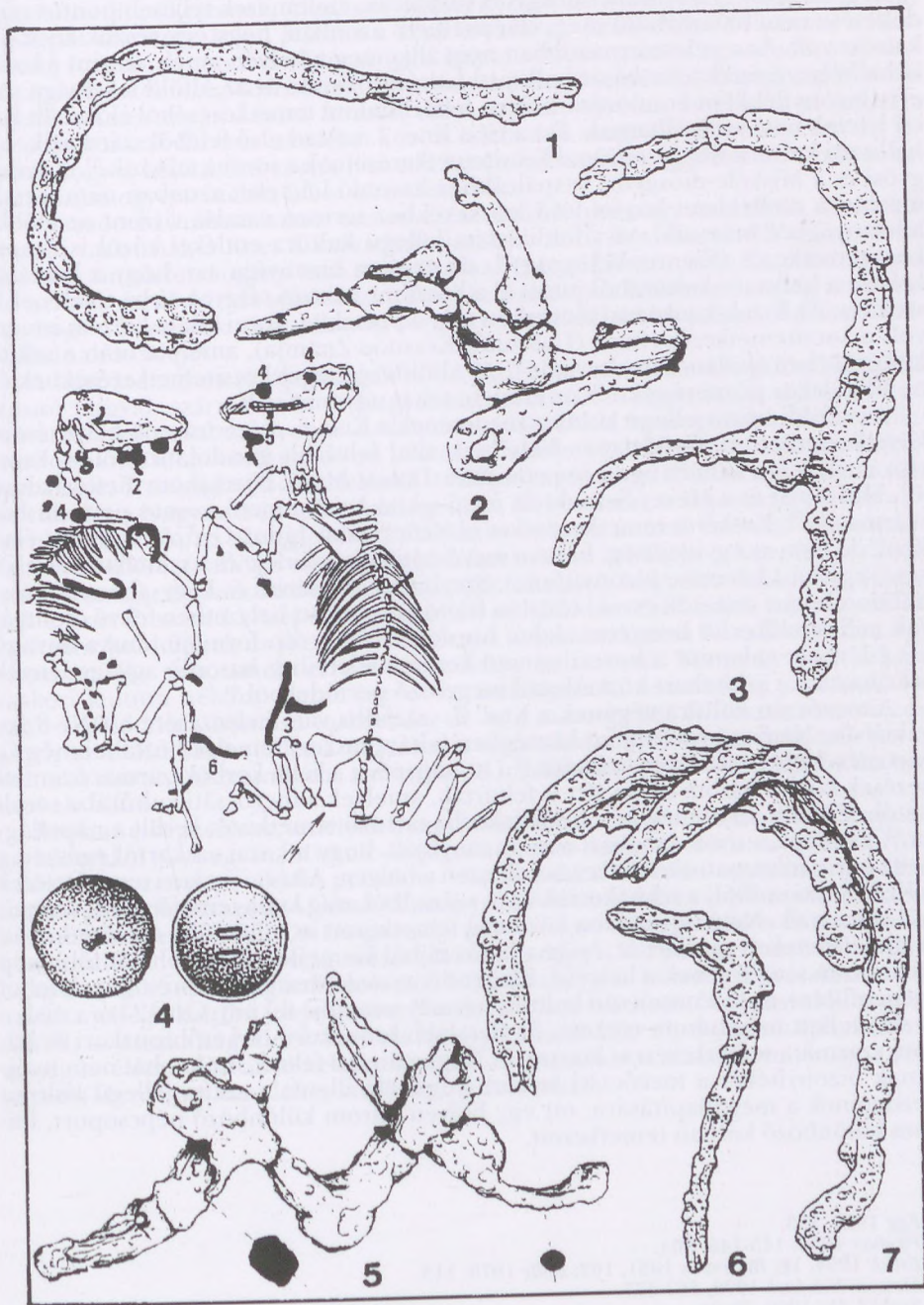
⁵² Márton 1905, 236. 239.

⁵³ Makkay 1989, 217.

⁵⁴ Mirošayová 1999, 164.

⁵⁵ Gallus – Horváth 1939, 39.t. 1.

⁵⁶ Gallus – Horváth 1939, 59.t. 3-4; Werner 1988, 56; Kemenczei 1988, 71. 5.kép 6.

11. ábra - Abb. 11: Szentes-Vekerzug, 12. lósr. - Pferdebestattung 12.

kultúra hozzájárulását, befolyását bizonyítják a hallstatti típusú lószerszámzat megformálásánál.

A gyöngyösi és a Miskolc-diósgyőri vaspálcák, vaslemezek teljesen pontos rendeltetése nem határozható meg, elképzelhető azonban, hogy egy részük kocsi alkatrész volt. Az a vélemény azonban nem állja meg a helyét, amely szerint a kocsi sírba helyezésének a szokását hallstatti kultúrától vette át az Alföld lakossága. Az erre bizonyítékként Somlóvásárhelyen feltárt halom temetkezéséből előkerült kocsi leletek nem szolgálhatnak. Ezt a sír a Kr.e. 7. század első feléből származik, s a hallstatti kultúra Közép-európai kocsitemetkezéseinek a sorába tartozik.⁵⁷ A gyöngyösi és a Miskolc-diósgyőri vaspálcákhoz hasonló leleteket azonban nem tartalmazott, a mellékletei között lévő két kerékhez tartozó vasalás viszont az előbbi leletanyagból hiányzik. Az alföldi szkíta jellegű kultúra emlékei közül is ismert kocsitemetkezés (Szentcsanak)⁵⁸, de ez nem bizonyítja azt, hogy a Dunától keletre a hallstatti kultúrából jutott el a kocsihoz tartozó tárgyak sírba tételének a szokása. Az Észak-kaukázusi térségben már a prészkíta, korai szkíta korban ismert volt a kocsitemetkezés rítusa (Uaşchitu, Krasnoe Znamja), amely azután a szkíta kultúrkörben általánosan elterjedt.⁵⁹ Az alföldi részleges kocsitemetkezéseknek és az állatalakos póznávégeknek az eredete tehát ugyanaz volt.

Az alföldi szkíta jellegű kultúra kezdetének a Kr.e. 6. századra való helyezésére következtethetünk C. Metzner-Nebelsick által felvázolt gondolatsorból is. Eszerint a mezőcsáti kultúra egyes temetkezései (Doboz-Maró, Füzesabony-Kettőshalom 42, Maklár 8) és a Heves-Semelweis utcai szkíta korú temető azonos periódusból származik.⁶⁰ Ezeket a temetkezéseket először Szabó János Győző említette érvként, de nem az egyidejűség, hanem mezőcsáti kultúra ideje és a szkítakor érintkezése, egymást követése bizonyítására. Szerinte a Makláron és Füzesabony-Kettőshalmon feltárt temetők északi oldalán fekvő zsugorított helyzetben fekvő csontvázak mellől előkerült hengeres alakú, hordó-, virágcserep formájú, durva anyagú kis edények, valamint a hevesi temető kerámialeleteihez hasonló agyagedények származnak a szkítakort közvetlenül megelőző periódusból.⁶¹

A mezőcsáti kultúra végének a Kr.e. 6. századba való helyezésére a DNy-Szlovákiában, Nagymánya (Maňa) községben feltárt vaskori temetőt hozta fel még C. Metzner-Nebelsick bizonyítékként.⁶² Ott nagyrészt a kelta korból származó temetkezések között három olyan sírt is feltártak, amelyek a mezőcsáti kultúrába sorolhatók. Ezeknek kívül még két, a szkítakorba tartozó temetkezés került a napvilágra.⁶³ Ezeknek a sírok azonban nem bizonyítják, hogy a korai vaskortól egészen a kelta korig folyamatos temetkezés volt ezen a helyen. A korai vaskori temetkezések a Kr.e. 8. századból, a szkítakoriak az 5. századból, míg kelta temető a 4-3. századból származik. Nem ugyanazon közösség temetkezett itt tehát több évszázadon át. A sík területeken gyakori az, hogy a lapos tájból kiemelkedő dombhátat több nép választotta temetőjének a helyéül. Elegendő itt csak Mezőcsát-Hörcsögös dombot megemlíteni, ahol a mezőcsáti kultúra névadó temetője feküdt. Ott 42 kora vaskori sír mellett még három rézkori, 31 fiatalabb bronzkori, öt későbronzkori és három szarmata temetkezést is kiástak. A Nagymányán feltárt sírok tehát nem nyújtanak bizonyítékot a mezőcsáti kultúra végének, illetve a szkíta jellegű kultúra kezdetének a megállapítására, ott egy helyen három különböző népcsoport, három különböző korban temetkezett.

⁵⁷ Egg 1996, 353.

⁵⁸ Párducz 1952, 145-146. 50.t.

⁵⁹ Erlich 1994, 18; Bessenova 1981, 102; Rolle 1979, 113.

⁶⁰ Metzner-Nebelsick 1998, 367-377.

⁶¹ Szabó J. Gy. 1969, 75-76.

⁶² Metzner-Nebelsick 1998, 377.

⁶³ Benadik 1983, 84-85. 1-2.t.

A mezőcsáti kultúra élettartamának a fiatalabb hallstattkor, azaz a Kr.e. 6. század kezdetéig való kiterjesztését kerámialeletek alapján történő kísérletét⁶⁴ sem minősíthetjük sikeresnek. Általánosságban itt csak annyit jegyezhetünk meg, hogy a Kárpát-medence keleti felében a késő bronzkor - kora vaskor folyamán a fazekasság forma-, és motívum kincse igen lassan változott, ezért egyes edénytípusokat igen hosszú ideig készítettek. Így a szkíta jellegű temetők kerámia mellékletei között számos olyan kézzel formált urna, csésze, tál van, amelynek előképei a korábbi korszak fazekas termékei között találhatók meg. Ez természetesen azt jelenti, hogy a különböző korok hasonló kerámialeleteinek egyidejűnek való meghatározása egyértelműen hibás következtetés.

A mezőcsáti kultúra ismert temetkezései között nincs egy sem olyan, amelyből a korai vaskornál, a Kr.e. 8. századnál fiatalabb korú féMLELET került volna elő. A sírok kerámialeletei ugyan nem szolgáltatnak eléggé pontos adatokat a keltezésre, de néhány mezőcsáti és alföldi szkítakori kerámiatípus közötti rokonság arra mutat, hogy a kora vaskori fazekasság megérte az alföldi szkíta jellegű kultúra kialakulásának az idejét.

A Kárpát-medencei tájegységek közül Erdély az, ahonnan a legidősebb, szkíta típusú tárgyak származnak. A Nagyalföld térségében olyan korai szkíta jellegű temetkezések, mint amilyenek Erdélyben előkerültek, ismeretlenek. Ennek ellenére onnan is lehet említeni olyan leleteket, amelyek párhuzamai a sztyeppe vidéken a Kr.e. 7. század második felének emléktárában találhatók meg. Ilyen többek között a Nagytarcsán talált leletegyüttes (8-10. ábra), a Sajószentpéteren előkerült sírleletek, az alsótelekesi, Békéscsaba-fényesi temető idősebb szakasza.⁶⁵ Ennek ellenére az alföldi szkíta jellegű leletek óriási többsége a Kr.e. 6-5. századból származik, de az említett adatok alapján feltehető, hogy közöttük a legidősebbek a Kr.e. 7. század közepe után kerültek az Alföldre. Ezek adják meg az alföldi szkítakor kezdetének az idejét. A mezőcsáti kultúrának nem létezik egyetlen egy olyan emléke sem, amely erre a korra lenne keltezhető. Természetesen a kora vaskori kultúra néhány eleme (egyes kerámiatípusok, temetkezési szokások) tovább öröklődött a középső vaskorban, de az a mintegy két és félezer temetkezés, amely az alföldi szkíta jellegű tárgyakat is tartalmazta, gyökeresen más, teljesen új kultúrát mutat, mint amilyent a mindössze másfélszáz, a mezőcsáti kultúrába tartozó sír tükröz.

Azok az elképzelések, amelyek a mezőcsáti kultúra utolsó szakaszát szkíta jellegű leletekkel (Gyöngyös, Miskolc-Diósgyőr, Heves-Semmelweis utca) jellemezték, valójában a sztyeppe vidéki prészkíta - korai szkíta leleteket egyaránt magában foglaló periódus létezését kísérelték meg az Alföld térségében is bizonyítani. Azonban míg keleten a késői Csernogorovka és Novocserkassk periódus és a szkítakor között valóban folyamatosság mutatható ki,⁶⁶ addig a Kárpát-medence keleti felébe új áramlat hozta magával a szkíta kultúrkör elemeit. Itt tehát a prészkíta kor és a szkíta jellegű kultúra ideje között éles határvonal húzható. Nyilvánvaló, hogy az Alföld, az északi hegyvidék korábbi lakossága nem tűnt el, de kultúráját, kézművességét, életmódját az új keleti expanzió oly mértékben átalakította, hogy a régi névvel (Mezőcsát) nem lehet kultúráját jellemezni.

⁶⁴ Metzner-Nebelsick 1998, 376.

⁶⁵ Párducz 1943, 9. t. 2-3; 12. t. 11; 12. t. 1-6; Kemenczei 1994, 91. 5. kép

⁶⁶ Dubovskaja 1997, 320.

IRODALOM

- ARTAMONOV 1966. *Artamonov, M.I.* Sokrovišcsa skifskich kurganov v sobranini Gosudarstvennogo Ermitaža. Prag – Leningrad.
- BESSONOVA 1981. *Bessonova, S.* O skifskich povozkach. In: *Drevnosti stepnoj skifii*. 102-116. Kiev.
- BENADIK 1983. *Benadik, B.* Maňa. Keltisches Gräberfeld, Fundkatalog. Nitra 1983.
- BAKAY 1971. *Bakay, K.* Scythian Rattles in the Carpathian Basin and their Eastern Connections. Budapest.
- BOBROVSKIJ 1901. *Bobrovskij, G. A.* Kurgany i služajnye archeologiceskie nachodki bliz mestecska Smely. III. S. Peterburg.
- CHOCHOROWSKI 1985a. *Chochorowski, J.* Die Rolle der Vekerzug-Kultur (VK) im Rahmen der skythischen Einflüsse in Mitteleuropa. *PZ* 60 (1985) 204-271.
- CHOCHOROWSKI 1985b. *Chochorowski, J.* Die Vekerzug-Kultur. Charakteristik der Funde. Warszawa-Kraków.
- CHOCHOROWSKI 1998. *Chochorowski, J.* Die Vekerzug-Kultur und ihre östliche Beziehungen. In: *Das Karpatenbecken und die osteuropäische Steppe* (Hrsg. B. Hänsel und J. Machnik). 143-172. München-Rahden.
- DUBOVSKAJA 1977. *Dubovskaja, O.R.* Zur ethnischen und kulturellen Einordnung der „Novocserkassk-Gruppe“. *Eurasia Antiqua* 3 (1977) 277-328.
- DUŠEK 1974. *Dušek, M.* Die Thraker im Karpatenbecken. *SIA* 22 (1974) 361-434.
- M. DUŠEK / S. DUŠEK 1984. *Dušek, M. / Dušek, S.* Smolenice-Molpír I. Nitra 1984.
- EGG 1987. *Egg, M.* Das Wagengrab von Ohnenheim in Elsass. In: *Vierrädrige Wagen der Hallstattzeit*. 181-187. Mainz.
- EGG 1996. *Egg, M.* Einige Bemerkungen zum hallstattzeitlichen Wagengrab von Somlóvásárhely. *Kom. Veszprém in Westungarn*. *JRGZ Mainz*. 43 (1996) 327-353.
- EGG / NEUHAUSER / ŠKOBERNÉ 1998. *Egg, M./Neuhäuser, U./Škoberne, Z.* Ein Grab mit Schlüsselhelm aus Budinjak in Kroatien. *JRGZ* 45 (1998) 435-469.
- ERLICH 1994. *Érlich, V. R.* U istokov ranneskifskogo kompleksa. Moskva.
- FETTICH 1934. *Fettich, N.* Der skythische Fund Gartschinowo. Budapest.
- GALANINA 1997. *Galanina, L. K.* Die Kurgane von Kelermes. Moskau
- GALÁNTHA 1981. *Galántha, M.* Vorbericht über die Ausgrabung des skythenzeitlichen Gräberfeldes von Csanytelek - Újhalastó. *ComArchHung* 1981. 43-58.
- GALÁNTHA 1986. *Galántha, M.* The Scythian age cemetery at Csanytelek - Újhalastó. In: *Hallstatt Kolloquium Veszprém* (1984). 69-77. Budapest
- GALLUS – HORVÁTH 1939. *Gallus, S. – Horváth, T.* Un peuple cavalier préscythique en Hongrie, Budapest.
- HEPTNER / NAUMOV 1966. *Heptner, V. G. / Naumov, N. P.* Die Säugetiere der Sowjetunion I. Jena
- HORVÁTH 1969. *Horváth, A.* A vaszari és somlóvásárhelyi Hallstatt-kori halomsírok (Hügelgräber aus der Hallstattzeit nächst Somlóvásárhely und Vaszar). *Veszprém Megy. Muz. Közl.* 8 (1969) 109-134.
- ILINSKAJA 1968. *Ilinskaja, V. A.* Skify dneprovskogo lesostepnogo levoberežja. Kiev.
- KEMENCZEI 1980. *Kemenczei, T.* Szkitakori lelet Balassagyarmatról (Ein skythenzeitlicher Fund aus der Umgebung von Balassagyarmat). *FolArch* 31 (1980) 66-76.
- KEMENCZEI 1986. *Kemenczei, T.* Mitteleisenzeitliche Trensen von ost-mitteuropäischen Typ im Alföld. *FolArch* 37 (1986) 117-136.
- KEMENCZEI 1988. *Kemenczei, T.* Der Pferdegeschirrfund von Fügöd. *ActaArchHung* 40 (1988) 65-81.
- KEMENCZEI 1991. *Kemenczei, T.* Die Schwerter in Ungarn II. *PBF IV*, 9. Stuttgart.
- KEMENCZEI 1994. *Kemenczei, T.* Pfeilspitzen vom Früh-Skythentyp aus Ostungarn. *FolArch* 43 (1994) 79-99.
- KEMENCZEI 2000. *Kemenczei, T.* Zum früheisenzeitlichen Pferdegeschirr in Mitteleuropa. *ActaArchHung* 51 (1999-2000) 235-246.
- KOSSACK 1987. *Kossack, G.* Von den Anfängen des skytho-iranischen Tierstils. In: *Skythika*. Bayer. Abhandl. 98 (1987) 24-86.
- MAKKAY 1989. *Makkay, J.* Gyoma-Rigóhalom. In: *Békés megye régészeti topográfiája*. Szarvasi járás. Magyarország Régészeti Topográfiája (Archäologische Topographie Ungarns) 8 (1989) 214-219.
- MARINESCU 1984. *Marinescu, G.* Die jüngere Hallstattzeit in Nordostsiebenbürgen. *Dacia* 28 (1984) 47-83.
- MÁRTON 1905. *Márton, L.* Skytha aranylelet a gyomai halomsírból. *ArchÉrt* 25 (1905) 234-240.
- MÁRTON 1908. *Márton, L.* Skytha sírleletek Gyöngyösön. *ArchÉrt* 28 (1908) 37-54.
- MEDVEDSKAJA 1992. *Medvedskaja, I. N.* Periodizacija skifskoj archaikij drevnij Vostok. *RossArch* 1992-3, 86-107.
- METZNER-NEBELSICK 1998. *Metzner-Nebelsick, C.* Abschied von den „Thrako-Kimmeriern“? In: *Das Karpatenbecken und die osteuropäische Steppe*. (Hrsg. B. Hänsel und J. Machnik). 361-442. München-Rahden.

- MIROŠŠAYOVÁ 1999. *Miroššayová, E.* Einflüsse der Hallstattkultur in der Ostslowakei. In: *Archaeology of the Bronze and Iron Age* (ed. E. Jerem and I. Poroszlai) 158-166. Budapest.
- MOOSLEITER 1996. *Moosleiter, F.* Zum Übergang von der Urnenfelderzeit zur Hallstattperiode im Salzburger Becken. In: *Die Hallstattkultur* (Hrsg. E. Jerem und A. Lippert). 315-325. Budapest.
- MURZIN 1984. *Murzin, V. Ju.* Skifskaia archaika Severnogo Pricsernomor'ja. Kiev.
- PÁRDU CZ 1943. *Párducz, M.* Szkitakori temető Békéscsaba-Fényesen. (Ein Gräberfeld aus der Zeit der Skythen in Békéscsaba-Fényes) *ArchÉrt* 1943. 50-63.
- PÁRDU CZ 1952. *Párducz, M.* Le cimetière hallstattien de Szentes-Vekerzug I. *ActaArchHung* 1 (1952) 143-172.
- PÁRDU CZ 1954. *Párducz, M.* Le cimetière hallstattien de Szentes-Vekerzug II. *ActaArchHung* 4 (1954) 29-91.
- PÁRDU CZ 1973. *Párducz, M.* Probleme der Skythenzeit im Karpatenbecken. *ActaArchHung* 25 (1973) 29-73.
- PÂRVAN 1926. *Pârvan, V.* *Getica*. Bucuresti.
- PARZINGER / STEGMANN-RAJTÁR 1988. *Parzinger, H. / Stegmann-Rajtár, S.* Smolenice-Molpir und der Beginn skythischer Sachkultur in der Südwestslowakei. *PZ* 63 (1988) 162-178.
- PATAY 1961. *Patay, P.* Az alsótelekesi vaskori temető (Cimetière de l'âge du fer á Alsótelekes). *FolArch* 13 (1961) 27-50.
- PATEK 1993. *Patek, E.* Westungarn in der Hallstattzeit. *Acta humaniora* 7 (1993) Weinheim.
- PEREVODCSIKOVA 1980. *Perevodcsikova, E. V.* Tipologija i evolucija skifskich naveršij. SA 2-1980. 23-44.
- PETRENKO 1994. *Petrenko, V. G.* On the Interpretation of Early Scythian Sites in Central Ciscaucasia. In: *The archaeology of the Steppes. Methods and Strategies* (ed. B. Genito). 347-357. Napoli.
- ROLLE 1979. *Rolle, R.* Totenkult der Skythen. Berlin - New York.
- ROMSAUER 1996. *Romsauer, P.* Bemerkungen zur Späthallstattzeit im Nordostalpenraum. In: *Die Osthallstattkultur* (Hrsg. E. Jerem und A. Lippert) 431-444. Budapest.
- ROSKA 1915. *Roska, M.* Kelta sírok és egyéb leletek Balsárol. (Tombeaux celtiques et autres monuments de Balsárol). *Dolg. Kolozsvár* 6 (1915) 18-48.
- SMIRNOVA 1998. *Smirnova, G. I.* Die Ostkarpatenregion zur Vorskythen- und Skythenzeit und die osteuropäischen Steppen. Kontakte und Migrationen. In: *Das Karpatenbecken und die osteuropäische Steppe*. (Hrsg. B. Hänsel, und J. Machnik). 451-465. München-Rahden.
- STÖLLNER 1996. *Stöllner, T.* Eine hallstattzeitliche Kulturgruppe im Inn-Salzach-Gebiet zwischen Ost- und Westhallstattkreis. In: *Die Osthallstattkultur* (Hrsg. E. Jerem und A. Lippert) 471-491. Budapest.
- SZABÓ J. GY. 1969. *Szabó, J. Gy.* A hevesi szkítakori temető. (Das Gräberfeld von Heves). *EMÉ* 1969. 55-128.
- TERŽAN 1990. *Teržan, B.* Starejša železna doba na Slovenskem Štajerskem (The Early Iron Age in Slovenian Styria). Ljubljana.
- TERŽAN 1998. *Teržan, B.* Auswirkungen des skythisch geprägten Kulturkreises auf die hallstattzeitlichen Kulturgruppen Pannoniens und des Ostalpenraumes. In: *Das Karpatenbecken und die osteuropäische Steppe* (red. B. Hänsel und J. Machnik). 511-560. München.
- TREASURES 1991. *The Treasures of Nomadic Tribes in South Russia. Catalogue of exhibition.* Tokyo.
- VASILIEV 1980. *Vasiliev, V.* Scitii agatirsi pe teritoriul României (Die Skythen - Agathyrsen auf dem Gebiete Rumäniens). Cluj-Napoca.
- VULPE 1984. *Vulpe, A.* Descoperirile hallstattiene din zona Aiudului (Hallstattzeitliche Grabfunde bei Aiud). *Thraco-Dacia* 5 (1984) 36-63.
- VULPE 1990. *Vulpe, A.* Die Kurzschwerter, Dolche und Streitmesser der Metallzeit in Rumänien. PBF VI, 9. München.
- WERNER 1988. *Werner, W. M.* Eisenzeitliche Trensen an der unteren und mittleren Donau. PBF XVI, 4, München.

BEITRÄGE ZUR FRAGE DES ANFANGS DER SKYTHENZEIT AUF DER UNGARISCHEN TIEFEBENE

Über die Datierung des Anfangs der Kultur skythischer Prägung auf der Großen Ungarischen Tiefebene und in Siebenbürgen gibt es in der Fachliteratur voneinander abweichende Meinungen.¹⁻⁶ Neuerlich datierte man die Entstehungszeit der Kultur von Szentes-Vekerzug auf der Tiefebene auf die Wende vom 7. zum 6. Jahrhundert v. Chr.⁷ Diese Feststellung wird sowohl von den Funden des skythischen Kulturkreises von der Steppengegend als auch von den Funden der mitteleuropäischen Hallstattkultur (Smolenice, Retz)⁹⁻¹⁰ gleicherweise nachgewiesen. Genauso davon zeugen auch die auf der Tiefebene zum Vorschein gekommenen Gegenstände der Hallstattkultur (Csanytelek)¹¹ und die Funde balkanischen Typs (Szentes-Vekerzug).¹²

Die jüngsten Metallfunde der Kultur von Mezőcsát, die der Periode der Kultur skythischer Prägung der Tiefebene voranging, stammen aus dem 8. Jh. v. Chr.¹³ Riemenverteiler vorskythischen Typs sind aber auch aus den Hügelgräbern der Hallstattkultur aus dem 7. Jh. v. Chr. (Vaszar, Budinjak)¹⁴ bekannt, während solche Urnen, die den aus dem Gräberfeld von Mezőcsát zum Vorschein gekommenen Tongefäßen ähnlich sind, unter den Funden der Gräberfelder der transdanubischen Hallstattkultur (Halimba, Nagydem-Középrépuszta) vorkommen.¹⁵ Diese Funde beweisen, daß die Zeit der Kultur von Mezőcsát auch in das 7. Jh. v. Chr. reichen konnte. Zu dieser Kultur können aber die in Gyöngyös und in Miskolc-Diósgyőr aufgefundenen Beigaben der „Wagenbestattung“ nicht gezählt werden, die auch die „Hallstattisierung“ der Kultur von Mezőcsát nicht bewisen, wie es von J. Chochorowski behauptet wurde.¹⁶ Diese Funde kamen nämlich mit den typischen Gegenständen der Grabfunde von Gyöngyös unterlegt. Lajos Márton beschrieb 1908 in seiner nur in ungarischer Sprache veröffentlichten Mitteilung, daß man die als Wagenbestandteile bestimmten eisernen Gegenstände (Abb. 4, 1-3, 6, 8-11, Abb. 5-6), die bronzenen Rassel mit Tierfigur (Abb. 2), die Glöckchen (Abb. 3, 1-5), die eisernen Knebel (Abb. 3, 6-7), sowie die eisernen Lanzen spitzen (Abb. 4, 12-13) an einer Stelle zusammen, in der mit Asche und Ruß vermischten Erde aufgefunden hatte. Deshalb bestimmte er diese Gegenstände als Beigaben einer reichen Brandbestattung.¹⁷

Über die im Karpatenbecken zum Vorschein gekommenen bronzenen Rasseln mit Tierfigur veröffentlichte zuallerletzt Kornél Bakay eine umfassende Analyse, und er datierte sie aufs Ende des 6. Jhs. v. Chr., bzw. auf das 5. Jh. v. Chr.¹⁸ Diejenigen Funde der Steppengegend erörterten R. Rolle¹⁹, dann E. V. Perevodcsikova.²⁰ Die Reihe der ungarländischen Funde wurde 1982 mit einem weiteren Exemplar bereichert.²¹ Die frühere Datierung der bronzenen Rasseln mit Tierfigur kann auf Grund der Funde des Kurgans 8. von Novozavodenoe im Kubangebiet²² geändert werden. Auf einer in Gernyeszeg (Gornesti) in Siebenbürgen gefundenen Rassel und auf zwei Rasseln von Novozavodenoe befindet sich je eine Statuette in Form eines Halbesels (Kulans). Solche Rasseln stammen noch aus Siebenbürgen, von einem unbekannten Fundort²³ und aus dem Kreis von Romny in der Dnjeprgegend.²⁴ Der auf diesen dargestellte Halbesel ist eine typische eurasiatische Tierart, welche nie im Karpatenbecken gelebt hat.²⁵ Die in Novozavodenoe freigelegten Kurgane können auf den Anfang des 7. Jhs. v. Chr. datiert werden.²⁶⁻²⁷, und viel jünger als diese Periode können die siebenbürgischen Rasseln mit Tierfigur auch nicht sein.

Die zusammen mit den Rasseln mit Tierfigur von Gyöngyös zum Vorschein gekommenen Eisenplatten (Abb. 4, 9, 10, Abb. 5, 6-7, 10-11, 14-15) sind der Meinung von L. Márton nach Bestandteile eines Wagens²⁸, nach K. Bakay aber die Beschläge von den Holzstäbchen der Rasseln²⁹. J. Chochorowski verglich diese mit den zur Hallstattkultur gehörenden Eisenradreifen von Somlóvásárhely.³⁰ Es stimmt, daß es unter den Eisenplatten nur ein konkav schmales Stück gibt (Abb. 5, 14), welches an einen Holzstab angenagelt werden konnte, sowie ein anderes, ein wenig gebogenes Stück (Abb. 5, 11), welches eventuell Bestandteil eines Eisenradreifens gewesen sein konnte.

Eine andere Gruppe unter den Eisengegenständen des reichen Grabes von Gyöngyös bilden diejenigen Eisenstäbchen, bei denen das eine Ende hakenartig gebogen, das andere in einem Ring abgeschlossen ist (Abb. 5, 4-5, 8-9, Abb. 6, 1, 3, 6, 11). Ähnliche Eisenstäbchen kamen noch an zwei anderen Orten zum Vorschein, und zwar in Miskolc-Diósgyőr³¹ und in Szentes-Vekerzug, aus der Pferdebestattung 12 (Abb. 11, 1, 3, 6-7)³². Über die Funktion der letzteren war M. Párducz der Meinung, daß diese Eisenstäbchen Bestandteile von solchem Pferdegeschirr gewesen sein sollten, mit dessen Hilfe das Pferd vor den Wagen vorgespannt wurde.³³

Mit skythisch geprägten Grabfunden zusammen kamen gerade Eisenstäbchen mit Ringende auch in Balsa³⁴⁻³⁵ in der Ober-Theiß-Gegend und aus dem Kurgan 2 in Perebukovci am Mitteldnjestr zum Vorschein. Letztere stammen aus der zweiten Hälfte des 7. Jhs. v. Chr.³⁶ Die in Gyöngyös aufgefundenen ähnlichen Eisenstäbchen sind gebogen (Abb. 5, 12-13, Abb. 6, 4, 10). Die Biegung kann die absichtliche Beschädigung der Grabbeigaben zeigen, wie die in skythenzeitlichen Gräberfeld von Alsótelekes freigelegten Lanzen spitzen.³⁷

Auch die Bestattungen der mitteleuropäischen Hallstattkultur und die früheisenzeitlichen Grabfunde in Norditalien enthalten gerade Eisenstäbchen mit Ringende³⁸, aber diese waren Eisenspieße.

Sowohl im Fundmaterial von Gyöngyös (Abb. 3, 6-7), als auch im von Szentes-Vekerzug (Abb. 11, 2, 5) und von Miskolc-Diósgyőr gibt es Eisentrensen. Diese gehören zu dem sog. Vekerzug-Typ.³⁹ Die Funde des Kurgans 2 von Perebukovci und des Gäberfeldes von Kelermes zeigen, daß sich der Gebrauch dieses Trensentyps in der zweiten Hälfte des 7. Jhs. v. Chr. verbreitete.

Eisentrensen vom Vekerzug-Typ und Stangenaufsätze mit Tierfigur kamen zusammen neben Gyöngyös noch in Nagytarcsa zum Vorschein. Die Eisentrensen (Abb. 10) gehören zur derselben Formengruppe, wie das im Hügel 2 von Perebukovci gefundene Exemplar.⁴² Der Stil der Rindviehstatuetten der Rasseln (Abb. 8, 1-2) zeigt eine Verwandtschaft mit den Tierfiguren der Rasseln der Kurgane von Staršaja mogila und Ulskij Aul, datiert in die zweite Hälfte des 7. Jhs. v. Chr.⁴³⁻

Sowohl im Fundmaterial von Nagytarcsa (Abb. 9, 1-9), wie auch im von Gyöngyös (Abb. 3, 1-5) befinden sich Glöckchen. Diese zwei Gegenstandstypen, d. h. Rasseln und Glöckchen, kamen auch in der Steppengend in vielen Fällen zusammen zum Vorschein.⁴⁵

Die Forschung hält die Rasseln mit Tierfigur aus dem Karpatenbecken für die Produkte heimischer Werkstätten.⁴⁶ Es ist möglich, obwohl die Exemplare von Siebenbürgen lieber im Kubangebiet hergestellt worden wären, während bei den anderen Stücken die Vorbilder aus dem Steppengebiet gestammt haben konnten.

Die Analogien des mit Goldblech überzogenen Bronzeknopfes unter den Grabbeigaben von Gyöngyös (Abb. 4, 7)⁴⁷ sind aus der Pferdebestattung 16 von Szentes-Vekerzug bekannt.⁴⁸

Zu den Gegenständen skythischer Prägung gehören noch das Kampfmesser in der Art des Akinakes (Abb. 7, 2)⁴⁹ und der löffelförmige Eisenseiher (Abb. 7, 13)⁵⁰, sowie der Bronzeknopf mit doppelter Öse (Abb. 7, 4; Abb. 11, 4) sind hingegen

im Fundmaterial der Hallstattkultur zu finden.⁵¹ Sowohl vom Gebiet der skythischen Kultur auf der Tiefebene, wie auch vom Gebiet der transdanubischen Hallstattkultur bekannte Gegenstandstypen stellen die eisernen Lanzenspitzen (Abb. 4, 12-13), das eiserne Ärmchenbeil, der eiserne Tüllenmeißel (Abb. 7, 3), die Eisenmesser (Abb. 6-11) und die gerippten Armringe aus Bronze (Abb. 7, 12, 14, 17) dar.

Auf Grund der Grabfunde von Gyöngyös kann die Annahme nicht bewiesen werden, wonach auf der Tiefebene in der Periode von der Skythenzeit, d. h. zur Zeit der Kultur von Mezőcsát in der Kultur der örtlichen Bevölkerung die Hallstattisierung sich durchgesetzt hätte. Als Beweis für diese Hypothese können diese Funde aus einem ganz einfachen Grund nicht angeführt werden, sie gehören nämlich nicht zur vorskythischen Kultur, sondern zur skythischen Kultur der Tiefebene. Die anderen, als Beweise für die Hallstattisierung erwähnten Fundgüter, so die bemalten Scherben aus dem Hügelgrab von Gyoma⁵²⁻⁵³, bemalte Keramik aus der Ostslowakei⁵⁴, bronzene Zügelhaken⁵⁵ und Eisentrensen von Maroscsapó (Cipáu), eiserne Zügelhaken aus dem Depotfund von Fügöd⁵⁶, können auch nicht zu den Gegenstandstypen der Frühhallstattkultur gezählt werden.

Im Karpatenbecken, im Gebiet der Hallstattkultur kam nur in Somlővásárhely Wagenbestattung zum Vorschein.⁵⁷ Die Funde dieser Wagenbestattung zeigen aber keine Ähnlichkeit mit den Eisenstäbchen, Eisenplatten von Gyöngyös und von Miskolc-Diósgyőr. Aber auch in der Region der skythischen Kultur der Tiefebene wurde eine Wagenbestattung freigelegt (Szentes-Vekerzug).⁵⁸ Dorthin sollte die Sitte der Grabwagenbeigabe aus dem Steppengebiet gelangt sein, wo diese Bestattungssitte sowohl in der vorskythischen, als auch in der skythischen Zeit gleichweise üblich war.⁵⁹

Auch C. Metzner-Nebelsick zählte mehrere Grabfunde, die für die Kultur von Mezőcsát typisch sind, zu dem Fundmaterial der Kultur der Ungarischen Tiefebene skythischer Prägung. Ihrer Meinung nach sind das Grab von Doboz, das Grab 42 von Füzesabony-Kettőshalom und das Grab 8 vom Gräberfeld Maklár gleichaltrig mit dem skythischen Gräberfeld von Heves sei.⁶⁰ Diese Grabfunde wurden früher von J. Gy. Szabó erwähnt, der damit zu beweisen beabsichtigte, daß auf die Periode der Kultur von Mezőcsát unmittelbar die Skythenzeit folgte, so kommen unter den gegenständlichen Denkmälern der letzteren auch von der vorangehenden Periode geerbtem Keramiktypen vor.⁶¹ Als weiteren Beweis für die Datierung des Endes der Kultur von Mezőcsát in die Skythenzeit führte man das in der südwestlichen Slowakei, in der Gemeinde Nagymánya (Maňa) freigelegte Gräberfeld an.⁶² Dort wurden auf dem Territorium des keltischen Gräberfeldes u. a. auch drei Gräber, die zur Kultur von Mezőcsát, sowie zwei, die zur skythischen Kultur gehören freigelegt.⁶³ Zwischen diesen gibt es aber einen zeitlichen Unterschied von mehr als zweihundert Jahren, also verschiedene Völker unterschiedlicher Zeiten ließen sich in ein- und demselben Gräberfeld bestatten.

Ein Teil der Keramikbeigaben der skythenzeitlichen Bestattungen auf der Tiefebene gehört zu solchen Gefäßtypen, deren Vorbilder im Fundmaterial der vorangehenden Perioden vorkommen. Auf Grund der ähnlichen Grabfunden kam man aber nicht behaupten, daß die Periode der Kultur von Mezőcsát auch in der Skythenzeit, im 6. Jh. v. Chr. weiterlebte.⁶⁴ Im östlichen Teil des Karpatenbeckens waren die einzelnen Gefäßtypen in der zweiten Hälfte der Spätbronzezeit, in der ersten Hälfte der Früheisenzeit besonders langlebig. Deshalb ist es eindeutig falsch, die ähnlichen Keramikformen aufeinander folgenden Perioden, Epochen als gleichaltrig zu bestimmen.

Von den auf der Großen Ungarischen Tiefebene aus etwa zweieinhalbtausend skythenzeitlichen Bestattungen zum Vorschein gekommenen Funden stammen die ältesten aus der zweiten Hälfte des 7. Jhs. v. Chr., so u. a. die Fundgruppe von Nagytarcsa (Abb. 8-10), die Grabfunde von Sajószentpéter, sowie die Beigaben der einzelnen Bestattungen des Gräberfeldes von Alsótelekes und Békéscsaba-

Fényes.⁶⁵ Unter den Grabfunden, die aus den zur Kultur von Mezőcsát gehörenden, insgesamt anderthalb hundert Gräbern zum Vorschein kamen, gibt es keinen, darauf diese Periode datiert werden könnte.

In der Steppengegend kann man eine Kontinuität zwischen der vorskythischen Csernogorovka- und der Novocserkassk-Periode, sowie der Skythenzeit nachweisen⁶⁶, während ins Karpatenbecken eine neue Strömung die Elemente des skythischen Kulturkreises mitgebracht hat. So kann man also zwischen der vorskythischen Zeit und der Periode der Kultur skythischer Prägung eine scharfe Grenzlinie ziehen. Deshalb können die einzelnen Bestattungen der Kultur von Mezőcsát nicht zu dem skythenzeitlichen Fundmaterial gezählt werden, aber genauso können die skythisch geprägten Grabbeigaben von Typ Gyöngyös/Miskolc-Diósgyőr nicht zur Kultur von Mezőcsát aus der vorskythischen Zeit gehören.

Tibor Kemenczei

ANIMAL REMAINS FROM THE MITHRAEUM OF CASTRUM AT AQUINCUM

István VÖRÖS

In the Legion Camp at Aquincum, on the right bank of the Danube at Budapest, the Tribunus Laticlavus house was excavated in 1978-79¹. The Mithraeum was found in the north-eastern tracts of the Tribunus house during the excavation. Finds comprised a large quantity of animal bones as well (874 items). There were 70 more animal bone finds within the Tribunus house and in the Early Empirical layers and the walking levels of the Via principalis excavated in its vicinity a more modest quantity of 96 animal bones were found².

The animal remains dated to the 2-3rd century A.D. were located in the north-western corner of the sanctuary, west of the parental main altar, behind the so-called Snake altar in a sacrificial pit as well as the area of the sanctuary which was walled off in the middle of the 3rd century A.D. They were in the central aisle as well as in the parvis of the Mithraeum (Fig. 1., Table 1).

The most significant assemblage of animal remains, both from the aspects of archaeozoology and history of religion was found in the Mithraeum, comprising 6 domestic animal species – cattle (*Bos taurus* L.), sheep (*Ovis aries* L.), goat (*Capra hircus* L.), pig (*Sus domesticus* Erxl.) hen (*Gallus domesticus* L.) and goose (*Anser domesticus* L.) – and 4 hunted animal species – aurochs (*Bos primigenius* Boj.) – red deer (*Cervus elaphus* L.), roe-deer (*Capreolus capreolus* L.), hare (*Lepus europaeus* Pall.) as well as fishes of different kind and size (*Pisces* sp. Indet.).

From the central aisle of the Mithraeum, 5 pieces of riverine shell (*Unio* sp.) and one oyster shell (*Ostrea* sp.) were also found (Fig. 2.)

1. *Animal bone remains*

1.1. Mithraeum

Sanctuary – north-western corner – sacrificial pit

- at the western side of the foundation main altar:

cattle 2 pieces – sin. and dext. Frontale with the horn core

- to the west of the foundation altar, behind the snake altar, below:

cattle 16 pieces – 6 costa fr. (on five there were cutmarks), 1 ph. I., 3 ph. II., 2 ph. III., 4 sesamoidum sup.

sheep 3 pieces, maxilla dext. fr., dp³, ph. I. (inf.)

pig 180 pieces – 4 basioccipitale fr., 2 sin. – 1 dext. occipitale fr., 2 dext. frontale fr., 4 dext. zygomaticum fr. (1 belonging to 1-month old, 2 belonging to 8-10

¹ Kocsis 1991

² Vörös 1991, Preliminary report. Due to editing mistake, the comprehensive Table 1. was missed from the publication.

Table 1. Animal remains in the Mithraeum in the Castrum at Aquincum (pieces)

	Mithraeum					Tri- bunus Latic- lavium house	Via prin- cipalis	Sum
	Sanctuary		Aisle	Parvis	Sum			
	Sanc- tu-ary pit	Altar region						
Domestic hen	248	85	11	-	344	4	-	348
Pig	190	55	32	43	320	24	57	401
Cattle	18	9	38	55	120	27	17	164
Sheep	3	-	11	12	26	7	19	52
Goat	-	-	7	-	7	-	1	8
Domestic goose	20	-	-	-	20	-	-	20
Horse	-	-	-	-	-	4	-	4
Dog	-	-	-	-	-	-	2	2
Domestic animals total	479	149	99	110	837	66	96	999
Auroch	-	-	2	-	2	2	-	4
Red deer	-	-	2	-	2	2	-	4
Roe deer	-	-	1	-	1	-	-	1
Hare	6	-	2	-	9	-	-	8
Wild mammals	6	-	7	-	13	4	-	17
Fish	11	-	7	-	18	-	-	18
Unio	-	-	5	-	5	-	-	5
Ostrea	-	-	1	-	1	-	-	1
Total	496	149	119	110	874	70	96	1040

months old individuals), sin. maxilla + corp. mandibulae (1 moth old), sin. maxilla + corp., mandb (8-10 months old) dext. maxilla + corp. mandb (1,5-2 years old individual), sin. intermaxilla fr., 2 dext. corp. mandb (ad.), 5 pieces of half atlas, 2 pieces of half epistropheus, 12 pieces of half vert. cervicales (belonging to 3 1-month old individuals), 25 pieces of half vert. thoracales, 10 half pieces of vert. lumbales, 5 sacrum fr., 19 costa fr., 2 sin.-1 dext. scapulae, 1 sin. - 5 dext. humerus diaph., 5 sin. - 1 dext. radius diaph., 4 sin. - 4 dext. ulnae, 7 carpales, 5 mc., 5 pelvis fr., 3 sin. - 1 dext. femur diaph., 3 tibia diaph. fr., 2 fibula fr., sin-dext. astragalus, 2 tarsales, 4 mt., 7 ph. I., 8 ph II., 6 ph III (all belonging to inf.-juv.)

domestic hen 248 pieces - 10 brain skull, 6 maxilla fr., 6 mandibula, 32 vert. cervicales, 3 vert. thoracales, 13 costa fr., 6 lumbosacrale, 4 sternum fr., 3 clavicula fr., 16 coracoideum (7 sin. - 7 dext), 17 scapula (11 sin. - 6 dext.) 15 humerus (7 sin. - 7 dext.) 9 radius (4 sin. - 8 dext.) 16 pelvis (3 sin. - 6 dext.) 25 femur (14 sin. - 11 dext.) 17 tibiotarsus (7 sin. - 8 dext.), 4 fibula fr., 13 tmt (5 sin. - 8 dext.), 4 ph. I., 2 ph II., 2 ph. III.

domestic goose 20 pieces - 5 vert. thoracales fr., 2 humerus prox., radius diaph., 2 ulna fr., 2 cmc., femur diaph., 3 tibiotarsus diaph., 2 tmt. fr., 2 ph. I.

fish 11 pieces - vertebrae and fishbones of different size

hare 1 piece - sin. Pelvis fr.

- to the west of the foundation altar, in front of the snake altar:

pig 1 piece - sin. corp. mandib, fr,

- in front of the foundation altar:

pig 1 piece - mt. sin.

- at the Eastern side of the foundation altar:

pig 8 pieces - 6 costa fr., scapula fr., dext. ulna fr.

hare 5 pieces - atlas, 4 vert. lumbales

Sanctuary - altar district

- in front of the Eastern podium:

pig 40 pieces - praemaxilla fr., 2 vert. thoracales, 16 costa fr., 2 sin. humerus (1 neonatus, 1 8-10 months old), sin. radius (neo.), dext. radius prox. fr., 3 carpales, 4 mc., 5 ph. I., 1 ph. II., 4 ph. III. (all belonging to 8-10 months old individuals)

domestic hen 84 pieces - 8 mandibula, 2 vert. cervicales, 26 costa fr., lumbosacrale, sternum fr., 6 clavicula fr., coracoideum 3 humerus (2 sin. - 1 dext.) 4 radius (1 sin. - 3 dext.), 6 ulna (3 sin. - 3 dext.), 4 cmc., 4 pelvis fr., 4 femur (2 sin. - 2 dext.), 4 tibiotarsus (1 sin. - 3 dext.), 8 fibula fr., 2 tmt.

- from the walled-off sanctuary

cattle 9 pieces - 2 sin. - 1 dext. frontale with the horn core, horn core fr., 3 costa fr., vert. thoracales fr., mt. diaph (polished).

pig 15 pieces - I sup., 12 costa fr., scapula fr., (ad.), fibula fr.

domestic hen 1 piece - tibiotarsus fr.

Central aisle of Mithraeum

- at the Western side:

goat 5 pieces - dext. horn core, corp. mandb. fr. (inf.), mc. prox. fr., 2 tibia diaph. fr.

pig 2 pieces - I inf., fibula fr.

domestic hen 3 pieces - 1 cmc., 2 tmt.

hare 2 pieces - sacrum, dext. mt. V.

fish 1 piece - bone fr.

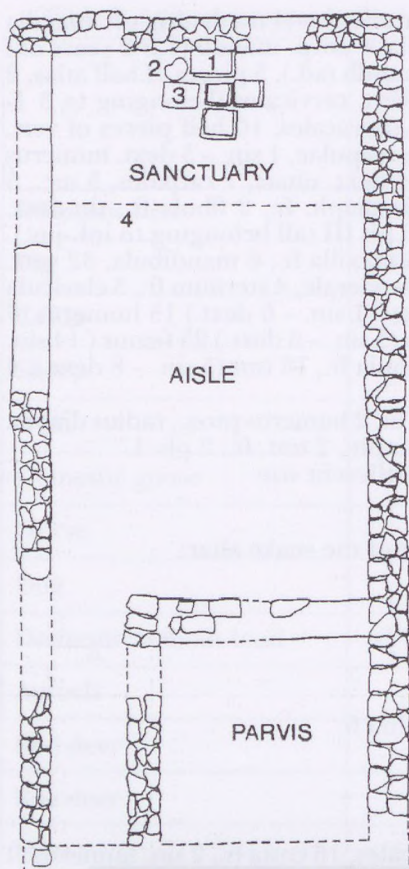

Fig. 1. Castrum at Aquincum, Tribunus Laticlavus house, Mithraeum. Layout after Kocsis 1991, fig. 5.

Key: 1. Foundation altar, 2. Sacrificial pit, 3. Mithra Petrogenitus (snake) altar, 4. walled-off sanctuary

1. ábra Castrum Aquincum. Tribunus Laticlavus ház, Mithraeum. Vázlatos alaprajz (Kocsis 1991. 5. ábra alapján): 1. alapító oltár, 2. áldozati gödör, 3. kígyós oltár, 4. szentély elfalazása.

Fig. 2. Mithraeum sanctuary, Ostrea finds.
2. ábra Mithraeum szentély, osztriga.

Table 2. Animal distribution of domestic hen remains in the Castrum at Aquincum (in pieces)

	Mithraeum			
	Sanctuary pit	Altar region	Nave	Sum
Facial skull	10	-	-	10
Maxilla	6	-	-	6
Mandible	6	8	-	14
Head region	22	8	-	30
Vertebra	35	2	-	37
Lombosacrale	6	1	-	7
Costa	13	26	-	39
Sternum	4	1	1	6
Trunk region	58	30	1	89
Clavicula	3	6	-	9
Coracoideum	16	1	-	17
Scapula	17	-	1	18
Humerus	15	3	-	18
Radius	9	4	2	15
Ulna	6	6	-	12
Cmc	19	4	1	24
Total fore limb region	85	24	4	113
Pelvis	16	4	-	20
Femur	25	4	-	29
Tibiotarsus	17	5	2	24
Fibula	4	8	-	12
Tmt	13	2	4	19
Hind limb region	75	23	6	104
o. ph.	8	-	-	8
Sum:	248	85 11	344	

Table 3. Anatomical distribution of pig remains in the Castrum at Aquincum (in pieces)

	Mithraeum					Tri- bunus Latic- lavius house	Via prin- cipalis
	Sanctuary		Aisle	Parvis	Sum		
	Sanc- tu-ary pit	Altar region					
Brain skull	9	-	1	1	11	2	-
Facial skull	9	1	-	4	14	2	2
Mandible	7	-	3	4	14	2	2
Teeth	-	1	6	5	12	2	34
Head region	25	2	10	14	51	6 (?)	38
Vertebra	59	2	1	3	65	-	1
Costa	25	28	9	8	70	12	12
Trunk region	84	30	10	11	135	12	13
Scapula	4	1	-	3	8	-	1
Humerus	6	2	2	3	13	1	1
Radius	6	2	-	1	9	1	-
Ulna	9	-	-	1	10	-	-
Carpale	7	3	-	-	10	-	-
Metacarpus	5	4	2	1	12	1	-
Fore limb region	37	12	4	9	62	3	2
Pelvis	5	-	1	1	7	1	1
Femur	4	-	2	3	9	2	1
Tibia	3	-	1	3	7	-	-
Fibula	2	1	2	-	5	-	-
Astragalus	2	-	-	-	2	-	-
Tarsale	2	-	1	-	3	-	-
Metatarsus	5	-	-	-	5	-	1
Hind limb region	23	1	7	7	38	3	3
o. ph. I.	7	5	1	2	15	-	-
o. ph. II.	8	1	-	-	9	-	-
o. ph. III.	6	4	-	-	10	-	1
Phalanges	21	10	1	2	34	-	1
Sum:	190	55	32	43	320	24	57

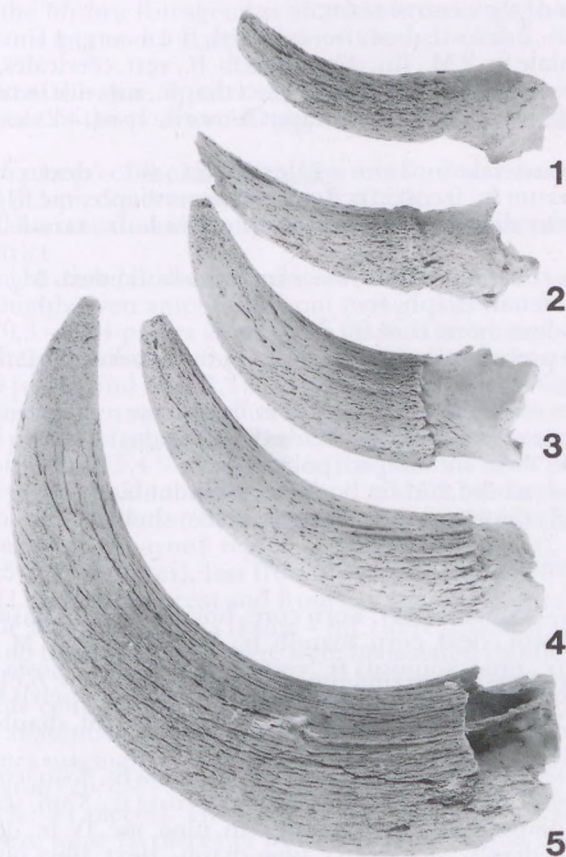

Fig. 3. Horn core, 1-4 cattle, 5. aurochs.
3. ábra Mithraeum. Szarvcsap. 1-4. starcasmarha, 5. őstt

2. Topographical and anatomical distribution of the animal bone remains from the Mithraic temple

Among the 874 pieces of animal bones, 73, 8 % (645 pieces) were found in the sanctuary, 13,7 % (119 pieces) in the central aisle and 12,5 % (110 pieces) in the parvis (Table 1.)

In the NW corner of the sanctuary, west of the foundation altar in front of the relief, behind the Mithra Petrogenitus (snake) altar in a sacrificial pit there were 481 pieces of bones:

cattle	18 pieces	domestic hen	248 pieces	fish	1 piece
sheep	3	domestic goose	20		
pig	180	hare	1		

- different parts of the central aisle:

cattle 38 pieces – 2 sin. – 1 dext. frontale with horn core, 4 sin. – 3 dext. horn core fr., 2 dext. frontale fr., 2 M., sin. corp. mandb. fr., vert. cervicales, vert. lumbales fr., 5 costa fr., sin. – dext., scapula fr., 2 sin. mc. diaph., mc. dist. trochlea fr., pelvis fr., 2 sin. – 1 dext. femur diaph., 2 sin. caput femoris, 1 sin. – 2 dext. tibia diaph., 2 tibia diaph. fr.

pig 30 pieces – parietale fr., 3 sin. – 2 dext. C inf., sin. – dext. corp. mandb. fr., ang. mandb. fr., sacrum fr., 9 costa fr., 2 sin. humerus diaph., mc. II-III., sin. pelvis fr., sin. – dext. femur diaph., dext. tibia diaph., fibula fr., tarsale, ph.I. (all inf.-juv.).

sheep 11 pieces – dext. maxilla fr., sin. ram. mandb. fr., dext. M₃, vert. cervicalis, 2 vert. lumbalis fr., femur diaph. fr.

goat 2 pieces – dext. horn core fr., dext. mc.

domestic hen 8 pieces – sternum fr., scapula fr., 2 radius fr., 2 tibiotarsus fr., 2 tmt.

urochs 2 pieces – sin. (Fig. 3/5) and dext. horn core

red deer 2 pieces – femur diaph. fr., dext. astragalus

roe deer 1 piece, dext. mt. diaph. (polished)

fish 6 pieces – vertebrae and fin bones of different size

Riverine mushels (5 pieces) and oyster (1 piece) shell

Parvis of Mithraeum

cattle 55 pieces – sin. and dext. horn core, horn core fr., 5 basioccipitale fr., 2 zygomaticum fr., M sup., dext. corp. mandb. fr., P₃, sin M₁, dext. M₁₋₂, lingual bone fr., vert. cervicalis fr., proc. spinosus fr., vert. lumbalis fr., 12 costa fr., scapula fr., sin. humerus diaph., 3 dext. radius diaph., sin. mc. prox., 7 pelvis fr., dext. femur diaph., 2 sin. tibia diaph. fr., dext. mt. prox., sin. – dext. mt. diaph., 2 mt. diaph. fr., 2 ph. I.

pig 43 pieces – temporale fr., 3 sin. – 1 dext. maxilla fr., 4 sin. corp. mandb. fr., I sup., 2 sin. – 2 dext. C inf., 3 vert. lumbales fr., 8 costa fr., 3 sin. scapula fr., 2 sin. – 1 dext. humerus diaph., sin. radius diaph., sin. ulna, mc. IV. fr., dext. pelvis fr., 1 sin. – 2 dext. femur diaph., sin. – dext. tibia diaph., dext. tibia prox. fr., 2 ph. I. (All inf. – juv.)

sheep 12 pieces – sin. horn core fr., brain skull fr., dext. maxilla fr., sin. corp. mandb. fr., sin. half of epistropheus, vert. lumbalis fr., dext. humerus dist., dext. mc. prox., pelvis fr., sin. femur diaph., 2 tibia diaph. fr.

1.2. Tribunus Laticlavus house

There were relatively modest quantities of animal bones found in the rooms in the immediate vicinity of the Mithraeum (70 pieces). Remains of horse were found only at this place (4 pieces - I sup., dext. M₃, corp. mandb. fr., sin. ant. ph. III.). 4 pieces of domestic hen (2 humeri, ulna fr. and tibiotarsus fr.), left and right side horn core of urochs and two antler tine fragment of red deer were found here (Table 1.).

1.3. Via principalis

From the excavated layers and walking level of the of the Via principalis running N-NW of the Tribunus Laticlavus house, remains of domestic animals are known only (Table 1.) Apart from the four livestock species, remains of a small-size dog (sin. radius – ulna fr.) were also found.

The anatomical distribution of the bone remains of domestic animal species are presented on Tables 2.-5.

In front of the Mithra Petrogenitus altar there was 1 pig bone; in front of the foundation altar, 1 pig and 5 hare bones; to the east of this, 8 pig bone remains were found.

In the district of the altar, 9 pieces of cattle bones, 15 pig bones and one domestic hen bone; in front of the podium, 40 pig bones and 84 domestic hen bones were found.

96, 8 % (333 pieces) of the domestic hen remains were found in the sanctuary and only 3,2 % (11 pieces) were in the central aisle.

74,5 % of all hen remains in the sanctuary were in the sacrificial pit and 24,5 % in the altar district.

The anatomical distribution of the domestic hen remains is presented on Table 2. There are roughly even amount of front (wing) 32,8 % - 113 pieces and hind (limb) bones 30,3 - 104 pieces among the finds. The quantity of trunk bones is about one quarter of the total amount (25,9 % - 89 pieces), lesser quantity of head-part 8,8 % - 30 pieces and only 2,3 % of phalangi (8 pieces) were found.

Skull of domestic hen was found only in the sacrificial pit.

76,6 % (245 pieces) of pig remains were found in the sanctuary, 10 % (32 pieces) in the central aisle and 13,4 % (43 pieces) in the parvis. 77,5 % of pig bone remains in the sanctuary were inside the sacrificial pit and 22,5 % in the altar district.

The anatomical distribution of pig bones are presented on Table 3. Most of the bones originated from the trunk region (42,3 % - 135 pieces), one fifth from the front limb (19,3 % - 62 pieces), less from the head region (16 % - 51 pieces) and the hind limb (11,8% - 38 pieces) and from the terminal bones (phalangi: 10,6 % - 34 pieces). The separate incisors (I sup. - inf.) were probably falling out from the praemaxillae and the mandibles; there were no isolated canine teeth (C) found in the sanctuary. 45,8 % (55 pieces) of cattle remains were found in the parvis, 31,7 % (38 pieces) in the central aisle and only 22,5 % (27 pieces) were found inside the sanctuary. The anatomical distribution of cattle remains are presented on Table 4. Most of the bones originated from the head region (31,7 % - 38 pieces), followed by the trunk region (26,7 % - 32 pieces), the hind limb (22,4 % - 27 pieces) and the front limb (9,2 % - 11 pieces). The frequency of phalangi and sesamoidea is 10 % (12 pieces). There were 19 pieces of horn core with frontal bone or cut off from this. The number of so-called meaty bones is strikingly low. From the sanctuary, only horn cores, ribs, a dorsal vertebra fragment and phalangi came forth. The only fragment belonging to a mt. diaph. was polished, obviously the fragment of a bone tool.

Remains of sheep occurred over the whole area of the Mithraic temple, goat was only found outside the sanctuary. The anatomical division of small ruminants is presented on Table 5. Apart from the head region, mainly the remains of meaty bones from the fore and hind limbs were found. In the sanctuary, only head and finger bones of sheep were found. With the exception of 2 tibia diaph., goat was only represented by a split-off horn core, mandible and two fragments of mc.

Remains of domestic goose were found only in the sanctuary pit, comprising apart from vertebrae bones of 2 wings and 3 legs.

Remains of hare in the sanctuary comprised vertebrae and pelvis, those found in the central aisle were fragments of sacrum and mt. Aurochs was only found in the central aisle - two cut-off horn core; from red deer, fragment of femur and astragalus, from roe deer, the fragment of a polished mt. diaph., part of a bone tool was found.

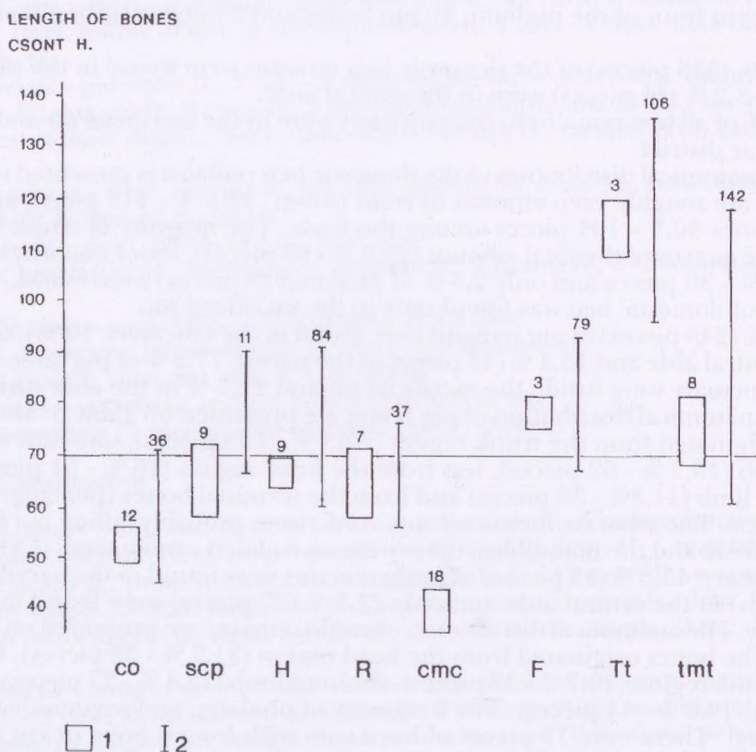

Fig. 4. Mithraeum, Length dimension variation of domestic hen

Key: 1. Aquincum, Mithraeum; 2. TÁC-Gorsium

4. ábra: Mithraeum. Házityúk csontok hosszúságméret variációi. 1. Aquincum Mithraeum, 2. TÁC-Gorsium.

3. A brief zoological characterisation of the animals found in the Mithraic temple

Domestic hen – 344 pieces of bones, 21 individuals

All remains of domestic hen found in the Mithraic temple of the Aquincum legion camp belong to a small size breed. Bone dimensions are presented on Table 6., size distribution on Table 7. On the basis of the dimension of domestic hen bones as well as the existence of the spur core of tmt., its state of development or absence it can be stated that all domestic hen remains used to belong to male individuals (cocks or capons) (Fig. 4.).

The measurable domestic hen remains of the Mithraic temple of Künzig³ were larger. Based on data known from Rottweil⁴ and the early and middle Roman

³ von den Driesch-Pöllath 2000, 156-161.

⁴ Kokabi 1982. Diagram 29.

Table 4. Anatomical distribution of cattle remains in the Castrum at Aquincum (in pieces)

	Mithraeum					Tri- bunus Latic- lavius house	Via prin- cipalis
	Sanctuary		Aisle	Parvis	Sum		
	Sanc- tu-ary pit	Altar region					
Horn core	-	1	6	3	10	6	1
Frontale + horn core	2	3	4	-	9	11	-
Brain skull	-	-	2	5	7	1	-
Facial skull	-	-	-	2	2	-	-
Mandible	-	-	1	1	2	2	3
Lingual bone	-	-	-	1	1	-	-
Teeth	-	-	2	5	7	-	1
Head region	2	4	15	17	38	20	5
Vertebra	-	1	2	3	6	-	2
Costa	6	3	5	12	26	3	1
Trunk region	6	4	7	15	32	3	3
Scapula	-	-	2	1	3	-	3
Humerus	-	-	-	1	1	-	3
Radius	-	-	-	3	3	1	-
Metacarpus	-	-	3	1	4	-	-
Fore limb region	-	-	5	6	11	1	6
Pelvis	-	-	1	7	8	-	-
Femur	-	-	5	1	6	-	-
Tibia	-	-	5	2	7	1	1
Metatarsus	-	1	-	5	6	1	2
Hind limb region	-	1	11	15	27	2	3
o. ph. I.	1	-	-	2	3	1	-
o. ph. II.	3	-	-	-	3	-	-
o. ph. III.	2	-	-	-	2	-	-
o.sesamoid.	4	-	-	-	4	-	-
Phalanges	10	-	-	2	12	1	-
Sum:	18	9	38	55	120	27	17

imperial period⁵, the remains range into the category of cocks and capons. The 5 pieces of large size female hen tmt from Künzig (layers) probably belonged to another, larger breed. Similar larger roman imported hen remains are known from TÁC-Gorsium (Pannonia) as well⁶.

The domestic hen remains could be attributed to 21 individuals, 17 cocks and 4 capons; 16 of them adult individuals (13 cocks – 3 capons) and 5 juvenils (4 cocks – 1 capon).

In the sacrificial pit of the sanctuary, there were remains of 15 individuals found; 4 in the altar district, 2 individuals in the central aisle.

Pig – 320 pieces of bones, 19 individuals

The remains of pig were most fragmented and incomplete. The bones belonging to full-grown individuals indicate a small size breed. Dimensions of the lower teeth are the following:

M₁₋₃ l.: 57, M₃ l.: 32,0, 34,0; M³ l: 30 mm. From the central aisle and parvis, 9 isolated lower canine teeth (tusks) belonged to male pig. These were taken out from the mandible (Fig. 5.). The exterior arch length of the canines vary between 100 – 120 mm.

The pig bones could be attributed to 19 individuals: 10 individuals were found in the sanctuary (in the sacrificial pit, 7 inds. – in the altar district, 3 inds); in the central aisle, there were 5 inds., in the parvis, 4 inds.

The age distribution of pig found is given below:

	sanctuary	aisle	parvis
neonatus	1		
1 month old	1		
3-4 months old	1		
8-10 months old	3	2	
1,5-2 years old	1	2	4
adultus	3	1	
	10	5	4

Cattle – 120 pieces of bones, 22 individuals

Cattle skulls, split in longitudinal and oblique direction comprising 9 horn core with frontal bone and 10 cut-off horn core were found. The head edge of the skulls is high, with one peak. The horn cores are of different form (Fig. 3. 1-4) and size (Table 8.) depending on age, gender and breed.

The postcranial bones are heavily fragmented. With the exception of the few phalangi, it is not possible to take measurements on them: the measurable phalangi belong to the medium size range.

Apart from the local short horn, small size cattle we can find imported large and long horn, large size animals as well. These latter were utilised as primary draught animals both in the farming villas and the military troops⁷. Among the horn cores and long bones, the remains of male individuals (bulls and oxes) dominate.

The cattle remains could be attributed to 22 individuals. In the sanctuary, 6 individuals (in the sacrificial pit, 3 Inds. – 1 juv. and 2 adultus; in the altar district,

⁵ Thesing 1977. Tabl. 6.

⁶ Bökönyi 1984. 94., see Fig. 4.

⁷ Bökönyi 1984. 25., Vörös 1994a. 200-201 Tabl. 3.

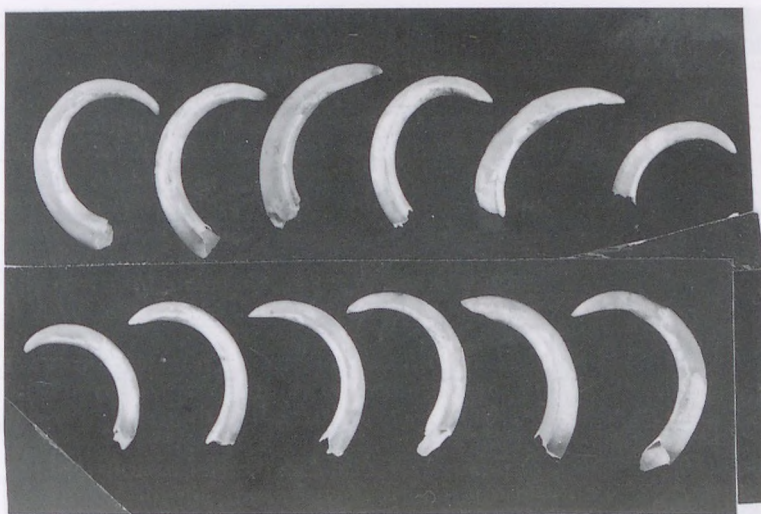

Fig. 5. Mithraeum and Tribunus Laticlavus house. Lower canine teeth of pig
5. ábra Mithraeum és Tribunus Laticlavus ház. Sertés alsó agyar.

3 adult inds.); in the central aisle, 10 inds (1 inf., 2 juv., 7 ad.), in the parvis, 6 Inds (ad).

Small ruminants

Sheep – 26 pieces of bones, 6 individuals

Goat – 7 pieces of bones, 3 individuals

The sheep horn core fragment from the parvis of the Mithraic temple is small, flat, slightly arched, belonging to a female animal. On the basis of the postcranial bone fragments the sheep were uniformly of small dimension. From the archaeozoological evidence found outside the Mithraeum there were three edge – curly ram horn cores found as well.

The sheep remains could be attributed to 6 individuals: one individual in the sanctuary (inf., 8-10 months old); 2 inds. in the central aisle (ad.) and 3 in the parvis (ad.)

The goat horn-bases from the central aisle are straight “sabre-form”. Horn core dimensions vary between 33 mm (large diam.) to 23 mm (small diam.) with base circular dimension: 95 mm. goat remains can be attributed to 1 juvenilis and 2 adultus individuals.

The horn cores of aurochs can be characterised by thick wall and the so-called triple “primigenius” spiral form. At the lower end of the horn core cutmarks originating from chopper can be found. On the basis of the horn core size the pieces used to belong to female individuals (aurochs cows)⁸.

The postcranial bones of red deer also used to belong to female individuals⁹.

4. Animal remains in Mithraeums

The archaeozoologic study of the numerous Mithraic temples excavated during the more than 100 years passed concentrated only for the last decade. In case of several Mithraic temples the place of origin for the animal bones was mentioned and the occurring species were listed. The analysis of religious history of the

⁸ Vörös 1985. Tabl. 1.

⁹ Vörös 1975.

Table 5. Anatomical distribution of small ruminant remains in the Castrum at Aquincum (in pieces)

	Mithraeum						Tri- bunus Latic- lavius house	Via prin- cipalis	
	Sanctuary		Aisle	Parvis	Sum Mith- raeum				
	Sanc- tu-ary pit	Altar region							
	O		O	C	O	O+C	O	O	C
Horn core	-		-	2	1	3	1	-	1
Frontale + horn core	-		-	-	-	-	-	1	-
Brain skull	-		-	-	1	1	-	-	-
Facial skull	1		1	-	1	3	1	-	-
Mandible	-		1	1	1	3	3	-	-
Teeth	1		1	-	-	2	-	-	-
Head region	2		3	3	4	12	5	1	1
Vertebra			3	-	2	5	-	-	-
Scapula	-		1	-	-	1	-	3	-
Humerus	-		2	-	1	3	-	-	-
Radius	-		-	-	-	-	1	2	-
Carpale	-		-	-	-	-	-	1	-
Metacarpus	-		-	2	1	3	-	1	-
Fore limb region	-		3	2	2	7	1	7	-
Pelvis	-		1	-	1	2	-	1	-
Femur	-		1	-	1	2	1	4	-
Tibia	-		-	2	2	4	-	6	-
Hind limb region	-		2	2	4	8	1	11	-
o. ph. I.	1		-	-	-	1	-	-	-
Sum:	3		11	7	12	33	7	19	1

O Ovis – sheep, C Capra -goat

Table 6. Dimensions of domestic hen in the Castrum at Aquincum (in mm)

Coracoideum		Scapula		Humerus				Radius	
1.	4.	1.	4.	1.	2.	3.	4.	1.	2.
49	12	58.2	11.7	64	18	6.5	14.4	58	5
49	12	62	11.4	65	19	6.6	14.3	58	5
49	13	62.7	11	65	18	6	13.7	60	4.8
51	13	63	12	67	19	7	14.5	60	5
51	-	67	12.8	67	18.5	6.3	14	67	4.8
51.5	13	69	11.5	67	18	6.6	14	71	6
52	-	69.5	13	68	-	6.2	14.5		
53	-	71	12	68	-	6.6	14.6		
53	14	72		69	18.2	7	14.4		
53	14			-	-	6.2	14		
53	14			-	-	6.1	13.5		
56	15								

Carpometacarpus					
1.	2.	4.	1.	2.	4.
36	11	7	37	11	7.4
36	11	7.2	39	11.6	7.3
36.5	11	6.6	39	11.7	7.4
36.5	10.8	6.3	39	12	-
36.5	10.7	6	41.8	12	7.4
36.3	11.5	6.4	42	-	8
36.6	11.2	6.3	42.5	12.6	8
36.7	11.5	6.8	43.6	13	8
36.7	11	7.2	44	12	8.7

FemurTibiotarsus							
1.	2.	3.	4.	1.	2.	3.	4.
75	15	6.8	15	109	18.6	5.2	10.5
78	15	7	15	110	18	6	11
80	15.5	6.5	15	120	20	6.2	11.2

Tarsometatarsus							
1.	2.	3.	4.	1.	2.	3.	4.
69.0	12.5	-	12.5				
75.7	13	6.2	13	77.6	12.7	6.7	12.3
75.7	13.3	7	14	79	13	7	12.6+
76.5	-	6.1	+	81.5	12.2	6.5	13+
76.5	13	6.7	13	/85/	-	7.3	15
77	12.8	6.6	13	-	12.8	6.6	-

Abbreviations: 1. : greatest length, 2. proximal breadth, 3. diaphysis minimal breadth, 4. distal breadth, /fragment length/, + capon

Table 7. Variation in the dimensions of domestic hen remains in the Castrum at Aquincum (in mm)

	measu- rements	n.	x	min	-	max
coracoideum	1.	12	51.7	49.0	-	15.0
	4.	9	13.7	12.0	-	15.0
scapula	1.	9	66.0	58.2	-	72.0
	4.	16	11.8	10.8	-	13.0
humerus	1.	9	66.8	64.0	-	69.0
	2.	7	18.4	18.0	-	19.0
	3.	12	6.5	6.0	-	7.0
	4.	12	14.2	13.4	-	15.2
radius	1.	6	62.4	58.0	-	71.0
cmc.	1.	18	38.6	36.0	-	44.0
femur	1.	3		75.0	-	80.0
	2.	12	15.1	14.5	-	16.3
	3.	8	6.5	6.0	-	7.0
	4.	13	14.7	14.2	-	16.0
tibiotarsus	1.	3		109.0	-	120.0
	2.	4	19.4	18.6	-	20.0
	3.	5	5.7	5.2	-	6.0
	4.	8	10.8	10.2	-	11.2
tmt	1.	9	76.5	69.0	-	81.5
	2.	9	12.8	12.2	-	13.3
	3.	10	6.6	6.1	-	7.3
	4.	9	13.2	12.3	-	15.0
lumbosacrale	1.	3		67.0	-	73.0
facial skull	5.	5	27.5	26.0	-	30.0
	6.	4	19.2	19.0	-	20.0
	7.	4	11.6	11.0	-	12.6

Measurement abbreviations: 1. : greatest length, 2. proximal breadth of epiphysis, 3. diaphysis minimal breadth, 4. distal epiphysis breadth, 5. cranial length without praemaxilla, 6. cranial height, 7. smallest breadth of the nasal parts of the frontal

Table 8. Dimension data on aurochs and cattle horn cores in the Castrum at Aquincum (in mm)

	Length	Greatest diameter	Smallest diameter	Circumference of the basis	Locality
Auroch					
dext.	300	84	60	240	M
dext.	410	82	76	245	TL
sin.	-	84	60	230	TL
sin.	475	87	75	250	M
Cattle					
sin. front. (juv.)	-	37	31	110	TL
dext.	120	-	-	-	M
sin. front.	135	42	35	125	TL
sin. front.	-	45	36	130	TL
dext.	160	45	38	135	TL
sin. front.	-	47	38	137	TL
sin. front.	153	48	40	142	M
sin.	-	49	40	140	M
sin. front.	-	50	42	140	TL
dext.	155	55	43	150	TL
dext.	200	53	42	150	VP
dext.front.	-	55	43	155	M
sin. front.	-	55	43	155	TL
dext.	-	57	-	-	M
dext.front.	-	57	46	170	TL
dext.front.	-	57	46	170	TL
sin.	160	58	41	205	TL
dext.front.	195	58	48	190	M
dext.front.	-	58	46	170	TL
sin. front.	205	58	45	163	M
dext.front.	-	59	44	166	TL
sin. front.	215	60	44	165	M
dext.front.	-	63	46	176	M
dext.	200	66	52	195	TL
sin. front.	260	69	57	200	M
dext. (subad.)	290	73	58	230	TL
sin. front.	-	79	56	220	M

M: Mithraeum, TL: Tribunus Laticlavii house, VP: Via principalis

Carnuntum (Deutsch-Altenberg, Austria)

In Mithraeum I., "many traces of ash among which were bones and teeth of oxen, sheep and goats, but mostly geese and chicken bones"¹⁹.

ITALIA

Angera – "la Tana del lupo" Cave (N-Italy)

In a cave with a Mithraeum: "in and in front of the Mithraeum there were bones of cattle, goats, poultry and swine"²⁰.

Ostia – "Mitreo della planta pedis" (Italy)

In the central aisle of the Mithraeum: "in the right bench, ... in a small rectangular depression.. in a niche there were bones of fowl"²¹.

Capua – "S. Maria Capua Vetere" (Italy)

In the Mithraeum, "near the crossing of the criptoporticus "occasional" remnants of animal bones"²² were found

Roma (Italy)

1. Mithraeum "Palazzo dei Musei di Roma"

"In the right niche of the door c., were found some bones. Under the doorway d. there a pit in which a round amphora. On the bottom, two tusks of a boar were found"²³. "Further other finds were made such as bones of animals, tusks of boars..."²⁴.

2. Mithraeum "S. Prisca".

"Hundreds of pig's teeth were found in layers which could equally belong to the sanctuary itself or the rubble of later periods"²⁵

NORICUM

St. Urban See – "Bichl" Cave (above Glanegg, Katinthia, Austria)

The natural cave served as a Mithraeum. There were "animal bones" in the rubbish²⁶.

Tunnel Cave – Kugelstein at Deutschfeistritz, Mur valley N of Graz, Styria, Austria)

From the Roman period layers in the cave, remains of juvenile poultry and pigs were found. Further animals found here included sheep, goat, rodents, birds and fish²⁷ (Table 9.)

RAETIA

Zillis – Cave (Schams district, Graubünden Commune (Kanton), Switzerland)

In the small cave, a Mithraeum was found. The archaeozoological evidence comprised remains of cattle, sheep/goat, pig, hen as well as horse, red deer and hare²⁸.

Forum Claudii Vallensium – Martigny (Commune (Kanton) Valais, Via Mala Switzerland).

¹⁹ CIMRM II. 1679.

²⁰ CIMRM I. 716.

²¹ CIMRM I. 272.

²² CIMRM I. 199.

²³ CIMRM I. 434.

²⁴ CIMRM I. 444.

²⁵ Vermaseren-van Essen 1965. 171.

²⁶ CIMRM II. 1442.

²⁷ Adam-Czeika-Fladerer 1995/96. Tabl. 1.

²⁸ Rageth 1996. 385., van der Driesch-Pöllath 2000. 154.

Table 9. Animal remains in Mithraic temples (pieces)

	Aquincum	Künzig ¹	Tunnel cave ²
Cattle	120	208	-
sheep	26	130	6
sheep / goat	-	1513	16
goat	7	4	1
pig	320	10078	156
horse	-	11	-
dog	-	4	-
domestic mammals total	473	11948	179
hen	344	7591	+
goose	20	-	-
domestic birds total	364	7591	+
auroch	2	-	-
red deer	2	6	-
roe deer	1	-	-
hare	8	3	-
small mammals	-	4	
wild mammals total	13	13	20
fish	18	8	6
amphibians	-	11	-
birds	-	3	226 ^x
? total	18	22	232
Mollusca	6	2	-
Total	874	19576	431

+ not mentioned in the list; x: 15 % domestic hen (34 pieces)

1.: von den Driesch-Pöllath 2000. Tab. 1., 2. Adam-Czeika-Fladerer 1995/96 Tab.1.

Table 10. Animal remains in Mithraic temples (occurrence)

Mithraeum	cattle	sheep/ goat	pig	bird	fowl	others
Dura-Europos		+		+		fish
Tirgusor – Adam Cave			+			
Sarmizegetusa	+	+	+		+	red deer, roe deer
Konjuc	+	+	+	+		
Aquincum	+	+	+		+	aurochs, red deer, roe deer, brown hare, fish
Carnuntum	+	+			+	
Angera Cave	+	+	+		+	
Ostia					+	
Roma, „Palazzo dei Musei“			+			
Roma, „S.Prisca“			+			
Tunnel Cave		+	+	+	+	fish
Zillis Cave	+	+	+	+	+	horse, red deer, brown hare
Forum Claudii Vallensium	+	+	+	+	+	dog, brown hare
Königshoffen	+	+			+	red deer
Künzig	+	+	+		+	horse, dog, red deer, brown hare
Dieburg	+		+			
Nida I.	+	+	+	+	+	wild boar
Nida II.		+	+	+		
Ober-Florstadt	+					
Taunum			+	+		
Les Bolards				+		
Augusta Treverorum				+		
Angleur				+	+	wolf, fox, marten, wild boar
Burham Cave	+	+	+			horse
Procolitia	+	+	+		+	

Mithraean cult, however, remained without the interpretation of the sacrificial meals, ceremonies performed in the sanctuaries, lacking the relevant archaeozoological elaborations.

So far, animal remains from two Mithraic temples (Aquincum and Künzig¹⁰) as well as a Mithraic cave cult site (Tunnel C., Styria¹¹) have been published (Table 9.).

In the following, available data are summarised from Mithraic temples of the Roman Empire.

SYRIA

Dura-Europos (Es-Salihiyeh)

Mithraeum sanctuary: The S-end of the altar table is a wooden block or box. Contains „great quantities of small birds, sheep and fish bones”¹².

MOESIA INF.

Tirgusor – Adam Cave (Romania)

In the cave, there was a small Mithraeum found containing “bones of swine”. Its chronological position is uncertain¹³.

DACIA

Sarmizegetusa (Várhely, Romania)

At a little distance outside from the sanctuary, three pits were discovered with “animal bones, i.e., of hen and swine”¹⁴. During the excavations in 1881-1883, a large number of animal bones were found: these were of cattle, sheep, goat and pig. Pig remains comprised a lot of mandibulae and tooth fragments. Among the remains of birds, hen and duck were found. Remains of red deer and roe deer were also known from here¹⁵.

DALMATIA

Jaice (Bosnia)

In the sanctuary of the Mithraeum, in front of the relief, “remnants of bones”¹⁶ were found.

Konjic (Bosnia)

In the Mithraeum, on the western side and along the northern wall, “bones of animals (ox, lamb, boar, birds)”¹⁷ were found.

PANNONIA

Rozanec-Crnomelj (Slovenia)

In the Mithraeum sanctuary, in front of the relief, “remnants of animal bones”¹⁸ were found.

Aquincum (Budapest, Hungary)

In the Mithraic temple, remains of cattle, pig, sheep, goat, domestic hen, domestic goose, hare and fishes were found; moreover, remains of uroch, red deer, roe deer, riverine mussel and oyster were found (Table 1.)

¹⁰ von den Driesch-Pöllath 2000.

¹¹ Adam-Czeika-Fladerer 1995/96.

¹² CIMRM I. 36.

¹³ CIMRM II. 2303.

¹⁴ CIMRM II. 2027.

¹⁵ Téglás 1886. 129.

¹⁶ CIMRM II. 1905.

¹⁷ CIMRM II. 1899.

¹⁸ CIMRM II. 1481.

There were bone remains of cattle, sheep/goat, pig, dog, hare, poultry and wild birds found in the Mithraeum²⁹.

GERMANIA

Königshoffen

In the south-eastern end of the southern bench of the Mithraeum, on a higher level a pit for refuse E, was found with "bones of an ox, of goats, hens and a deer"³⁰.

Künzing (Lkr. Deggendorf)

Nearly 20000 pieces of animal bone remains were found in the Mithraeum. The following species were described: cattle, sheep, goat, pig, hen, horse, dog, red deer and hare³¹.

Dieburg

In the well beside the Mithraeum "bones of an ox and of a pig were found"³².

Nida – Heddernheim

Mithraeum I.

In shaft M., there were some "rubbish bone fragments: bones of birds; teeth e.g. a tooth of a wild boar, top of which has been transpierced"³³.

In the sanctuary pit inside Mithraeum I., remains of cattle, goat, pig and poultry were found. In Cisterna E., remains of poultry including a cock tmt and a pierced wild boar "tooth" (tusk)³⁴.

Mithraeum III.

In a brick walled pit g in the aisle "many animal bones were found such as bones of birds"³⁵. In the central corridor of the cell there was a pit full with animal bones, mainly small ruminants. The following animal bone remains were preserved: goat (skull fr. with horn cores) 3 pig teeth, tusks³⁶.

Ober-Florstadt

Mithraeum with "animal bones, e.g. of oxen and a bird. Fragment of a bone flute"³⁷.

Taunum

A Mithraeum sanctuary where "...bones of birds and teeth of a boar" were found³⁸.

GALLIA

Venetonimagus – Vieux-en-Val-Romey

Bones of animals and human bones were found in the Mithraeum. In a channel, "a quantity of ash together with both animal and human bones"³⁹ were found.

Les Bolards – Nuits St. Georges

In the Mithraeum, "in the NE corner of the cella full of ash, beside ash there were a few bird bones, ... other bird bones were found scattered inside the building"⁴⁰.

²⁹ Wible 1995.9.

³⁰ CIMRM II. 1374.

³¹ van der Driesch-Pöllath 2000. Tabl. 2.

³² CIMRM II. 1270.

³³ CIMRM II. 1105.

³⁴ Huld-Zetsche 1986. 16., 21.

³⁵ CIMRM II. 1133.

³⁶ Huld-Zetsche 1986. 12., 33.

³⁷ CIMRM II. 1080.

³⁸ CIMRM II. 1069.

³⁹ CIMRM I. 909., Walters 1974.7.

⁴⁰ Walters 1974.19.

Augusta Treverorum – Trier

In the Mithraeum, “at the entrance to the aisle was a sacrificial pit, it contained a layer of ash, 45 cm deep, mixed with bird bones”⁴¹.

Angleur

In the Mithraeum, “in the NW angle of the sanctuary a deep-grey urn filled up with ash, bones of birds”⁴² were found. “Numerous bones of animals, such as birds (mostly hens), beasts of prey (jaw-bones and fangs of wolves, foxes and martens) and the muzzle (sic!) of a wild boar”⁴³ were also mentioned.

BRITANIA

Burham Cave

A cave cut in the bedrock as an “underground room” Mithraic sanctuary. “Later it was filled up with kinds of refuse, e.g., bones of horses, oxen, deer, pig and sheep”⁴⁴.

Procolitia – Temple Carrawburgh

In the Mithraeum, “in front of the altars lay a ritual hearth. Meals or sacrifices were represented by bones of young pigs, lambs or goats. Below the altars a ritual pit contained a thin cup and a beaker with the skull of a fowl in it”⁴⁵.

Representing Period III. in the sanctuary below the altars there was a ritual deposit of skulls and bones of domestic fowl.

In Period II.A. in the ante-room and in Period III, in the aisle there were bones of ox, sheep or goat and pig⁴⁶.

Without aiming at the total collection of data, animal remains of some 30 Mithraic temples were presented above. The representation value of the data are widely different: starting from general statements as “animals” or “birds”, the analysis level extent to exact determination of the species and the anatomical position of the bones.

Animal bones from old excavations are typically missing and the animal remains found were identified by lay persons. Therefore the absence of certain species in such lists cannot serve as negative evidence. By the zoological elaboration, if possible, the list of species can be completed.

Among the Mithraic temples collected, there were 24 temples and 6 natural cavities. The animal remains originated from, in 8 instances, the sanctuary and in 2 cases a sacrificial pit within the temple. In five of the mentioned Mithraic temples, only “animal bones”, in case of seven, “bird(s) bones” were mentioned only.

The frequency of animal species in the 25 Mithraeum with more detailed description is as follows (see Table 10.):

birds	20 (13 fowls, 7 bird(s))
pig	17
sheep / goat	15
cattle	14

⁴¹ Walters 1974.25.

⁴² CIMRM I. 979.

⁴³ CIMRM I. 980.

⁴⁴ CIMRM I. 808.

⁴⁵ CIMRM I. 844.

⁴⁶ CIMRM I. 851.

red deer	6
hare	4
horse and fish	3-3
roe-deer, wild boar and dog	2-2
auroch, wolf, fox, martens	1-1

5. Bones from the Mithraic temple – remains of food or animal sacrifices ?

The archaeozoological evidence excavated from the sanctuary of the Mithraean temple within the Tribunus Laticlavus house in the Aquincum legion camp is an especially valuable find assemblage. By walling off the sanctuary from the rest of the building the function of the premises was ceased but the finds preserved intact.

In the sanctuary pit, remains of pig, sheep, cattle, hen and goose as well as hare;

around the altars, pig and hare;

in front of the Eastern podium, remains of pig and hen were found.

In the sanctuary pit:

- 7 longitudinally split head-part of pig, bones of 7 fore- and 3 hind legs, 5 halves of chest (longitudinally split vertebrae, range of ribs cut from the inside)
- only head and phalangi of sheep,
- 2 horn core with frontal bone, range of ribs and phalangi of cattle,
- 10 head, 4 breast, minimum 10 wings and 14 legs of hen,
- vertebrae, 2 wings, 3 legs of goose were found.

Around the altars:

- head-part of pig, range of ribs, bones of fore- and hind limbs

In front of the Eastern podium:

- head part of pig, range of ribs, bones of fore legs
- 4 heads, 3 wings, 3 legs of hen came forth.

In other parts of the Mithraeum, pig was accumulated in similar anatomical division as in the sanctuary while distribution of small ruminant bones and cattle were different. In case of the two latter, apart from the head region the so-called fleshy bone regions were found and phalangi were missing (see Tables 4-5).

Pig bones in the central aisle were represented by 3 heads and bones of 2-2 fore-and hind limbs; in the foreroom, 3 heads and 3-3 fore and hind limb bones were found. On both places, isolated lower canine tooth (tusk) was also found.

The partial desolation of the parvis of the Mithraeum is indicated by traces of chewing (dogs) on part of the bones.

The number of bones in the above mentioned body regions give, similar to individual number, an osteological minimal value. As the accumulation period of the animal bones is not known, the find assemblage should be considered complete. The asymmetrical distribution of limb bones indicate that the animals were brought in the temple „in pieces” already. Practically, almost all of the „meaty bones” could be considered remains of separate individuals.

The use of the Mithraic sanctuary of the Aquincum legion camp was estimated for ca. 50 years by L. Kocsis⁴⁷.

⁴⁷ Kocsis 1991. 118., ff. 25.

⁴⁸ van der Driesch-Pöllath 2000. Tabl. 2.

This period is too long for the accumulation of such a „small” quantity of animal bones. Supposing that the sacrifices were performed once annually, it would be only 10 pieces of bones places into the sacrificial pit and around the altars on each occasion. This model would also imply that traces of the sacrifice were not cleaned away from around the altar during the 50 years of use. The animal remains of the Mithraeum at Künzig (19546 pieces) was 22 times more than the Aquincum set⁴⁸. This huge assemblage can mark a more intensive operation and longer accumulation. Let us mention that the complete archaeological evidence from Künzig is not published yet.

We can probably conclude that the animalé remains in the Mithraic sanctuary found in the Aquincum legion camp were evidences of a ceremony held before walling the sanctuary off. On this occasion, 15 hens (11 cocks, 4 capons) 7 pigs, 3 cattle, 5 geese, and 1-1 sheep and hare were (partly) placed into the sacrificial pit. In course of this ceremony, apart from fleshy bone regions of pig, hens and geese split heads of pig and whole heads of hen, part of sheep head, horn core of cattle and phalangi of sheep and cattle were put into the pit. The bones of hare represent uniformly the lumbar (pelvis) region accompanied by one vertebra from under the head (atlas) and the bone of a hind leg (mt.).

Head and horn core can be considered the essential, primary parts, attributes of an animal. Parts of the body which served not for meals but for the representation of the „presence” of the animal. In the archaeozoological material from the Mithraeum at Künzig, similar to our case, the ratio of pig-sheep-cattle head region is high. At the same time, the occurrence of hen heads is low (below 0,1 %) ⁴⁹. The sheep and cattle phalangi found at the Mithraeum at Aquincum could not be identified as the terminal bones of sribbed hide because the metapodia were missing.

We have, naturally, no data on the consumption or sacrificial offering of offals in archaeozoological evidence. An interesting data to this problem can be the remains of a cca. 100 mm long goose trachea, which could belong to the lungs of the animal, as we had no evidence of jugular vertebrae or the suspension bones of the fore limbs.

On the basis of the above data we can suppose that the heads of pig, sheep and cattle as well as hens were sacrificial offerings while the pig shoulder and ham as well as hen and goose wings and legs were consumed as part of the offering ceremony.

The lower canine tooth taken out from the mandible of a pig can be also considered an attribute of the animal. All of the pieces found in the Aquincum Mithraeum used to belong to male individuals. They can be found in large number, not in the sanctuaries but other parts of the temple e.g., at Sarmizegetusa⁵⁰, Roma Mithraeum S. Prisca⁵¹. In the Mithraeum I. at Nida, pierced boar tooth (tusk?) was found⁵².

The three animals, pig-sheep-cattle used to play a general role in the religious life of the Romans and their sacrifice was known as *suovetaurilia*.

Longitudinal splitting and offering of halved head of pig (half skull + mandible) was a common custom known since the Celtic people⁵³. Hen appeared as element of the sacrifices in Europe in the Iron Age.

⁴⁹ van der Driesch-Pöllath 2000. Tabl. 3.

⁵⁰ Téglás 1886. 129.

⁵¹ Vermaseren-van Essen 1965. 171.

⁵² CIMRM II. 1105., Huld-Zetsche 1986. 21.

⁵³ Vörös 1994b

Fig. 6. Mithraeum sanctuary. Glass plate with cattle decoration. After Kocsis 1991 fig. 11.1.
6. ábra Mithraeum szentély. Üvegtál szarvasmarha ábrázolással. (Kocsis 1991. 11.1. ábra)

Photoes: Ilona Molnár (Budapest Historical Museum)

Drawings: Ágnes Vári (Hungarian National Museum)

Considering the casting time for pig published by Varro (Varro VIII. 250) and the mortality of the animals, the butchering of the animals and the consumption of the dishes made of them could take place in the months of June/July to September/October and December/January to February/April, respectively⁵⁴.

Further research on religious history should clarify the connection between the sacrificed animals and the figures of the Mithraean rhyte⁵⁵. It is especially interesting, how an eastern-mediterranean cult adjusted itself to the consumption of pork, or, how much the poultry dishes donated to the deceased on the occasion of certain Roman burials were related to the appearance of the new cult?

6. Glass plate with cattle representation from the Mithraic sanctuary

In the walled-off sanctuary, remains of a flat glass plate broken into several pieces were found (diameter: 205 mm, height: 43 mm). The glass plate can be dated to the 3rd century A.D., and it is decorated on the bottom by the figure of a

⁵⁴ Vörös 1992. fig. 88.

⁵⁵ Kane 1975.

cattle depicted from the left side and floral branches, carved from the exterior side⁵⁶ (Fig. 6).

Description of the carved cattle representation:

The head is short compared to the trunk. The long, thin horn is lyre-form. The edge of the head is wide, the frontal hair is depicted on it in three tresses. The forehead is wide, domed. The profile is slightly arched. The faces and the mandible is full, the latter is marked with sharp contour lines. The ears are large, narrow and long.

The neck is highly throated, the breast is shallow, the yoke-edge is deeply bent.

The trunk is long, shallow, with high hoisted abdomen at the flanks. The back is deeply bent. The loins are long and panned. The withers are protruding, the dump pointed, protruding. The buttocks are drooping. The tail is long with a tuft at the end.

The limbs are adequately muscled, the shoulders are vertical. The long and slender limbs are separated well from the neck part. The carpi and the hock are thick. The ankles and the pastern are inflated with large diameter. The large hoofs are long and narrow.

Neither male, nor female genital features are observable.

The animal is robust with strong bones, a heterogeneous total image over-bred species in „run-down” (thin) state. The cattle was depicted in standing manner with head pushed forward. The complete impression on the animal, its constitution and the omitting of genital features suggest an ox.

This realistic representation of cattle is an individual feature in antiquity, unlike Italian representation or the cattle images known from the provinces. It is especially different from the average „bison-like” bulls generally known from the Mithrean reliefs, which have short horns and bulky constitution. From the point of iconography it is more similar to the Egyptian cow representations of the New Kingdom⁵⁷ where secondary genital features of the cow were equally omitted.

⁵⁶ Kocsis 1991. 118., Fig. 11.1.

⁵⁷ Peterson 1973.79., Taf. 21.34.

BIBLIOGRAPHY

- ADAM-CZEIKA-FLADERER 1995-96, *Adam, A.-Czeika, S.-Fladerer F. A.*, Römerzeitliche Tierknochenfunde aus zwei Höhle am Kugelstein bei Deutschfeistritz, Steiermark – Hinweise auf den Mithrakult? *MAG* 125/126. 1995-96. 279-289.
- CIMRM = Vermaseren, M. J. *Corpus Inscriptionum et Monumentorum Religionis Mithriacae*. I. 1956. pp. 366., II. 1960. pp. 448. Hagae.
- BÖKÖNYI 1984, *Bökönyi, S.*, Animal Husbandry and Hunting in TÁC-Gorsium. *StudArch* 8. Budapest, 1984. pp. 238.
- VON DEN DRIESCH-PÖLLATH 2000, von den *Driesch A.-Pöllath, N.*, Tierknochen aus dem Mithrastempel von Künzig, LKR. Deggendorf Vorträge des 18. Niederbayerischen Archäologentages 2000. Rahden/Westf. 145-162.
- HULD-ZETSCHÉ 1986, *Huld, Zetsche, I.*, Mithras in Nida Heddernheim. Gesamtkatalog 1986. Frankfurt am Main. 6. Archäologische Reihe. pp. 96.
- KANE 1975, *Kane, J. P.*, The Mithraic cult meal in its Greek and Roman environment. In.: Hinnells, J. R. /ed./: *Mithraic Studies*. II. Manchester Univ. 1975. 313-351.
- KOCSIS 1991, *Kocsis, L.*, A Tribunus Laticlavusok háza az aquincumi 2-3. sz-I legiötáborban (Előzetes jelentés). (Das Hauer der Tribuni Laticlavii aus dem Legionslager vom 2-3. Jh. In Aquincum) (Vorbericht). *BudRég* 28 1991. 117-121. 152-153.
- KOKABI 1982, *Kokabi, M.*, Arae Flaviae II. Viehhaltung und Jagd im römischen Rottweil. *Forschungen u. Bericht zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg* Bd. 13. 1982. Stuttgart. pp. 148.
- PETERSON 1973, *Peterson, B. E. J.*, Zeichnungen aus einer Totenstadt. Bildostraka aus Theben-West, ihre Fundplätze, Themata und Zweckbereiche mitsamt einem Katalog der Gayer-Anderson-Sammlung in Stockholm. *Medelhavsmuseet Bull.* 7-8. 1973. Stockholm. pp. 144.
- RAGETH 1996, *Rageth, J.*, Heidnische Riten in der frühchristlichen Schweiz. Ein spätromischer Kultplatz in einer Höhle bei Zillis, Kanton Graubünden. *AW* 27.5. 1996. 381-386.
- TÉGLÁS 1886, *Téglás, G.*, „A sarmizegetusai Mithra templom állatsontjai” In: Király, P. A sarmizegetusai Mithreum. *ArchKözl* 15. 1886. Függelék. 129.
- THESING 1977, *Thesing, R.*, Die Größenentwicklung des Haushuhns in vor- und frühgeschichtlicher Zeit. *Vet.med.Diss.* München 1977. pp. 62.
- VARRO, VARRO, M. T., *Rerum rusticarum*. Fordította Kun J. Budapest. 1971.
- Vermaseren-van Essen 1965, *Vermaseren, M. J., -van Essen, C. C.*, The Excavations in the Mithraeum of the Church of Santa Prisca in Rome. Leiden 1965. pp. 529.
- VÖRÖS 1975, *Vörös, I.*, Archaeozoological investigations of subfossil red deer populations in Hungary (In Hungarian). *Egyetemi doktori disszertáció*. Debrecen KLTE. 1975.
- VÖRÖS 1985, *Vörös, I.*, Early Medieval Aurochs (*Bos primigenius* Boj.) and his extinction in Hungary. *FolArch* 36. 1985. 193-221.
- VÖRÖS 1991, *Vörös, I.*, A Tribunus Laticlavusok háza az aquincumi 2-3. sz-I legiötáborában. A Mithreum állatsont-leletei. (Das Hauer der Tribuni Laticlavii aus dem Legionslager vom 2-3. Jh. In Aquincum. Das Tierknochenmaterial des Mithräums.) *BudRég* 28. 1991. 127-132., 155.
- VÖRÖS 1992, *Vörös, I.*, A balácai I/6. sz. pince állatsontleletei. In.: Biróné Sey, K. et al.: A balácai villagazdaság főépületének pincéje (Keller des Hauptgebäudes des Balácer Gutshofes.) *BalKözl* 2. 1992. 93-122., 143-144. Állatsont katalógus 85-93.
- VÖRÖS 1994a, *Vörös, I.*, A balatonaligai császárkori telep állatsont-leletei. (Tierknochenfunde in der Siedlung aus der Kaiserzeit in Balatonaliga.) *VMMK* 19-20. 1993-94. Veszprém. 195-214.
- VÖRÖS 1994b, *Vörös, I.*, Étel- és állatáldozat maradványok Vác kelta temetőjében. (Speise- und Tieropferreste des keltischen Gräberfeldes von Vác.) *Váci Könyvek*. 7. Vác. 1994. 85-100.
- WALTERS 1974, *Walters, V. J.*, The cult of Mithras in the Roman Provinces of Gaul. *EPRO* 41. 1974. pp. 175.
- WIBLÉ 1995, *WiblÉ, F.*, Le mithraeum de Forum Claudii Vallensium/Martigny (Valais). *Aschw* 18.1. 1995. 2-15.

AZ AQUINCUMI CASTRUM MITHREUMÁNAK ÁLLATCSONTLELETEI

Az aquincumi légiótábor Tribunus Laticlaviusok házának ÉK-i traktusában a 2-3. században egy Mithreumot alakítottak ki. Nagy számú állatcsontlelet került elő a szentély ÉNY-i sarkában – az alapító oltártól NY-ra, a Mithra Petrogenius (Kígyós) oltár mögött – az áldozati gödörből, a szentély területéről, valamint a templom hajójából és előteréből /1. kép, 1. táblázat/.

A Mithreumból előkerült állatfajok a következők: **szarvasmarha, juh, kecske, sertés, házityúk, házilúd; őstulok, gímszarvas, őz, mezei nyúl, halak** valamint folyami **kagyló** és **osztriga** héj. A Mithreumból előkerült állatcsont-maradványok – 874 db – 73,8 %-a a szentélyben (645 db), 13,7 %-a a templom hajójában (119 db), és 12,5 %-a az előtérben volt. Az áldozati gödörből 481 db állatmaradvány került elő:

Szarvasmarha	18 db	Házi lúd	20 db
Házityúk	248 db	Sertés	180 db
Hal	1 db	Mezei nyúl	1 db.
Juh	3 db		

A házityúk maradványok kis testű fajtához tartoznak. A 21 egyedből 12 kakas és 4 kappan. A kifejlett sertések kis testűek. A 19 egyed közül 1 neonatus, 7 infantilis, 7 juvenilis és 4 adulus életkorú. A szarvasmarhák között a localis rövid szarvú kis testű fajta mellett előfordul az import nagy, hosszú szarvú, nagy testű állatok is. A 22 egyed közül 1 infantilis, 3 juvenilis és 18 adulus életkorú. A juhok és kecskék szintén kis testűek. Az őstulok és a gímszarvas maradványa tehenektől származnak.

A teljességre való törekvés nélkül összegyűjtött Mithreumok közül 24 templom épület és 6 természetes barlangi üreg. Az állatmaradványok 8 esetben szentélyből, 2 esetben a templomon belüli áldozógödörből származnak. A Mithreumok közül 5-ből csak „állatcsont”, hétből „madárcsont” közt. A 25 Mithreumban az állatfajok gyakorisága a következő: madár 20 (13 baromfi, 7 madár), sertés 17, juh/kecske 15, szarvasmarha 14, hal 3-3, gímszarvas 6, mezei nyúl 4, ló-őz-vaddisznó-kutya 2-2, őstulok-farkas-róka-nyest 1-1 helyen fordul elő /10. táblázat/.

Az áldozati gödörben:

- a sertésnek 7 hosszában kettéhasított fej-része, 5 félbe hasított mellkas-része (hosszában hasított gerinc, belülről vágott borda-sor), 7 mellső és 3 hátulsó láb csontjai,
- A juhoknak kizárólag fej-rész és ujjcsontja,
- A szarvasmarháknak 2 homlokcsontos szarvcsapja, borda-sor és ujjcsontjai,
- A tyúknak 10 fej, 4 mell, min. 10 szárny és min. 14 láb csontjai,
- A lúdnek csigolyák, 2 szárny és 3 lábcsontjai voltak.

Az oltárok körül:

- a sertésnek fej-része, borda-sor, mellső és hátulsó láb csontjai voltak.

A K-i podium előtt:

- a sertésnek fej-része, borda-sor és mellső láb csontjai,
- a tyúknak 4 fej, 3 szárny és 3 láb csontjai voltak.

A Mithreum többi részében a sertésnek a szentélyhez hasonló, a kiskérődzőknék és a szarvasmarháknak eltérő csontjai halmozódtak fel. A két utóbbi esetében a fej-régióin kívül az ún. húsos-régió csontjai találhatók, és hiányoznak az ujjcsontok /4-5. táblázat/. Nagy valószínűséggel megállapítható, hogy a szentélyben a befalazás előtt tartott szertartás állatcsont-maradványai maradtak meg. Ezek sertés, tyúk és lúd **húsos testrégióin** kívül hasított sertés, egész tyúk **fejek**, egy juh **fej-rész** és a szarvasmarha **szarvcsapok**; juh és szarvasmarha **ujjcsontok**. Feltételezhető, hogy a sertés-juh-szarvasmarha és a tyúk fejek (fejrészek) **áldozati adománynak**; a sertés **lapocka és comb**, valamint a tyúk és lúd **szárny – láb étkezési adománynak** tekinthető.

Az állatok moralitása alapján az állatok leölése, illetve a belőlük készült ételek fogyasztása jún/júl. – szept/okt. és dec/jan. – febr/ápr. hónapokban történhetett.

A Mithreum szentélyéből előkerült üvegtálon ábrázolt szarvasmarha ikonográfiailag az egyiptomi újbirodalom tehén ábrázolásaival mutat hasonlóságot.

Vörös István

SUETRIUS SABINUS C. V. „ÚJABB” FELIRATA PANNONIÁBÓL
AD CIL, III, 10490 = RD, 369.

SZABÓ Ádám

A Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményében található az a régóta ismert feliratos töredék, amelynek felleléséről a következőket tudjuk: „Kikotorták 1873-ban a fürdő-zátonyon (Badhaufen): a duna-szabályozási társulat ajándéka.”¹ A lelőhely, az újabb szakirodalomban Fürdősziget néven szerepel² (5 ábra). A köemlék megmaradt részéről a következő tényeket tudjuk megállapítani:

Anyaga kemény, finom kristályos mészkő. Megmaradt része két darabból áll. Az összeillesztett két darab méretei: magassága 38,7 cm, szélessége 53 cm, vastagsága a törések miatt egyenetlen, 11-14 cm közötti. Úgy összeillesztve, hogy a sorok egyenesek maradnak, a töredék két ép széle az aljától felfelé keskenyedik. A vastos töredékdarabok háta durván töredezett, a szemből nézeti bal szélén hátul, legfelül látható egy négyszögletű, 8 cm magas 10 cm széles lyuk, melynek mélysége 2,6 cm. Tekintve, hogy azon a részen lényegesen vékonyabb a töredék, mint máshol, a lyuk eredeti mélysége nagyobb is lehetett. A szépen faragott betűk magassága 42 mm, egyedül a *pontifex* szó X betűje magasodik 58 mm-ig a balról jobbra felhaladó betűszár meghosszabbításával, valamint az egész betű kissé lejjebb való kezdésével a többihez képest. A sorok közti távolság 2 cm. Az *augur* szótól 4 cm-el lejjebb húzódó törésvonalon látható apró mélyedés nem értékelhető következő sor betűrészeként, így a felirat utolsó sora minden bizonnyal az *augur* szóból állt. A sorok a köemlék szélétől számítva 2,5–3,7 cm-el kezdődnek. A *consul* szó C és az *augur* szó G betűiben, részleges meszes feltöltődés látható, ugyanígy mésznymokat láthatunk a *suis* szó első S és a V betűjében. A töredék alján, közvetlenül a törésvonal fölött kis domborodó felület észlelhető, talán a feliratos mező keretének része volt. Ugyanott a töredék legalján kis felületen 7 mm vastag homoklerakódás látszik. A megmaradt rész legelején látható *SUIS* betűcsoport összeállhat egy szóvá is, de tekintve, hogy nincsenek szóközök a feliraton, ott ahol nem volt elég hely - amint a *maiestat[i]* és *eius*, valamint a *consul* és a *pontifex* szavak között megfigyelhető, *sui s[.....]* szerkezetűnek is lehet tekinteni. A töredék olvasható szövege, a következő: — | *suis* [.....] vagy *sui s[.....]* | *devot[.....]* | *maiestat[i] eius* | *consul pontifex* | *augur* (1, 2 ábrák). E rendkívül töredékes köemlék vizsgálatával az első közlőkön kívül nem foglalkozott senki.³ TH. MOMMSEN a *devo* szótöredéket, *devo[tissimus]*-ra egészítette ki. RÓMER F. ugyanezt (nála a T betű alja is feltüntetve, ami tényleg látszik), kiegészítette *devot[fi] numini et]* formában.⁴

¹ Rómer 1873 = RD, 369 jegyzete a felirathoz.

² Rákospatak és a Hajógyári sziget között. A lelőhelyhez legújabban ld. Németh 1998, 141-159.

³ Legutóbb Fehér 1997, 20 - „avgrv”; uo. 164 - pontifex, az értelmezhetetlen feliratok közé sorolta.

⁴ Mommsen - CIL, III, 10490; Rómer-Desjardins 1873 = RD, 369.

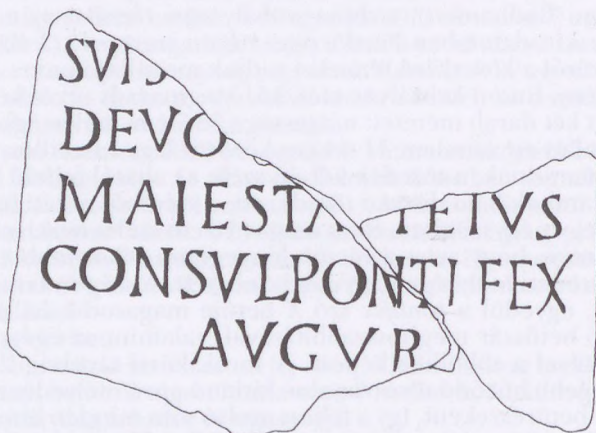

Abb. 1-2. Das Steinfragment mit Inschrift
1-2. ábra A feliratos kőemlék töredék

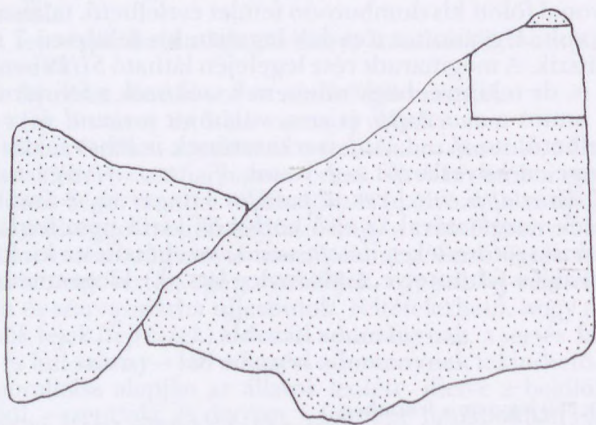

Abb. 3. Die Rückseite des Steinfragmentes
3. ábra A kőemlék hátoldala

A Duna szabályozásakor kikotort lelőhelyről több adattal rendelkezünk,⁵ amelyek e töredékes felirat értelmezésében segíthetnek. A pesti oldalon állt egykor a rákospataki ellenerőd,⁶ amelyet a Hajógyári szigeten fekvő helytartói palotával egy híd kötött össze.⁷ Ennek egyik pillére pontosan a Fürdőzátonyra esett (5 ábra), amelyen épületmaradványokat figyeltek meg és egyéb feliratos köemlékek is előkerültek róla.⁸ Feliratunk tehát eredetileg a Fürdőszigeten levő épületmaradványokkal függhet össze több más köemlékkel együtt, amelyek a rákospataki erőd – Fürdőzátony – helytartói palota vonaláról, a Fürdősziget és környékéről kerültek elő, köztük több olyan is, amelyet magasrangú személy állíttatott.⁹ Az innen előkerült feliratos köemlékek sérülései, a kiálló párkányzatok lefaragott volta, az utólag bemélyesztett szabályos alakú lyukak, a mélyedésekbeni mésznyomok mind másodlagos, bizonyosan 4. századi felhasználásra utalnak, mivel szövegük szerinti kronológiájuk *Commodus* korától a tetrarchiáig terjedő időszakot öleli fel.¹⁰ Ebben az időszámban állíthatók a szóban forgó feliratot is. Az *Aquincum* előterében fekvő lelőhely fontosságát a városi topográfia keretén belül kiemeli egyrészt a helytartói palotával való közvetlen összeköttetése, másrészt a rajta átvezető híd által, a szó szoros értelmében vett "pillére" volt a túlsó part majd a rákospataki erődön keresztül a Duna-Tisza közötti barbaricum felé irányuló forgalomnak (5 ábra). A lelőhely topográfiai helyét, az építőanyagként felhasznált feliratos kőanyagot valamint a vaskos falmaradványokat¹¹ tekintve inkább valószínűsíthető egy későrómai, a határvédelem szolgálatában álló építmény, semmint egy fürdő, amint azt a hőforrások alapján is¹² hitték.

Feliratának jellege és szerkezete alapján köemlénkünk egy szoborbázis része volt, pontosabban egy posztamens előoldalát alkotó befalazott tábla. Erre utaló két oldalának is recés a megmunkálása, a hátoldal egyenetlen durva felülete és leginkább a dedikáló formula, amely császároknak állított szobrok talapzataira írt feliratok jellemzője. A szöveg és a tábla méreteit tekintve: a köemlék alakja az aljától számítva a tetejéig keskenyedek, nem egyedülállóan a pannoniai feliratok között

⁵ Németh 1998, 141-159 a régebbi irodalommal.

⁶ Szilágyi 1949, 72-79; a témához ld. még *Mráv* 1996, 15 további irodalommal.

⁷ Németh 1998, 142 és uo. 155, 6 kép.

⁸ Németh 1998, 142-143; *Salamon* 1878, 334-335.

⁹ CIL, III, 10466; CIL, III, 10406 - praefectus legionis; CIL, III, 10416; CIL, III, 3429 = ILS, 4616a; RD, 357 - leg(atu)s leg(ionis) p. p.; CIL, III, 15156 - L. Flavius Aper praeses; CIL, III, 3429 = ILS, 4616a = RD, 3; ld. még *Salamon* 1878, 334-335; CIL, III, 3428 = RD, 33; ld. még *Hampel* 1909, 53 - az utóbbi kettőt Suetrius Sabinus a 215-217 év Pannonia Inferior-i helytartója (ld. *Fitz* 1994, 1008, 1027-1029; *Álföldy* CIL, VI Suppl. 8, 41194 jegyzete - p. 4980) állíttatta.

¹⁰ Az egyértelműen keltezhető feliratok szerint: Kr.u. 191 - CIL, III, 10466 - és Kr.u. 290 - CIL, III, 10406 - között.

¹¹ Ld. még ArchÉrt 1873, 224 ahol a Hon című lapra hivatkozva írták: „A dunaszabályozási munkálatok alatt a Margitsziget csúcsa és az újpesti sziget között van az u. n. nagy zátony, melynek szétkotrásán most egy gép dolgozik, már egy hét óta küszködik e gép egy régi falmaradvány alapköveivel, a mire a zátony tövében akadt. - Ez épület alkalmasint valami régi római fürdő lehetett, melynek itt létezéséről a szájhagyomány is megemlékezik. (Ugyanitt tudósítanak az RD, 357 Danuvius oltár előkerültéről is.)... - A kotrógép merítő vedrei félhüvelyk vastagságú vaslemezekből vannak alkotva, s mégis üveg gyanánt pattognak el a régi falmaradvány kövein s az erős lánccal is többször elszakadt. - (Hon)”; Az ArchÉrt 1875, 31 oldalon pedig egy Danuvius Defluens-nek szentelt oltár (nem azonos az előbbivel) ugyanonnan való előkerültéről tudósítanak majd írják tovább, hogy „Rómer törekvése volt főleg a homokzátonyon észlelhető régi alapfalak irányát nyomozni s ez által lelet-térképünkhöz újabb kiindulási pontokat vívmányozni. E törekvése részben sikerült is s a legnyomósabb érveket nyerte arra nézve, hogy a homokzátonyon levő alapfalak tényleg római eredetűek.” Sajnos Rómer *Flóris* itt említett rajzait sehol nem találtam közlőbe, az építmény léte azonban biztos. Építéséhez használták fel építőkö gyanánt feliratunkat is.

¹² *Salamon* 1878, 332-335. A helytartói palotával és a Fürdőszigettel szemben a balparton fevő rákospataki erőd, amely a feljebb említett híd védelmét tölthette be, Valentinianusig használatban volt - *Mócsy* 1990, 106-107.

sem.¹³ Az egyes sorokban ligatúrák nélkül, átlag 13-15 betű állhatott a láthatóság szerinti 3-4 teljes sorok és a hely szerint. A megmaradt töredékek alapján lehetőség nyílik a köemlék egykori méreteinek a nagyjából meghatározására is. A felirat alja adott, vagyis az utolsó sor után még 4 cm, ez alatt a kidudorodás alapján a legalja, talán egy alsó kerete következett a köemléknek nem túl vastagon. 53 cm-es átlagszélesség mellett a hasonló típusú feliratokat figyelembe véve megállapítható, hogy a köemlék teljes egykori magassága kb. 80-90 cm lehetett és 10 legfeljebb 11 sort tartalmazott összesen az e típusba tartozó épített vagy egy kötömbből készített feliratos szoborbázisok szerkezetét, a köemlék és a meglévő teljes sorok méreteit is tekintve.¹⁴ A lehetséges kiegészítési szempontokat számbavéve: RÓMER F. még annyit megjegyez, hogy „Ismeretlen császár tiszteletére emelt kő töredéke”. A feliraton szereplő töredékes dedikáló formula is biztossá teszi megállapítását, hogy császár tiszteletére emelt bázis feliratáról van szó. A felirat keltezését írásmódja, megmaradt részének szövegezése a 3. század első felére ajánlja, főleg a dedikáló formulát tekintve, amely a század első évtizedeiben vált általánossá¹⁵ és egész pontosan Kr.u. 210-től adatolható.¹⁶ A felirat végén szereplő *consul, pontifex | augur* tisztség együttes pedig az állítató személyének és rajta keresztül az „ismeretlen császár”, ezt követően az állítás okának és idejének meghatározására is alkalmas lehet. Így a szöveg legelején az uralkodó neve szerepelt datívusban, majd az állítató személy neve és viselt tisztsége, amelyben a feliratot állíttatta, nominatívusban - erre utaló, a szokatlan módon, a felirat végén folytatódó tisztségfelsorolás, ami csak az állítóra vonatkozhat, mivel a dedikáló formulához nem kötődik. Az állítató nevét követő aktuális legfontosabb tisztségének feltüntetése után következik az ajánló formula vagyis *devotio* a császári fenségért, ezt követi a már említett három tisztségcím, amelyek közül a *consul*-i cím a pontos keltezést is megadhatja. Párhuzamát e feliratszerkezetnek, ilyen szöveg szerinti összefüggésben nem találtam. A felirat rendhagyó szerkesztésére kézenfekvő és valószínű magyarázat lehet, hogy a dedikáló a felirat állítását követően kapta meg közel egyszerre a három magas tisztséget így ezek utólag bevésve kerültek a szöveg legvégére.

Ki lehet az állítató? Valószínű bár nem okvetlenül bizonyos, hogy hivatalban levő *consul* szerepel rajta, semmi nem utal *consularis* helytartóra, valamint nem is rövidítésről van szó, amit a másik két cím teljes kiírása mutat. Azon kívül olyan személlyel állunk szemben, aki első consulságát töltötte be, mivel nincs jelölve, hogy hányadszor viselte hivatalát. A következő két cím mutatja, hogy az állítató szenátor a *pontifex* és *augur-collegium*-ok tehát a ró mavárosi négy főpapi testület közül kettőnek tagja volt.¹⁷ Ezáltal kivételes személyről van szó, mert Augustustól,

¹⁴ Pár példa a teljesség igénye nélkül pannoniai császárbázisok magasság és szélesség méreteire, mely méretek főleg az egymáshoz való arányaikkal képeznek párhuzamot az itt tárgyalt felirattal: RIU 1122, Intercisa, Hadrianus posztamens előlapja - magasság 125 cm, szélesség 105 ebből a keretelt feliratos mező magassága 76,5 cm, szélessége 105 cm; RIU 1016, Bölske, Marcus Aurelius bázis - magasság 100 cm, szélesség 63,5 cm; RIU 1043, Lugio, Caracalla bázis - magasság 105 cm, szélesség 61,5 cm; RD 116, Ulcisia Castra - Severus Alexander és Iulia Mamaea tiszteletére állított bázis magassága 127, szélessége 69; RIU 1145, Intercisa - III. Gordianus bázis - magasság 128, szélesség 74 etc.

¹⁵ A severus korban, Caracalla uralkodása alatt kiteljesedően a tartományokban, az élő császárokat is kultuszban részesítették, ezzel együtt került sor a császári numennek tett *devotio* feliratokon való feltüntetésére is - Liertz 1998, 12-13, 219.

¹⁶ Gundel 1953, 133.

¹⁷ A ró mavárosi főpapi testületekhez a korszakból általában ld. Scheid 1978 valamint Schumacher 1978.

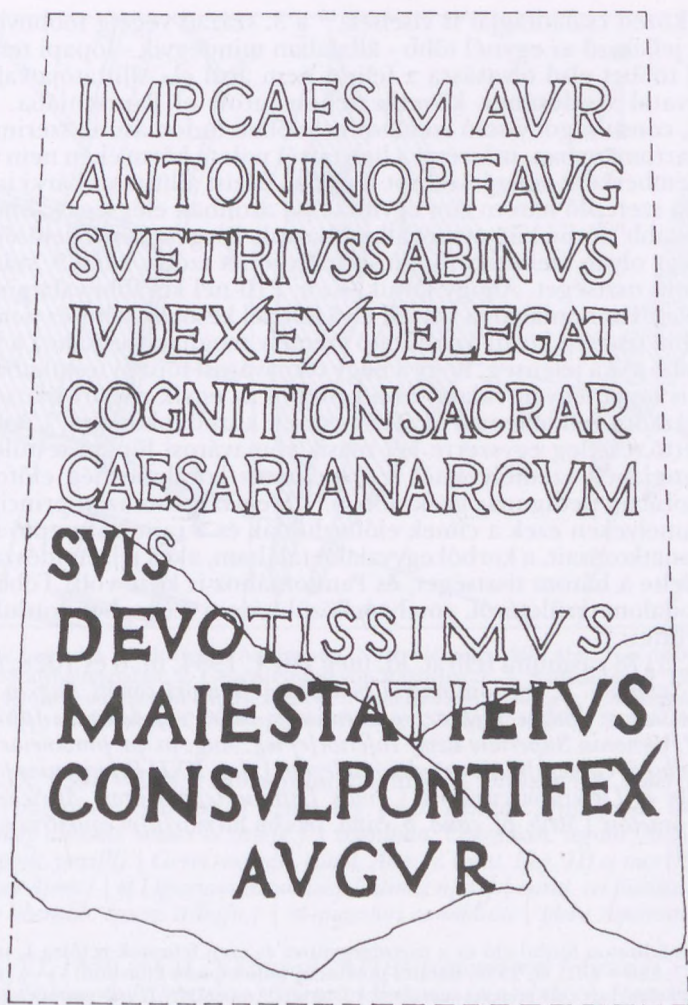

Abb. 4. Rekonstruierte Inschrift
4. ábra A rekonstruált felirat

kinek egyes közeli családtagjai is viselték,¹⁸ a 3. század végéig többnyire csak az uralkodókra jellemző az egynél több - általában mindegyik - főpapi testületi tagság.¹⁹ Ennél többet első olvasásra a felirat nem árul el. Állítatója valószínűleg valamely hivatal viselésének következtében jutott el Pannoniába. Egyrészt, magánokból, consulságot viselő szenátor ez időben tudomásunk szerint nem tartózkodott a tartományban, másrészt a helytartói palota környékén nem valószínű, hogy magánemberként császárszobrot hordozó bázist állíttatott bárki is.

A feliraton szereplő három cím együttállása azonban elégséges ahhoz, hogy a „legfelajánlottabb” férfiú kilétét megállapíthassuk. Kiegészítési lehetőségként, természetesen egy olyan szenátori rangú személy jöhet szóba, aki a 3. század elején viselte a három tisztséget. Ahogy láttuk, Kr.u. 210-nél korábbi valamint a felirat írásmódja miatt Pannoniában a század első felénél keltezés nem kerülhet szóba. A három tisztség közül az állítató személy meghatározásához a két főpapi cím a fontosabb. Az a jelenség, hogy a négy rómvárosi főpapi testületből egyszerre kettőnek is tagja legyen valaki, és a kettőből az egyik auguri tisztség legyen, főleg az 1. századra volt jellemző és az is a császár közeli rokonaira.²⁰ A másik vagy akár mindkettő, esetleg egyszerre két másik rómvárosi főpapi testületi tagság, ritkán de rangjából személyeknél a principatus korában még előfordult²¹, a dominatus korában pedig már gyakrabban.²² Megvizsgálva azon principatus kori feliratokat, amelyeken ezek a címek előfordulnak és a rajtuk szereplő személyek pannoniai vonatkozásait, a korból egyvalakit találtam, aki a jelzett időszakon belül egyszerre viselte a három tisztséget, és Pannoniához is köze volt. Több feliratról ismert a Birodalom területéről, amelyek közül három szövegben fordul elő a tárgyalt címejegyes:

1. CIL, X, 5178 casinumi felirat, ld. még Fitz J. 1994, nr. 6 és 1028: [*C. Octavio App. Suetrio Sabino c. v. cos. ordina]rio pontifici* | [*auguri comiti Aug. n. electo a]d corr[ig]end[um] statum Italiae* | [*praef. alimentorum iudex ex] delegatu [p]rincipum in provincia* | [*?Pannonia Superiore item] Inferior[e] leg. Aug. pr. pr. provinciae* | [*Raetiae praeposito vexilla]ris Germ[an]icae expeditionis legato* | [*leg. XXII Prmigeniae p. f.] iuridico per [A]emiliam et Liguriam curator* | [*viae Latinae legato prov. Affricae region[is] Hipponiensis praetori* | [*trib. pl. cand. q. cand. sevi]ro turmar[um] equestrium* | [*patrono a]manti[s]simo*].

¹⁸ Nagyon kevés feliraton fordul elő ez a tisztségegyüttes és ezen feliratok is főleg I. század elejiek pl.: CIL, II, 2 7, 886 = CIL, II, 2338, Baetica provincia, municipium F(lavium) V(—) - *Druso Caesari* | *Ti(beri) f(ilio) divi Aug(usti) n(epoti) pontifici* | [*augur(i) co(n)s(uli) II trib(unicia) potest(ate)*] | [*?*; AE, 1980: 623, Aquitania provincia, Mediolanum Santonumból - *Germanico [Caesa]ri Ti(beri) Aug(usti) f(ilio)* | *divi August(i) nep(oti) divi Iuli pronep(oti) auguri* | *flam(ini) August(i) co(n)s(uli) II imp(eratori) II* | [*Ti(berio) Caes(ari) d(ivi) Aug(usti) f(ilio) [Augus]to* | *pontifici* | [*max(imo)!(?) co(n)s(uli) III ?] imp(eratori) VII(?)*] | [*trib(unicia) pot(estate) [XXI?]*] | [*Dr[us]o Caesari Ti(beri) Aug(usti) f(ilio)* | [*divi] Aug(usti) nep(oti) divi Iuli* | *pronep(oti) co(n)s(uli)?*] | *pontifici auguri*; CIL, VI, 40352 = AE, 1992: 165, rómvárosi felirat - [*Senatus populu[s]que [Romanus]* | [*Druso Caesari Ti(beri) Caesaris Aug(usti) f(ilio) divi Augusti nepoti*] | [*divi Iuli pronep(oti) co(n)s(uli) pontifici auguri sodali Augustali*] | [*hunc filiu[m] Ti(berius) Caesaris d(ivi) Augusti f(ilius) Augustus*] | [*in Illyricum misit ubi virtute eius [pax imperii] ita confirmata est*] | [*ut ei una cum Germanico [Caesa]re fratre ovatio decerneretur*].

¹⁹ Kr.u. 235-ig összesen pár olyan szenátori (nem uralkodó és családtagja) személyről tudunk, aki két főpapi testületnek volt a tagja. Pl. a második század elején Cn. Pnarius Cornelius Severus cos. suff. 112-ben - augur és rex sacrorum; Antoninus Pius alatt Cluvius Maximus - XVvir s. f. és VIIvir epul.; A severus korban Plautianus praefectus praetorio - pontifex és XVvir s. f. valamint C. Octavius Appius Suetrius Sabinus - pontifex és augur, ld. Schumacher 1978, 803.

²⁰ Ld. 18 jegyzet, továbbá Scheid 1978 im.; Schumacher 1978 im.

²¹ Ld. 19 jegyzet.

²² További példaként megemlítve, a IV. században, mikor e tisztségek együttes viselése uralkodón kívül már nem számított kirívónak, tevékenykedett *Lucius Aradius Valerius Proculus Populonium vir clarissimus* (Peachin 1996, 189, 3 jegyzet és uo. 191, 15 jegyzet, további feliratokkal. Ebben a korban már nem használták a helytartói palotát, ld. Szilágyi 1945, 126; uő. 1958, 54; Németh 1998, 141) Ő augur és pontifex maior volt, valamint consulságot is betöltött, azonban nem tudunk pannoniai

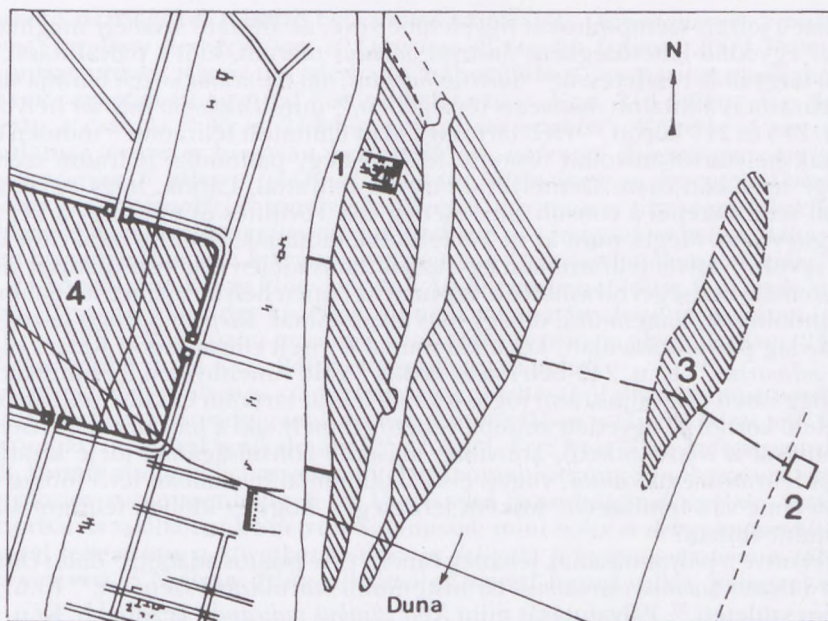

Abb. 5. Die Lage des Fundortes in Aquincum. (Nach Németh 1998 Abb. 1. p. 150.)
 1. Statthalterpalast, 2. Gegenfestung von Rákospatak, 3. Badhaufen, 4. Legionslager.
 5. ábra A lelőhely aquincumi elhelyezkedése (Németh 1998. 1. ábra p. 150 alapján)
 1. Helytartói palota, 2. Rákospataki ellenerőd, 3. Fürdősziget, 4. Legiótábor.

2. CIL, X, 5398 = ILS, 1159 aquinumi felirat: *C. Octavio App. S[ue]l[is] trio Sabino c. v. p[ro]f[er]at[is] et auguri cos. ordin[is] ar[menie] | legato Aug. pr. pr. Pannon. I[n]f[er]at[is] | elect. ad corrig. statum Ita[li]e | prae[di]c[t] aliment. iudici ex dele[g]at[is] | cognition. Caesarian. legato [Aug.] | pr. pr. prov. Raet. praeposit. vexill[is] | Germ. expedit. comit. Aug. n. legat. I[ul]eg. II[us] et vice[n]s[us] sim. Pr[im]ig. iurid[ic]o per Aem[iliam] | et Liguriam curat. viae Latinae n[on]ov[ae] | curat. rei publicae Ocriculano[rum] | praet. de liberalib[us] causis tribu[n]t[is] | et quaestori candidato | plebe Aquinatu[m] | patrono rarissim[us].*

3. CIL, VI, 1476 = CIL, VI Suppl., 41194 rómvárosi felirat: *[C. Octavio] Appio | [Suetrio] Sabino | [c]larissimo v[ir]o ordin[is] ar[menie] co[n]s[ul]i | [p]ontif[ic]i a[ug]uri | [p]roco[n]s[ul]i pr[ov]inciae Afric[ae] | [i]ndulgen[t]issimo patrono | [S].²³*

Látni fogjuk lejjebb, hogy a következő felirat is ide tartozik, ugyancsak Suetrius Sabinusra vonatkozóan:²⁴

4. CIL, IX, 2848 = AE, 1985: 332 histoniumi felirat: *\$electo ad corrigendam statum Italiae praef[ec]to | [a]liment[is] electo ad cognosc[en]das s[ac]r[as] [c]ognit[io]nes in prov[incia] — infer[iore] leg[ato] Aug[ust]i | [p]r[oe]tore prov[incia]e Raetiae comiti A[ug]ust[us]i | praeposit[us] vexill[is] German[ica] expedit[io]ne leg[ato] leg[ion]is XXII Primig[en]iae | [i]urid[ic]o per Aem[iliam] et Liguriam curator[is] viae Latinae nov[ae] curator[is] rei publicae Ocriculano[rum] | legato prov[incia]e Afric[ae] regi[onis] Hippo[n]iensis praetori de liberalib[us] causis trib[un]o pl[ebis] cand[ido]t[us] | [S].²⁵*

²³ Ld. még Mommsen 1872, 130–143.

²⁴ Ld. még Peachin 1996, 102.

²⁵ Személyét érintően ismertek még feliratok - ld. CIL, VI, 1551 + 1477 (CIL, VI, 1477 = AE, 1982: 121) = AE, 1985: 37 = CIL, VI, Suppl. 8, fasc 3, 41193 rómvárosi felirat: *[—] | leg[ato] Aug[ust]i pr[oe]tore prov[incia]e — | leg[ato] Aug[ust]i pr[oe]tore prov[incia]e Pannon[iae] infer[ioris] leg[ato] Aug[ust]i | pr[oe]tore prov[incia]e Raetiae comiti Aug[ust]i | duci vexill[is] leg[ion]is*

Tehát a jelzett szempontokat figyelembe véve, az állítató személy meghatározásához egyedüli lehetőségként *Suetrius Sabinus* maradt, kinek pályafutását már többen tárgyalták részletesen.²⁶ *Suetrius Sabinus*, aki *Caracalla* közeli barátja volt,²⁷ több feliratot is állítatott *Aquincum* térségében,²⁸ mint *Pannonia Inferior* helytartója Kr.u. 215 és 217 között.²⁹ Helytartósága alatt állítatott feliratain³⁰ minden esetben csak helytartói mivoltát tüntette fel.³¹ A négy pannoniai feliraton szereplő tisztsége nem köti össze személyét a tárgyalt felirattal. Látjuk, hogy egyik alkalommal sem szerepel a consuli cím, esetleg *cos.* rövidítés és ugyanígy a két papi tisztségnév sem. Mégis, mint az itt 1-3 feliratok mutatják, viselte a papi címeket és *consul* is volt.³² Mivel feliratunkon egy, az állítatás idején első consulatusát viselő/viselt személy tisztségei olvashatóak, így nem az éppen helytartó *Suetrius Sabinus*ra kell gondolnunk, hanem őrá, de egy más alkalommal. *Suetrius Sabinus* tisztségekben gazdag pályafutása alatt, két alkalommal is viselt consulágot: Kr.u. 214-ben *consul ordinarius*,³³ Kr.u. 240-ben *consul iterum*³⁴ volt. Amennyiben feliratunkat vele összefüggésben tárgyaljuk, ami jogos lévén a felirat tartalmi és külső jellemzőinek megfelelő korból az egyetlen számba vehető személy, aki a három címet viselte és Pannoniával is összeköthető, annyiban második consulágának ideje kizárható, mivel a feliraton csak *consul*, vagyis első alkalommal hivatalban levő főtisztviselő hivatali címe van feltüntetve. Miként lehetséges, hogy ez időben feliratot állítatott *Aquincumban*?

Áttekintve a pályafutásának jelenleg ismert, évre pontos adatait:³⁵ *Caius Octavius Appius Suetrius Sabinus clarissimus vir* *histoniumi* származású szenátor,³⁶ Kr.u. 175-176-ban született.³⁷ Pályafutását mint *Xvir stlitibus iudicandis* kezdte kb. Kr.u. 193-194-ben,³⁸ majd *sevir turmarum equestrium*, ezt követően *quaestor candidatus*, *tribunus plebis candidatus*, majd *praetor de liberalibus causis*. Mint *praetori* rangú *legatus*, az *Africa* provinciabeli *regio Hipponiensis*-ben tevékenykedett.³⁹ Kr.u. 211-213 között a

V *Macedonicae* ? et] || XI *Claudiae in Germanica expedit(ione) leg(ato) leg(ionis)*] | IIXX *Primigeniae cur(atori) viae Latinae novae* ?] | [i]uridico [per *Aemilian* et *Ligurian* cur(atori) rei p(ublicae)] | *Ocricola* [nor(um) leg(ato) prov(inciae) *Africae* reg(ionis) *Hipponensis*)] | [pr(aetori) de lib(eralib(us) causis trib(uno) pl(ebis) et quaest(ori) cand(idato)] | [sevir]o t[urmarum equestrium] *Xviro*] | stlit[ibus iudicandis] | *C(aius) Iu[li]* — | *Leon[tius]* — | ld. még G. Camodeca, 1985, 1-15; továbbá CIL, VI, 41236 = CIL, VI, 37061 római városi felirat: \$] | c(larissimae) [f(eminae)]? | nepti C(ai) Appi [Octavi Suetri] | Sabini c(larissimi) v(iri) b[is] co(n)s(ulis) ordinarii] | fili[ae] A(uli) Caecinae — | c(larissimi) v(iri) [p]raef(ecti) [urbis] —? | C(?) — | [?] — | I(?) RE — | XV — | [?] —; továbbá AE, 1974: 232 aquinumi felirat: \$ maj[or]i Appii Caecinae | Suetri Sabini c(larissimi) v(iri) | Suetrius Tertius lib(ertus) eius et | Septimus ser(vus) cum suis | patronae praestantissimae továbbá ld. még az achaiai Olympiából W. Dittenberger - K. Purgold, *Die Inschriften von Olympia*, Berlin 1896, 470 nr. 355 görög nyelvű feliratot, amely a városi tanács állítatott Appion Sabinon-ként írta a nevét; esetleg hozzá köthető még az AE, 1974: 232 felirat is.

²⁶ Pályafutásához ld. Mommsen 1872, 130-143; PIR 1/II, 425-426; Ritterling 1927, 81-82; Lambrechts 1937, 33 nr. 292; Thomsson 1962, 463-465 nr. 40; *Alföldy* 1967, 52; *Alföldy* 1968, 148; Dietz 1980, nr. 62 p. 192-196; Camodeca 1985, 1-15; Leunissen 1989, 256, 320, 353, 359; Fitz 1994, 1027-1029; Peachin 1996, 101-106; ld. még az *Alföldy* (2000) által a CIL, VI Suppl. 8, 41194 mellé írt jegyzetet - p. 4980 teljeskörű további irodalommal.

²⁷ Dio 78, 13, 2.

²⁸ CIL, III, 3428 = ILS, 4616 = RD, 33; CIL, III, 3429 = ILS, 4616a = RD, 3; CIL, III, 10405; CIL, III, 10491.

²⁹ Fitz 1994, 1008, 1027-1029 - Kr.u. 216-tól számolja pannoniai helytartóságát. *Alföldy* (2000) a CIL, VI Suppl. 8, 41194 mellé írt jegyzetében - p. 4980 - Kr.u. 215-öt jelölte meg a helytartóság kezdetének.

³⁰ CIL, III, 3428 = ILS, 4616 - Suetrius [Sabinus] leg. [Aug. pr. pr. —]; CIL, III, 3429 = ILS, 4616a - Suetrius Sabinus | leg. Aug. pr. pr.; CIL, III, 10405 - Suetrius Sa[b]binus leg. Aug[ustinus] | pr. pr. Pann[o]n. In[ferior]; CIL, III, 10491 - Suetrius Sabinus | leg. Aug. pr. pr. | prov. Pann. Inf.; CIL, III, 10405 - Suetrius Sa[b]binus leg. Aug[ustinus] | pr. pr. Pann[o]n. In[ferior].

következő tisztségeket töltötte be: *curator rei publicae Ocriculorum*; *curator viae Latinae*; *iuridicus per Aemiliam et Liguriam* és *legatus legionis XXII Primigeniae Mogontiacumban*. *Caracalla* alemann háborújában *praepositus vexillationis in Germanica expeditionis* egyúttal *Raetia*-i helytartó is. Kr.u. 213 őszén *comes Augusti*-vá tette a császár.⁴⁰ Kr.u. 214-ben *consul ordinarius*.⁴¹ Következő tisztsége a *consulatus* évére is biztosan keltezhetően, *iudex ex delegatione cognitionum Caesarian(arum)*,⁴² illetve *[iudex ex] delegatu [p]rincipum in provincia [?Pannonia Superiore item] Inferior[e]*,⁴³ amely elnevezések ugyanazon tisztséget takarják.⁴⁴ A következő évben *praefectus alimentorum* és *electus ad corrigendum statum Italiae*. Rögtön ezt követően *Pannonia Inferior* helytartója volt *Macrinus* hatalomátvételéig, vagyis Kr.u. 217 áprilisáig. Ezt az időt valószínű *Aquincumban* töltötte.⁴⁵ *Elagabalus* vagy *Severus Alexander* alatt, egy közelebbiről nem meghatározható tartományt igazgattott. Kr.u. 228 és 235 között *proconsul*-ként *Africa* provincia élén állt, Kr.u. 238-ban *praefectus urbi*?⁴⁶ majd Kr.u. 240-ben *consul iterum* volt.⁴⁷

A fentiekből és az itt 4-es számú felirat kiegészítéséből is valószínűsíthető, hogy Kr.u. 214-ben első *consulságának* évében *Pannoniában* is tartózkodott, egy különleges polgári megbízatás alkalmából.⁴⁸ Ahogy J. FITZ írta: "Der Auftrag wurde 214 erteilt, konnte also möglicherweise mit der Reorganisierung von Pannonia Superior und Inferior zusammenhängen."⁴⁹ Vagyis első *consulságának* évében, *Pannonia Inferiorban* is találkozunk *Suetrius Sabinussal*, mint *iudex ex delegatu principis*-szel. E hivatal teljes címe a következő: *iudex ex delegatu principis cognitionum sacrarum Caesarianarum*.⁵⁰ Nyilván itt léte alkalmából sietett leróni vallási jelleggel is bíró

³¹ Aquincum vallási életének keretében tárgyalta még ezen feliratokat *Alföldy* 1963, 53.

³² "Sacerdotia haec quo tempore Sabinus adeptus sit cum ignoremus, hic iis locumdedimus post consulatum", írta *Mommsen* 1872, 137 - valószínű ahogy már szó volt róla, hogy közel egyidőben kapta a tisztségeket, melyeknek felirási sorrendje azonban nem következetes minden esetben pl. a CIL, X, 5398 = ILS, 1159 aquinumi feliraton (itt nr. 2) pontifex, augur, consul ordinarius a sorrend, így nem állíthatjuk teljesen biztosan csak valószínűsíthetjük, hogy előbb a *consulságot* kapta volna.

³³ *Degrassi* 1952, 60; *Fitz* 1994, 1028 ld. még *Alföldi* 1942, 297 továbbá még *CLRE* 1987, 3.

³⁴ *Fitz* 1994, 1029.

³⁵ Ld. a 27 jegyzetet, továbbá *Fitz* 1994, 1028-1029; *Peachin* 1996, 101-106; további bővebb irodalommal *Fitz* 1994, 1028 és *Peachin* 1996, 102-103 old. 50-55 jegyzetek.

³⁶ *AE*, 1985: 332.

³⁷ Az idézett művek szerzői felváltva használják a két évszámot. Legújabban az *Alföldy* (2000) által a CIL, VI Suppl. 8, 41194 mellé írt jegyzetben - p. 4980, születésének évszámaként „Vir natus circ. a. 175” szerepel.

³⁸ Vö. CIL, VI, Suppl. 8, 41193 = CIL, VI, 1551 + CIL, VI, 1477; *Peachin* 1996, 102.

³⁹ Ld. CIL, X, 5178, itt nr. 1 felirat.

⁴⁰ Összefoglalóan a tisztséghez ld. *Halfmann* 1986, 92-103. Ezen belül *Suetrius Sabinusra* vonatkozóan ld. 100 továbbá 251 nr. 71.

⁴¹ Vö. *Alföldi* 1942, 297; *Leunissen* 1989, 256, 320, 353, 359.

⁴² CIL, X, 5398 = ILS, 1159, itt nr. 2 felirat.

⁴³ CIL, X, 5178 = *Fitz* 1994, 1027 nr. 6, vö. uo. 1028, itt nr. 1 felirat.

⁴⁴ *Mommsen* 1872, 137 állapította meg legkorábban, egyébként ld. *Peachin* 1996, 105. A tisztségre a császár jelölte és nevezte ki őket, vö. CIL, VI Suppl. 8, 41237 - egy *iudex vice Caesaris* „electo ab imperatore”.

⁴⁵ *Fitz* 1994, 1029.

⁴⁶ *Peachin* 1996, 103 és uo. 53 jegyzet. A Kr.u. 235 és 238 közötti időhöz ld. még *Dietz* 1980, 192-196.

⁴⁷ *Pannoniai tevékenységéhez* ld. még *Alföldi* 1942, 298-299, 307.

⁴⁸ Ld. még *Alföldi* 1942, 307.

⁴⁹ *Fitz* 1994, 1028-1029.

⁵⁰ *Peachin* 1996, 103. E rendkívül ritka hivatal - 14 személyt ismerünk (*Peachin* 1996, 92-140) - a *Severus* kortól, pontosabban a III század legelejétől létezett. Összefoglalóan ld. *Peachin*, 1996. Beszédes az általában vett elnevezése - *iudex vice Caesaris*. Általánosságban úgy határozható meg az időlegesen betöltött funkció jellege, hogy a tisztségviselő császári jelenlétet kívánó adminisztratív és jogi ügyek lebonyolításában a császár akadályoztatása esetén helyettesítette az uralkodót a feladat kívánta hatáskörben, vagyis helyetteseként eljár az uralkodó nevében - *Peachin* 1996, 154-187.

látványos hűségnyilatkozatát a császári fennség felé, a tárgyalat felirattal ellátott posztamensen álló szobor által az aquincumi helytartói palota közelében.⁵¹ Feliratok állíttatásában nagyon szorgalmas volt, amint azt az általa emeltet oltárok-ból és bázisokból látjuk, amelyek között található még császárnak dedikált felirat helytartóskodása évéből: CIL, III, 10491 Aquincum - *Im[p. Antonino Aug.] | Suetrius Sabinus | leg. Aug. pr. pr. | prov. Pann. Inf. | devotissimus | numini eius*, amelyen az uralkodó isteni valójának szóló ön-devotióját hangsúlyozza.⁵²

A fentiek alapján tehát a felirat állítója *Suetrius Sabinus*, aki különleges megbízatása folytán időzött Kr.u. 214-ben.⁵³ Pannoniában az itt tárgyalat felirat által is megerősítetten, mint *iudex ex delegatu principis cognitionum sacrarum Caesarianarum*.⁵⁴ Így a felirat állíttatási ideje legalábbis az utoljára felírt tisztségeket tekintve, szövegezése és szerkesztése szerint legkésőbb Kr.u. 214, mivel a következő évben már máshol tevékenykedett. A császár akinek állíttatta csak *Caracalla*⁵⁵ lehetett (Kr.u. 211-217). Az itt 4-es számú feliraton szereplő *principum* kifejezés, ami többesszámban áll, már több kutatót gondolkodóba ejtett. Legújabban M. PEACHIN szerint, az állíttatók vagy a kőfaragó tévedéséről lehet szó.⁵⁶ Azonban ez esetben a kifejezés, mint 'császári' értelmezendő így nem tekinthető hibának.

Ezek után a kiegészítést a látható felirat alapján kell megkísérteni, bármennyire szokatlan, bár nem magyarázat híján való a szöveg szerkezete, ahogy feljebb szó esett már róla. A császári maiestasnak e korban dedikált devotiók feliratok egymáshoz hasonló szerkezetűek. Legelő általában a császár neve szerepel dativusban - ez a kiírás változó lehet, az íráshordozó köemlék méretei által adott hely függvényében az egész rövidtől a teljes titulaturáig, utána az állíttató személy vagy intézmény, majd maga a dedikáló formula vagy a feliratállítás oka és utána a dedikáció. A felirat vége is változó lehet mert intézmény esetében szerepelhet ott pl. annak a személynek a neve, aki az intézmény nevében eljár. Gyakori az az eset is, amikor maga az állító szerepel a felirat legvégén a dedikáló formula után. Tárgyalat feliratunk esetében a császár neve után, ami a köemlék méreteit tekintve nem lehet túl hosszú, jön a felirat állíttatójának a neve és hivatali tisztségcíme szintén nem túl hosszan és a feliratállítás okát megnevezően a dedikáló formula. Ezt követően elég rendhagyó módon az állíttató egy szabott idejű hivatali és két állandó jellegű címe következik. Az utóbbiakban körülbelül egy időben lehetett hivatalosan megerősítve - a consulságban egész biztosan a Kr.u. 214 év elején -, a bázis állítását közvetlenül követő időben, ezért kerültek utólag felvéve a szöveg legvégére. Ugyanígy ezért szerepelnek az itt is bemutatott ereszkedő cursusfeliratokon (1-4) közvetlenül egymás mellett a nevét követően, esetenként mint az aktuális időben legutoljára kapott, máskor mint az egyébként is legnagyobb presztízsű tisztségei.⁵⁷ A kiegészítéskor figyelembe kell venni továbbá, hogy az általa állíttatott már idézett

⁵¹ A helytartói palotához és környékéhez ld. Szilágyi 1945, 29-153; Szilágyi 1958, 53-77; utoljára Kérdő 1997, 27-39.

⁵² Brelich 1938, 87, 152 jegyzet.

⁵³ Peachin 1996, 103 szerint a tisztség viselése eltarthatott Kr.u. 215-ig is.

⁵⁴ A hivatal leírását és a tisztségviselő hivatali tevékenységét ld. Peachin 1996, 154-187, valamint az összes eddig ismert tisztségviselőt, pályafutásuk egyes állomásainak és családi háttérüknek részletezésével ld. uo. 92-153.

⁵⁵ Rövid életrajként ld. pl. Grant 1996, 113-115.

⁵⁶ Peachin 1996, 104, egyéb magyarázati lehetőségeket ld. uo. 57 jegyzet.

⁵⁷ Első consulságának éve (Kr.u. 214) biztos, Schumacher pedig a pontifexek és augurok testületeibe való cooptációját is erre az időpontra javasolta logikusan - pontifex ld. 1978, 675 nr. 99 „um 214”; augur ld. uo. 681 nr. 47 „um 214 (?)”. A kérdőjel talán fölösleges is, a feliratokon következetesen egymás mellett álló három cím az egyidőre való keltezést támogatja, ami a consuli cím után legkésőbb Kr.u. 214-re esik. A három cím együttes feltüntetésének sorrendi gyakorisága - consul, pontifex, augur - esetleg kronológiai egymásutániséget is kifejezhet (bár a sorrend nem ugyanaz minden feliraton ld. itt nr. 1-3 feliratokat), de akkor is a Kr.u. 213 év legvégét (kijelölve) és a 214 esztendőket (beiktatva és cooptálva) érintően.

feliratokon, egyik esetben sem tüntette fel a teljes cursusához tartozó viselt hivatalok címeit, sem azt, hogy *c(larissimus) v(ir)* csak teljes nevének két elemét és az aktuálisan betöltött hivatal, vagyis *leg. Aug. pr. pr.* Ezután két esetben a tartományt is feltüntette, egy esetben biztosan nem, és egy esetben nem tudjuk, hogy mi állt a *leg. Aug. pr. pr.* után. Cursusának állomásait csak a tiszteletére állított feliratokról ismerjük, sohasem az általa állíttatottakról. Míg azonban a neki állított feliratokon a *iudexi* tisztségnév változatos formákban olvasható, ez esetben, mivel a tisztségviselő saját maga állíttatta a feliratot, egy olyan kiírásra gondolhatunk (s lévén, hogy kiegészítésről van szó ebből kell kiindulnunk), amely a lehetőségek szerint tartalmazza mindazon elemeket, amelyek az illető új hivatal titulaturájához tartoztak, és az akkori olvasó számára is érthetővé tették.⁵⁸ Azonban a kőlap méretei nyújtotta lehetőségek mellett messzemenően tekintetbe kell vennünk az itt 1-2-4 számú feliratokon szereplő kiírási változatokat is,⁵⁹ valamint az állíttató szenátor azon szokását, hogy az általa állíttatott feliratokon rendkívül szűkszavú (ld. az idézett *aquincumi* feliratait, főleg a CIL, III, 10491-est), jószerével csak jelzi az aktuális tisztségét. Vagyis, ahogy BRELICH A. írta, *Suetrius Sabinus* „a mindenben kivételt alkotó”⁶⁰ ebben az esetben is kivételes módon tűnik újra elénk.

A szűkszavúra méretezett feliraton tehát, legelől szerepelt a császár neve legalább két sorban. A legáltalánosabb módon való felírás esetén, *Caracalla* neve a feliratunkon így szerepelhetett: *Imp. Caes. M. Aur. Antonino P. F. Aug.*⁶¹ Természetesen ez sem a szabályszerűség, csak a gyakoriság alapján.⁶² Pl. pontosan *Suetrius Sabinus* egyik *aquincumi* feliratán, a császár neve a kiegészítésben a következőképpen írott: *Im[pe]r. Antonino Aug[ustus]* és ezután rögtön a „*devotissimus | maiestati eius*” (!) helytartó neve következik.⁶³ Két sort kitöltő császárnévnél hosszabb nem is férne el a köemléken, tekintve a meghatározott méreteket.

A császárnevet az állíttató neve követte. Feliratunk méretei alapján nem volt a teljes neve feltüntetve, hanem csak a későbbi, általa állíttatott feljebb idézett pannoniai feliratain is általánosan alkalmazott *Suetrius Sabinus* rövidebb alak. A nevéét követően az itt létező vonatkozó, a megbízatásának megjelölését tartalmazó szavak-sorok következtek, hely hiányában valószínű a tartományok nevei nélkül, merthogy egyébként is egyértelmű volt a hivatal betöltésének helyszíne. E változathoz példa az ugyancsak általa állíttatott, feliratunkkal azonos lelőhelyű, CIL, III, 3429 = ILS, 4616a *aquincumi* felirat, amelyen csak annyi szerepel, hogy helytartó, de a helytartóság helyszíne nincs megjelölve.⁶⁴

A következő sorban egy megmaradt szóval kell számolnunk - *suus*, vagy egy megmaradt szóval és egy következőnek az elejével - *sui s[ui]*. Valószínűbb azonban, hogy *suus* alakban több olyan személyre utalt, akik alárendelten a dedikáló *iudex vice Caesaris* szenátorhoz és/vagy hivatalához tartoztak valamilyen formában és így szerepelnek a dedikálóhoz kötötten általánosan jelölve. Ebben az esetben a *suus* kezdetű sort megelőző sor a*cum*] szócskával kellett végződjön. A *suus*-t

⁵⁸ Ld. Peachin 1996, 103.

⁵⁹ CIL, X, 5178 - „*iudex ex delegatu principum*”; CIL, X, 5398 = ILS, 1159 - „*iudex ex deleg(atu) cognition(um) Caesarian(arum)*”; CIL, IX, 2848 = AE, 1985: 332 - „*electo ad cognoscendas sacras cognitiones*”.

⁶⁰ Brelich 1938, 87, 152 jegyzet.

⁶¹ Az érintett időszak feliratain már a Pius Felix nevek is szerepelnek. A Pius nevet Kr.u. 198 végétől viselte, a Pius Felix nevek Kr.u. 200 áprilisa előtt már szerepelnek a titulaturájában, ld. Kienast 1996, 164. Részletesen tárgyalja még A. Mastino, *Le titulature di Caracalla e Geta attraverso le iscrizioni*, Bologna 1981 (non vidi).

⁶² Vö. még a RIU, 800 = CIL, III, 3637 feliratot, amelyet Kr.u. 214-ben állíttatott a helytartó L. Alfenus Aulianus. A piliscsévi bázis ugyanilyen formában tartalmazza a császár nevét.

⁶³ CIL, III, 10491.

⁶⁴ Ld. még a közvetlen közelből előkerült ugyancsak általa állíttatott CIL, III, 3428 = RD, 33 Iovi Accioni | [Pa]trio oltárt.

követően egy rövidebb - 11-12 betű részére marad hely - szó következett, amely az előzőekhez csatlakozott.⁶⁵

A megmaradt rész világos olvasatú, vagyis a TH. MOMMSEN féle - CIL, III, 10490 - *devot[issimus]*, kifejezés inkább elfogadható az idézett CIL, III, 10491 alapján, amely feliratot szintén *Suetrius Sabinus* állíttatta *Pannonia Inferior*-i helytartósága alatt, mint az RD, 369-ben javasolt változat, amely kevésbé megszokott és párhuzama is alig van. *A consul, pontifex | augur* szavakkal pedig minden bizonnyal lezárdott a felirat szövege.

A fentebb írtak, valamint a feliratos példák-analógiák alapján a felirat teljes szövegéhez a következőket javasolom, tekintetbe véve a hely és a szöveg adta lehetőségeket is, ugyanígy a bemutatott példákban látott rövidítéseket:⁶⁶

*[Imp(eratori) Caes(sari) M(arco) Aur(elio) | Antonino P(io) F(elici) Aug(usto) | Suetrius Sabinus | iudex ex delegat(u) | cognition(um) sacrar(um) | Caesarianar(um) cum?] | suis [—?] | devot[issimus] | maiesta[t]i eius | consul pontifex | augur*⁶⁷ (4 ábra).

A *iudex*-i tisztség címének kiírását és a *suis*-hoz kapcsolódó szókat tekintve⁶⁸ egyéb szerkezetet érintő kiegészítési lehetőségek is adódhatnak természetesen. Itt a számomra legvalószínűbb változatot mutatom be. Ami fontos az biztos is: tudjuk kinek állították, ki állíttatta⁶⁹, az állíttató milyen alkalmából volt Pannoniában, valamint az állítás dátumát.

Ez utóbbival kapcsolatban további kérdések vetődnek fel. Valószínűsíthető, ahogy fentebb is szó volt róla, hogy a felirat végén szereplő három tisztségre - *consul, pontifex | augur* - valószínűleg közel egyidőben, a tárgyalat felirat elkészültét követően volt beiktatva *Suetrius Sabinus*. A rendhagyó *iudex vice Caesaris* hivatalra bárhol megkaphatta a kinevezést és a megerősítést a császártól. A feliraton még szereplő három tisztségre nyilván a hivatalba lépést és a cooptatiót megelőzően már

⁶⁵ Az olyan lehetőségeket, mint pl. ex suis sumptibus etc. kizárhatjuk hasonló összefüggésbeni analógiák híján. Ld. még a 68 jegyzetet itt.

⁶⁶ Korábban arra gondoltam, hogy a feliraton megmaradt suis kifejezés a tisztségcím részeként értékelhető, mivel a senator saját személyében állíttatta a feliratot. Ez esetben a tisztségcím elemeinek feltüntetésével együtt - ami *Peachin* 1996, 103 alapján: *iudex ex delegatu cognitionum sacrarum Caesarianarum* - került volna sor a felirat kiegészítésére oly módon, hogy a suis szó az egyik cursusfeliraton szereplő principum helyett szerepelt volna abból kiindulva, hogy mivel egyszer már ott szerepel a császár neve a felirat elején (ehhez vö. az idézett RIU, 800 piliscsévű bázist ugyancsak Kr.u. 214-ből, melyen L. Alfenus Auitianus leg. eius pr. pr.-nek íratja a titulását a szokásos leg. Aug. pr. pr. helyett - az előző sorokban ott a császár neve; vö. még a Digesta-ban - 4,4,18,3-4 - alkalmazott kifejezést erre a tisztségre "iudex vice sua" ami a többszámú principummal - "fejedelmi többes" ez esetben - a sua helyett suis-ként jól egybevágtat volna), még egyszer nem írták ki hanem csak utaltak rá. Ez lenne a suis szó ami jelentésében ráadásul több birtokra utal ("...cognitionum, sacrarum...") és nem több birtokosra, így a tisztségcím teljes kiírásának jelentését illetően nem tűnt zavarónak. A III század elején újonnan létrehozott tisztség címe nem mutat egységes formát illetve a hozzátartozó kifejezések sorrendje nem kötött legalábbis a század első felében, míg később megállapodott a iudex sacrarum cognitionum formában - ld. *Peachin* 1996, 93-140, ahol az összes vonatkozó felirat szerepel - így a suis a következő helyet foglalta volna el a tisztségcímek belül: *[Imp(eratori) Caes(sari) M(arco) Aur(elio) | Antonino P(io) F(elici) Aug(usto) | Suetrius Sabinus | iudex ex delegat(u) | cognition(um) sacrar(um)?] | suis [Caesarianar(um)?] | devot[issimus] | maiesta[t]i eius | consul pontifex | augur*. Ez a megoldás azonban Alföldy Géza professzor úr szóbeli közlése szerint helytelen lenne - tanácsait e helyen is köszönöm -, a suis ez esetben szerinte csak cum suis szerkezetben fordulhat elő.

⁶⁷ A kiegészítésben a tisztségcímet tekintve, a hely adta lehetőségeken kívül figyelembe vettem a Suetrius Sabinus cursusát tartalmazó feliratokon (itt nr. 1-2-4) alkalmazott formákat, valamint a senator azon szokását is - idézett pannoniái - aquincumi feliratai alapján, hogy a lehető legrövidebben íratta fel aktuális tisztségét - ld. itt 30 jegyzet.

⁶⁸ Lehetne javasolni több lehetőség között például, hogy ...cum] | suis [officialib(us)] | ..., stb. azonban olyan nagy a szóhajóható változatok száma, hogy egyéb pontosító adat híján a szövegrészt üresen kellett hagynom. Mindenképp olyan személyeket jelöl akik annyira szorosan tartoztak az állíttatóhoz, hogy öndevoitioja alá őket is bevehette.

⁶⁹ Megjegyzendő, hogy *MommSEN* sejtette az állíttató kilétét. Erre utal, hogy a CIL, III-ba a Suetrius Sabinus által ugyanilyen dedikációs formulával állíttatott már idézett 10491-es felirat elé vette fel az itt tárgyalt feliratot.

ki volt jelölve, azonban hivatalosan csak akkor tüntethette fel a tisztségei között amikor már a forma szerinti beiktatás is megtörtént, vagyis leghamarább a Kr.u. 214 év kezdetén. Ez oknál fogva kerültek utólagosan felvéve a felirat végére. Mikor állíttathatta a feliratos szoborhordozó posztamenst a szenátor? A biztosan Kr.u. 214-re vonatkozó consuli címből kiindulva⁷⁰, melyet illetően a jelölést már a Kr.u. 213 év legvégéig meg kellett kapnia, *iudex vice Caesaris*-ként a consuli beiktatás és a két főpapi testületbe való hivatalos forma szerinti cooptációja előtt állíttathatta a feliratot hordozó bázist és szobrot. Ez pedig a Kr.u. 213 év késő ősztől az év végéig terjedő időszakban lehetett, miután *Suetrius Sabinus Raetia*-i helytartót *comes Augusti*-vá nevezte ki a császár, és ebben a minőségben vele együtt érkezett Pannoniába⁷¹ már *iudex vice Caesaris*-ként is.⁷² A császár távozta után⁷³, a *iudex vice Caesaris* a Kr.u. 214 évben a mindkét Pannoniát érintő problémák rendezésével foglalkozott, mint *Brigetio* és territoriumának átcsatolása *Pannonia Superior*-tól *Pannonia Inferior*-hoz, amely ettől fogva kétlegiós tartománnyá vált *consularis* helytartóval az élén.⁷⁴ A különleges tisztséget viselő személy pannoniai kinevezésének hátterében így éppen *Caracalla* rövid Kr.u. 213-as pannoniai tartózkodása állt. A császári személyes jelenlétet megkövetelő két tartományt, azok városait, valamint az ott állomásozó hadsereg alakulatokat is érintő határmódosítással sürgős útja miatt, rövid tartózkodási ideje alatt az uralkodó nem tudott személyesen foglalkozni. Ezért a feladat lebonyolítására császárhelyettest állított a terület élére – *iudex vice Caesaris* -, akit a feladat által megkövetelt összes hatásköri jogosítvánnyal felruházott.

Ezek után *Suetrius Sabinus* feljebb bemutatott pályafutásának a Kr.u. 214-re keltezett állomásait tekintve valószínűsíthető, hogy a *iudex ex delegatione cognitionum Caesarian(arum)*,⁷⁵ illetve *[iudex ex] delegatu [p]rincipum in provincia [?Pannonia Superiore item] Inferior[e]*,⁷⁶ tisztség betöltésének kezdete a Kr.u. 213 év utolsó őszi, első téli hónapjára tehető feliratunk állíttatási idejével együtt. Az utólag felíratott három tisztséget tekintve, amelyek szokatlan módon így együtt és egyidőben voltak ráruházva, felvethető, hogy a helyzet kívánta módon ez esetben talán összetartoznak a *iudexi* hivattal a rábízott feladatok teljeskörű végrehajtását illetően. Ezt indokolhatja, hogy fontosnak tartotta a kész posztamensfelíratra még odaíratni és ezáltal jobban egyértelműsíteni a teljes pannoniai hatáskörét⁷⁷. Alátámasztásként lehet utalni *Suetrius Sabinus*-nak a már többször idézett helytartózkodása idejében

⁷⁰ Kr.u. 214 júniusában consulként említi egy felirat - CIL, III, 10439 - L. Valerius Messalával együtt - ld. még *Fitz* 1995, 1841 ugyanígy év végén is egy katonai diploma ld. *AE*, 1979: 626.

⁷¹ „...sicher an der Seite des Kaisers...” - *Halfmann* 1986, 100.

⁷² *Halfmann* 1986, 100.

⁷³ *Caracalla* látogatásának pontos dátuma és tartózkodásának időtartama a vitatott kérdések közé tartozik. Korábban a kutatás egy része a Kr.u. 213 esztendőre keltezte ld. *Daicovicu* 1965 = 1969, 371-374 a korábbi mindkét dátumot támogató irodalommal; *Bodor* 1974, 39-50 is elfogadta *Daicovicu* véleményét, mely ellen *Fitz* foglalt állást 1966, 202-205 és 1978, 71-86, hogy *Caracalla* Kr.u. 214-ben látogatta meg Pannoniát és Daciát. Egyik utolsó, e látogatással is foglalkozó mű szerzője *Caracalla* pannoniai látogatását a Kr.u. 213/214 évek fordulójára tette, míg a daciai látogatást Kr.u. 214-re, ld. *Halfmann* 1986, 223, 226 továbbá *Peachin* 1996, 214-217 ugyanezt fogadta el. Az újabb kutatások szerint azonban *Caracalla* már a Kr.u. 213 év végén Kisázsiaiban volt, így értelemszerűen a Kr.u. 214-es pannoniai tartózkodásának lehetősége kizárt – vö. *Scheid*, 1998, 439-451. Kr.u. 213. december 17-én *Nicomédiában* volt a császár, vö. *Scheid* 1998, 445. *Caracalla* pannoniai látogatásának vallástörténeti vonatkozásairól legújabban ld. *Mráv* 2000, 67-97. 74 A teljes irodalom felsorolására itt nincs lehetőség. Például ld. *Mócsy* 1962, 587; *Fitz* 1966, 202-205; *Mócsy* 1976, 29-33; *Fitz* 1978, 71-86; *Fitz* 1990, 43 bőséges további irodalommal.

⁷⁵ CIL, X, 5398 = ILS, 1159 itt nr. 2 felirat.

⁷⁶ CIL, X, 5178 = *Fitz* 1994, 1027, nr. 6, vö. uo. 1028 itt nr. 1 felirat.

⁷⁷ A tisztségek felíratása nem indokolható az újdonságukkal. Nem volt szüksége arra *Suetrius Sabinus*-nak, hogy további három tisztségével tüntessen éppen egy határszéli tartományban. A téma bővebb kifejtésével „*Suetrius Sabinus Pannoniában*” című tanulmányunkban kívánunk részletesen foglalkozni.

állított felirataira, amelyeken csak a helytartóságot tartotta fontosnak jelezni, mint aktuális hivatalt és hatáskört.

Suetrius Sabinus Kr.u. 213-214-re keltezett tisztségeit az ideérkezésen kívül így nem kell szorosan összekötni a császári tartózkodás hónapra pontos keltezésével. *Iudex vice Caesaris*-ként feladata általánosságban éppen abban állt, hogy a császárt helyettesítette meghatározott adminisztratív és jogi feladatok ellátásában. Így pannoniai tartózkodásának nem feltétele a császári jelenlét⁷⁸; éppen a császári személyes jelenlét hiánya indokolja az ő megbízatását. Vagyis a császárhelyettes jelenléte az uralkodó távollétét mutatja. Ez a Kr.u. 214-es esztendőre vonatkozóan teljességgel beigazolható, az ezévi *acta fratrum Arvalium* napra pontos adatainak alapján is, melyek szerint az uralkodó Kr.u. 213. december 17-én már a kisázsiai Nicomédiában volt⁷⁹.

E kiegészítéssel újabb adat értékelhető, mind az állíttató személyével kapcsolatban, mind *Pannonia* történetének tárgyalásakor. Továbbá hozzájárulhat a CIL, X, 5178, valamint a CIL, IX, 2848 = AE, 1985: 332 feliratok körül felmerült vitás kérdések eldöntéséhez. Ugyanis az előbbi feliratban a *iudexi* tisztség viselésének helyszínét Dalmatiában és Pannonia Inferiorban tartották valószínűnek, míg az utóbbival kapcsolatban nem is egészítették ki a vonatkozó részt (ld. I, 4 feliratokat itt). FITZ J. javasolta legutóbb az előbbi felirattal kapcsolatban, hogy *Pannonia Superior* illetve *Inferior*-ról lehet szó.⁸⁰ Kiegészített feliratunk megerősíti és beigazolja javaslatát, mivel *Suetrius Sabinus iudex vice Caesaris*nak ez az első ismert, e tisztség viselése közben éppen az érintett helyszínen hagyott emléke. A felirat keltezése pedig arra az időszakra utal pontosan, mikor mind a két Pannoniát érintő helyzetben született jogi és közigazgatási, valamint valószínűleg vallási előírásokat is érintő döntés, amely közvetlen császári jelenlétet és végrehajtást, valamint hosszabb ideig tartó adminisztrációt is igényelt.⁸¹ A császár hiányában mindezt a *iudex vice Caesaris – consul – pontifex – augur* látta el, akinek ráruházott tisztségei által ez alkalomra teljeskörű felhatalmazása és jogköre volt. Következésképpen a két érintett tartománynak szerepelniük kell a *Suetrius Sabinus cursus*át is tartalmazó feliratokon. Így a CIL, IX, 2848 = AE, 1985: 332 (itt nr. 4) felirat második sorát is ki lehet egészíteni hasonlóan a CIL, X, 5178 kiegészítéséhez, amire a betűk száma alapján a hely is megvan, vagyis: CIL, IX, 2848 = AE, 1985: 332 *hisioniumi* felirat⁸²: *§ electo ad corrigendam statum Italiae praef(ecto) | [aliment(orum) electo ad cognosc(endas) s]acr(as) [cognit(iones) in prov(inciis) Pannonia superiore item infer(iore) leg(ato) Aug(usti)] | [pr(o) pr(aetore) prov[inciae] Raetiae comiti A]ug(usti)] praep[osito vexill(ationum) German(ica) expedit(ione) leg(ato) leg(ionis) XXII Primig(eniae)] | [iuridico per Aem(iliam) et Ligur]iam curator[fi] viae Latinae nov(ae) curator[re]i publ(icae) Ocricularor(um)] | [legato prov(inciae) Africae regi]onis Hippo[siensis] praetori de liberalib(us) causis trib(un)o pl(ebis) cand(idato)] | [E]*

Feliratunk - lelőhelye és szövegezése, ebből adódóan az állíttató személy és az állítás idejének meghatározhatósága által, *Pannonia* történetének is egyik pillanátát jobb megvilágításba helyezi.⁸³

⁷⁸ Kimerítően és teljeskörűen tárgyalta a kérdést legutóbb *Peachin* 1996, 10-91.

⁷⁹ *Scheid* 1998, 439-451.

⁸⁰ *Fitz* 1994, 1027 nr. 6, 1028, a korábbi kiegészítés "...was ungewiß ist...", 1029. 81 Emlékeztetőül: Brigetio és territoriumának átcsatolása Pannonia Superioriától Pannonia Inferiorhoz. Az átcsatolás érintette a vonatkozó tartományhatárokat értelemszerűen, a lex provinciae-kat, a területre eső városok törvényeit és határait stb., ld. még a 74 jegyzetet itt.

⁸² Ld. még *Camodeca* 1985 im.

⁸³ Itt köszönöm, prof. Alföldy Géza, Dr. Fitz Jenő, Dr. Lőrincz Barnabás, Dr. Nagy Mihály, Dr. Tóth Endre, Dr. Tóth István és Dr. Visy Zsolt hasznos tanácsait és segítségét.

IRODALOM

- Alföldi 1942. *Alföldi, A.* Aquincum városa és a római világbirodalom, in Budapest története I/1, Szendy K. szerk. Budapest 1942, 266-352.
- Alföldy 1963. *Alföldy, G.* Aquincum vallási életének története, BudRég XX 1963, 49-69.
- Alföldy 1967. *Alföldy, G.* Die Legionslegaten der römischen Rheinarmeen, Cologne 1967.
- Alföldy 1968. *Alföldy, G.* Septimius Severus und der Senat, BJ 168, 1968, 112-160.
- Alföldy (2000). *Alföldy, G.* A CIL, VI Suppl. 8, 41194 mellé írt jegyzet - p. 4980.
- Bodor 1974. *Bodor, A.* Impăratul Caracalla în Dacia, In memoriam Constantini Daicoviciu, Cluj-Napoca 1974, 39-50.
- Brellich 1938. *Brellich, A.* Aquincum vallásos élete, DissPan 1938, ser. II. no. 10, 20-142.
- Camodeca 1985. *Camodeca, G.* Due nuove iscrizioni-cursus di C. Octavius Suetrius Sabinus, cos. ord. 214, II 240: CIL VI 1551 + 1477 e CIL IX 2848, AAN XCVI 1985, 1-15.
- Daicoviciu 1965 (1969). *Daicoviciu, C.* Einige Probleme der Provinz Dazien während des 3. Jahrhunderts, StCl 7 (1965), 235-270 = Dacica. Studii şi articole privind istoria veche a pământului românesc, Bibliotheca Musei Napocensis I, Cluj-Napoca 1969, 368-385.
- Degrassi 1952. *Degrassi, A.* I Fasti Consolari dell'impero Romano dal 30 avanti Cristo al 613 dopo Cristo, Roma 1952, Sussidi Eruditi 3., Ed. di Storia e Letteratura.
- Dietz 1980. *Dietz, K.* Senatus contra principem. Untersuchungen zur senatorischen Opposition gegen Kaiser Maximinus Thrax, München 1980, Vestigia 29.
- Fehér 1997. *Fehér, B.* Lexicon Epigraphicum Pannonicum, Budapest, 1997.
- Fitz 1966. *Fitz, J.* When was Caracalla in Pannonia and Dacia?, Alba Regia 6-7, 1965-1966, 202-205.
- Fitz 1978. *Fitz, J.* Grenzberechtigung im Jahre 214 zwischen Pannonia Superior und Inferior, Alba Regia 16 1978, 71-86.
- Fitz 1990. *Fitz J.* Commodus és a Severusok, Mócsy A. – Fitz J. – B. Lőrincz (red.), Pannonia régészeti kézikönyve, Budapest, 1990. 41-44.
- Fitz 1993-1994-1995. *Fitz J.* Die Verwaltung Pannoniens in der Römerzeit I-IV, Encyclopedia, Budapest 1993-1995.
- Grant 1996. *Grant, M.* Róma császárai, Budapest 1996, Corvina.
- Gundel 1953. *Gundel, H. G.* «DEVOTVS NVMINI MAIESTATIQUE EIVS» Zur Devotionsformel in Weihinschriften der römischen Kaiserzeit, Epigraphica. Rivista Italiana di Epigrafia. XV, Milano 1953, 128-150.
- Halfmann 1986. *Halfmann, H.* Itinera principum. Geschichte und Typologie der Kaiserreisen im Römischen Reich, HABES Bd. 2, 1986.
- Hampel 1909. *Hampel, J.* A pannoniai oltárok alakja és díszítése, ArchÉrt XXIX 1909, 22-56.
- Kérdő 1997. *Kérdő, K. H.* Előzetes jelentés a helytartói palota szondázó jellegű kutatásáról, Aquincumi füzetek 3 1997, 27-39.
- Kienast 1996. *Kienast, D.* Römische Kaisertabelle. Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie, Wiss. Buchges. Darmstadt 1996.
- Lambrechts 1937. *Lambrechts, P.* La composition du sénat romain de Septime Sévère a Dioclétien (193-284), DissPan ser. I. fasc. 6., Budapest 1937.
- Leunissen 1989. *Leunissen, P. M. M.* Konsuln und Konsulare in der Zeit von Commodus bis Severus Alexander (180 - 235 n. Chr.). Prosopographische Untersuchungen zur senatorischen Elite im römischen Kaiserreich, in Dutch Monographs on Ancient History and Archaeology, vol. VI, ed. P. W. de Neeve - H. W. Pleket, Amsterdam 1989.
- Liertz 1998. *Liertz, U. M.* Kult und Kaiser. Studien zu Kaiserkult und Kaiserverehrung in den Germanischen Provinzen und in Gallia Belgica zur römischen Kaiserzeit, Rom 1998.
- Loriot 1973. *Loriot, X.* Les consuls ordinaires de l'année 240 de notre ère, ZPE 12 1973, 253-258.
- Mócsy 1962. *Mócsy, A.* Pannonia, RE Suppl. IX, 1962, 515-776.
- Mócsy 1975. *Mócsy, A.* Pannonia a késői császárkorban, Akadémiai K., Budapest 1975².
- Mócsy 1976. *Mócsy, A.* Provinciahatárok a Balatontól Északra, ArchÉrt 103 1976, 29-33.
- Mócsy 1990. *Mócsy, A.* Bal parti erődítvények, PRK, Akadémiai Kiadó, Budapest 1990, 106-107, 329.
- Mommsen 1872. *Mommsen, Th.* De titulis C. Octavii Sabini cos. A. P. Chr. CCXIV, EE I 1872, 130-143.
- Mráv 1996. *Mráv, Zs.* Castellum contra Tautantum. Egy későrómai erőd azonosításának problémájához, Savaria, 22/3 1996. 11-19.
- Mráv 2000. *Mráv, Zs.* Der Besuch Caracallas und der *Deus Invictus Serapis*-Kult in Pannonien, ComArchHung 2000, 67-97.
- Németh 1998. *Németh, M.* A rákospataki híd és az aquincumi Dunaszakasz védelmének kérdései, Pannoniai kutatások, Wosinsky Mór Múzeum Szekszárd 1999, 141-159.
- Peachin 1996. *Peachin, M.* Iudex vice Caesaris. Deputy Emperors and the Administration of Justice during the Principate, HABES, Bd. 21, 1996.
- Ritterling 1927. *Ritterling, E.* Pannonia Inferior helytartói (legati pro praetore) Trajanustól kezdve, ArchÉrt 41, 1927, 58-88, 281-301.

- Salamon 1878. *Salamon, F.* Buda-Pest története I., Budapest 1878.
- Scheid 1978. *Scheid, J.* Les prêtres officiels sous les empereurs julio-claudiens, ANRW, II. 16.1 1978, 610–654.
- SCHEID 1998. *Scheid, J.* Le protocole Arvale de l'année 213 et l'arrivée de Caracalla à Nicomédie, Epigraphia romana in area Adriatica. Actes de la IXe rencontre franco-italienne sur l'épigraphie du monde Romain, Macerata, 10-11 November 1995, a cura di G. Paci, Macerata 1998, Istituti Edit. Poligr. Intern. Pisa-Roma, 439-451.
- Schumacher 1978. *Schumacher, L.* Die vier römischen Priesterkollegien unter den Flaviern, den Antoninen und den Severern (69-235 n.Chr.) ANRW, II.16.1 1978, 655-819.
- Szilágyi 1945. *Szilágyi, J.* Az aquincumi helytartói palota. Az 1941 évi ásatások az óbudai Hajógyárszigeten. BudRég XIV 1945, 29-153.
- Szilágyi 1949. *Szilágyi, J.* A Rákospatak menti rómaikori erődítmény és fahíd, ArchÉrt 76 1949, 73-79.
- Szilágyi 1958. *Szilágyi, J.* Az aquincumi helytartói palota, BudRég XVIII 1958, 53-77.
- Thomasson 1962. *Thomasson, B. E. C.* Octavius Appius Suetrius Sabinus, RE Suppl. IX, 1393-1394, nr. 40.

DIE „NEUERE“ INSCRIFT VON SUETRIUS SABINUS AUS PANNONIEN

CIL, III, 10490 = RD, 369

In der Sammlung des Ungarischen Nationalmuseums befindet sich das seit langem bekannte Steinfragment mit Inschrift, von dessen Auffindung die folgenden zu wissen sind: „Es wurde 1873 auf dem Fördőzátony [Badhaufen] ausgebaggert: Geschenk von der Donauregulierungsgesellschaft.“ [1] Der Fundort ist in der neueren Fachliteratur als Fördősziget [Badeinsel] angegeben [2] (Abb. 5). Auf Grund des erhalten gebliebenen Teiles von diesem Steindenkmal kann man die folgenden Feststellungen machen:

Das Material ist harter, fein kristalliger Kalkstein. Das erhalten gebliebene Fragment besteht aus zwei Teilen. Die Grössen der zusammengepassten Stücke: Höhe 38,7 cm, Breite 53 cm, die Dicke ist infolge der Brüche ungleichmässig, liegt zwischen 11-14 cm. Wenn man die zwei Teile so zueinanderpasst, dass die Zeilen gerade bleiben, verschmälern sich die zwei unversehrten Ränder des Fragments von unten nach oben. Die Rückseite der dicken Bruchstücke ist grob abgebrochen, gegenüber gesehen links hinten, ganz oben ist ein viereckiges, 8 cm hohes, 10 cm breites Loch zu sehen, dessen Tiefe 2,6 cm beträgt. Da an dieser Stelle das Fragment bedeutend dünner ist als sonst, kann man annehmen, dass das Loch ursprünglich noch tiefer gewesen sein konnte. Die Höhe der schön geschnittenen Buchstaben ist 42 mm, allein das X des Wortes *pontifex* hat infolge der Verlängerung des von links nach rechts oben laufenden Buchstabenteils eine Grösse von 58 mm, sowie deshalb, weil der ganze Buchstabe im Vergleich zu den anderen weiter unten beginnt. Der Zeilenabstand ist 2 cm. Die winzige Vertiefung an der vom Wort *augur* 4 cm weiter unten befindlichen Bruchlinie kann nicht als Buchstabenteil der nächsten Zeile bestimmt werden, so bestand also die letzte Zeile der Inschrift aller Wahrscheinlichkeit nach aus dem Wort *augur*. Die Zeilen beginnen von Rand des Steindenkmals gemessen 2,5–3,7 cm weit. Das C des Wortes *consul* und das G vom Wort *augur* zeigen eine teilweise erfolgten Kalkaufschüttung, genauso kann man Kalkreste im ersten S und im V des Wortes *suis* beobachten. Ganz unten, direkt über der Bruchlinie ist eine kleine gewölbte Oberfläche wahrnehmbar, vielleicht ein Teil des das Inschriftfeld umgebenden Rahmens. Ebenda, ganz unten am Bruchstück ist auf einer kleinen Oberfläche eine 7 mm dicke Sandaufschüttung zu sehen. Die ganz am Anfang des erhalten gebliebenen Stückes befindliche Buchstabengruppe *SUIS* kann ein einziges Wort bilden, aber wenn man in Betracht zieht, dass es auf der Inschrift keine Wortzwischenräume gibt, wo kein genügender Platz dafür zur Verfügung stand – wie man es zwischen den Worten *maiestat[i]* und *eius*, sowie *consul* und *pontifex* bemerken kann, kann es auch für *suis*[.....] angesehen werden. Hier der lesbare Text des Fragments: — | *suis* [.....] *vagy sui s*[.....] | *devot*[.....] | *maiestat[i] eius* | *consul pontifex* | *augur* (Abb. 1, 2). Bis auf die ersten Mitteilern dieses besonders fragmentarischen Steindenkmals beschäftigte sich keiner mit seiner Untersuchung. [3] Th. Mommsen ergänzte das Wortfragment *devo* zu *devo[tissimus]*. Rómer F. ergänzte dasselbe Wortfragment zur Form *devot[i] numini et*, (bei ihm ist auch der untere Teil vom T angegeben, was wirklich zu sehen ist). [4]

Vom während der Donauregulierung ausgebaggerten Fundort stehen uns mehrere Angaben zur Verfügung [5], die uns bei der Deutung dieser fragmentarischen Inschrift helfen können. Auf der Pester Seite stand einst die Gegenfestung von Rákospatak [6], eine Brücke verband sie mit dem auf der Hajógyári sziget [Schiffbauinsel] liegenden Statthalterpalast. [7] Der eine Pfeiler der Brücke stand genau auf dem Fördőzátony (Abb. 5). Hier hat man Gebäudereste gefunden und sind auch weitere Steindenkmäler mit Inschrift zum Vorschein gekommen. [8] Die in diesem Aufsatz erörterte Inschrift kann also ursprünglich mit den Gebäuderesten auf der Fördősziget in Zusammenhang stehen, und zwar mit anderen Steindenkmälern zusammen, die an der Linie der Festung von Rákospatak – Fördőzátony – Statthalterpalast, auf der Fördősziget und ihrer Umgebung zum Vorschein gekommen sind. Es gibt darunter auch mehrere, die von Personen hohen Ranges errichtet wurden. [9] Die Schäden der von hier stammenden beschrifteten Steindenkmäler, die abgemeisselte Form der hervorragenden Gesimswerke, die nachträglich vertieften Löcher von regelmässiger Form, die Kalkreste in den Vertiefungen weisen alle auf eine sekundäre Verwendung hin, und zwar bestimmt im 4. Jahrhundert, da ihre auf Grund der Texte bestimmte Chronologie die Periode von der Zeit von *Commodus* bis die Tetrarchie umfasst. [10] In diesem Zeitraum konnte auch die hier erörterte Inschrift errichtet worden sein. Die Bedeutung des im Vorfeld von *Aquincum* liegenden Fundortes betont im Rahmen der städtischen Topographie einerseits ihre direkte Verbindung mit dem Statthalterpalast, andererseits die Rolle der Brücke, die ihn überschritt, im engen Sinne des Wortes war er dadurch ein „Pfeiler“ für den auf das Barbarikum im Donau-Theiss-Zwischenstromland gerichteten Verkehr über das jenseitige Ufer und dann über die Festung von Rákospatak hinaus (Abb. 5). Auf Grund der topographischen Lage des Fundortes, des als Baustoff verwendeten beschrifteten Steinmaterials, sowie der dicken Mauerreste [11] scheint es lieber ein spätrömisches, im Dienste der Grenzverteidigung stehendes Gebäude gewesen zu sein, als ein Bad, wie man früher auch auf Grund von Thermalquellen [12] angenommen hat.

Dem Charakter und der Struktur der Inschrift nach war unser Steindenkmal ein Bestandteil der Basis einer Statue, genauer eine eingemauerte Tafel, die die Vorderseite eines Postaments bildete. Darauf weisen auch die geriffelte Bearbeitung beider Seiten, die ungleichmässige grobe Oberfläche der Rückseite und in erster Linie die Dedikationsformel, die für die Postamentinschriften der für die Kaiser errichteten Statuen typisch war, hin. Was die Grösse des Textes bzw. der Tafel betrifft: die Form des Steindenkmals verschmälert sich von unten nach oben, das ist gar nicht einmalig, selbst unter den pannonischen Inschriften. [13] Auf Grund der sichtbaren 3-4 ganzen Zeilen und des zur Verfügung stehenden Platzes konnten in den einzelnen Zeilen ohne Ligaturen durchschnittlich 13-15 Buchstaben gestanden haben. Die erhalten gebliebenen Fragmente ermöglichen auch eine annähernde Bestimmung der ehemaligen Ausmasse des Steindenkmals. Der untere Teil der Inschrift ist also vorhanden, d. h. unter der letzten Zeile noch 4 cm, darunter liegt auf Grund der Wölbung der unterste Teil der Tafel, ein unterer, nicht besonders dicker Rahmen des Steindenkmals könnte vielleicht noch dazu gehört haben. Wenn man sowohl die Inschriften ähnlichen Typs, als auch die Struktur der zu diesem Typ gehörenden, gebauten oder aus einem einzigen Steinblock errichteten beschrifteten Statuenbasen, die Ausmasse des Steindenkmals und der erhalten gebliebenen vollständigen Zeilen in Betracht zieht, kann man bei einer Durchschnittsbreite von 53 cm feststellen, dass die ehemalige vollständige Höhe des Steindenkmals etwa 80-90 cm gewesen sein konnte und es insgesamt 10 höchstens 11 Zeilen enthielt. [14] Alle möglichen Ergänzungsgesichtspunkte berücksichtigt fügt RÓMER F. noch hinzu, dass es „das Fragment eines zur Verehrung eines unbekannten Kaisers errichteten Steines ist“. Auch die fragmentarische Dedikationsformel der Inschrift beweist die Behauptung, dass es hier um die

Inscription einer dem Kaiser zu Ehren errichteten Basis geht. Die Schriftart, der Text des erhalten gebliebenen Teils der Inschrift bieten eine Datierung auf die erste Hälfte des 3. Jahrhunderts, besonders was die Dedikationsformel betrifft, die in den ersten Jahrzehnten des Jahrhunderts allgemein verbreitet worden ist, [15] und ganz genau vom Jahr 210 n. Chr. zu datieren ist. [16] Die Wortgruppe der Titel *consul, pontifex | augur* am Ende der Inschrift kann einem ermöglichen, die Person des Errichters und dadurch des „unbekannten Kaisers“, dann aber auch den Grund und Zeit der Errichtung feststellen zu können. So wurde ganz am Anfang des Textes der Name des Herrschers im Dativ angegeben, dann im Nominativ der Name der errichtenden Person, und ihr bekleidetes Amt, in dem sie das Denkmal errichtete – darauf weist übrigens auf ungewöhnliche Weise die am Ende der Inschrift weitergeführte Aufzählung der Titel hin, die sich nur auf den Errichter des Denkmals beziehen kann, weil sie sich an die Dedikationsformel nicht anschliesst. Dem Namen und der Angabe der aktuellen wichtigsten Ämter des Errichters folgen die Devotionsformel d.h. die *devotio* für die Hoheit des Kaisers, und dann die schon erwähnten drei Titel, von denen der Titel *consul* eventuell die genaue Datierung ermöglichen kann. Eine Analogie für diese Inschriftstruktur in diesem Textzusammenhang habe ich nicht gefunden. Eine auf der Hand liegende und wahrscheinliche Erklärung für den ungewöhnlichen Aufbau der Inschrift sein kann, dass der Errichter diese drei hohen Ämter erst kurz nach der Errichtung der Inschrift, fast zur gleichen Zeit erhielt, und die Titel deshalb nachträglich ganz ans Ende des Textes angebracht wurden.

Wer soll der Errichter sein? Wahrscheinlich, aber nicht unbedingt sicher war er der das Amt gerade bekleidende *consul*, es gibt keinen Hinweis auf den Statthalter *consularis*, und es geht auch nicht um eine Abkürzung, wie man es auch bei der unabgekürzten Scheibung der anderen zwei Titel sehen kann. Ausserdem geht es um eine Person, die ihr erstes Konsulat bekleidete, da es nicht angegeben wurde, wievielmals sie diesen Titel hatte. Die weiteren zwei Titel zeigen, dass der errichtende Senator Mitglied des *pontifex* und *augur-collegium-s*, also Mitglied zweier von den vier Pontifikalkörperschaften der Stadt Rom war. [17] Deshalb muss von einer aussergewöhnlichen Person die Rede sein, weil es von der Zeit des Augustus – dessen einige nahen Familienmitglieder diese Titel hatten [18] – bis Ende des 3. Jahrhunderts die Mitgliedschaft mehr als einer – im allgemeinen aller – Pontifikalkörperschaft meistens nur für die Herrscher typisch war. [19] Nach der ersten Lesung verrät die Inschrift mehr nicht. Ihr Errichter gelangte wahrscheinlich infolge der Bekleidung eines Amtes nach Pannonien. Einerseits war zu dieser Zeit unseren Kenntnissen nach aus privatem Grunde kein das Konsulat bekleideter Senator in der Provinz, andererseits scheint es unwahrscheinlich gewesen zu sein, dass jemand als Privatmann in der Umgebung des Statthalterpalastes eine Basis mit Kaiserstatue hätte errichten lassen dürfen.

Das Zusammensein der drei Titel im Text genügt aber, die Identität des „angebotensten“ Mannes feststellen zu können. Als Ergänzungsmöglichkeit kann natürlich von einer solchen Person vom Range eines Senatoren die Rede sein, die am Anfang des 3. Jahrhunderts die drei Titel gehabt hat. Wie wir sehen, kann eine Datierung auf die Zeit vor 210 n. Chr., sowie eine spätere Datierung als die erste Hälfte des Jahrhunderts – wegen der Schriftart der Inschrift – in Pannonien nicht angenommen werden. Für die Feststellung der errichtenden Person sind von den drei Ämtern die zwei Pontifikaltitel wichtiger. Besonders für das erste Jahrhundert und für die nächsten Verwandten des Kaisers war die Erscheinung typisch, dass einer Mitglied sogar zweier Pontifikalkörperschaften von den vier der Stadt Rom war, und von diesen zwei Titeln der eine gerade *augur* war. [20] Die eine oder aber diese beiden, eventuell zugleich die beiden anderen Mitgliedschaften von Pontifikalkörperschaften der Stadt Rom kamen bei Personen von Rang selten aber auch in der Zeit des Principatus vor [21], zur Zeit des Dominatus dann schon

häufiger. [22] Als ich die diese Titel enthaltenden Inschriften und die pannonischen Beziehungen der darin genannten Personen aus der Zeit des Prinzipatus untersuchte, fand ich eine einzige Person aus der angegebenen Zeit, die diese drei Ämter gleichzeitig bekleidet und auch zu Pannonien eine Beziehung gehabt hatte. Die Person ist von mehreren Inschriften vom Territorium des Reiches bekannt, es gibt darunter drei Texte, in denen die genannte Titelgruppe vorkommt:

1. CIL, X, 5178 Inschrift von Casinum, siehe noch Fitz J. 1994, nr. 6 és 1028: *[C. Octavio App. Suetrio Sabino c. v. cos. ordina]rio pontifici | [auguri comiti Aug. n. electo a]d corr[ig]end[um] statum Italiae | [praef. alimentorum iudex ex] delegatu [p]rincipum in provincia | [?Pannonia Superiore item] Inferior[e] leg. Aug. pr. pr. provinciae | [Raetiae praeposito vexilla]ris Germ[a]nicae expeditionis legato | [leg. XXII Primigeniae p. f.] iuridico per [A]emiliam et Liguriam curatori | [viae Latinae legato prov. Affricae region[is] Hipponiensis praetori | [trib. pl. cand. q. cand. sevi]ro turmar[um] equestrium | [patrono a]manti[s]simo.*

2. CIL, X, 5398 = ILS, 1159 Inschrift von Aquinum: *C. Octavio App. S[ue]l[is] tr[io] Sabino c. v. po[n]t[ificis] et auguri cos. ordin[ar.] | legato Aug. pr. pr. Pannon. I[n]f[er]ior[is] | elect. ad corr[ig]end[um] statum Ita[li]ae | praef. aliment. iudici ex dele[g.] | cognition. Caesarian. legato [Aug.] | pr. pr. prov. Raet. praeposit. vexill[ar.] | Germ. expedit. comit. Aug. n. legat. [leg. II] et vice[n]sim. Pr[im]ig[en]ig. iur[is]d[ic]ico per A[em.] | et Liguriam curat. viae Latinae nov[ae] | curat. rei publicae Ocriculano[r.] | praet. de liberalib. causis tribu[n.] | et quaestori candidato | plebe Aquinatiu[m] | patrono rarissim.*

3. CIL, VI, 1476 = CIL, VI Suppl., 41194 Inschrift von der Stadt Rom: *[C. Octavio] Appio | [Suetrio] Sabino | [c]larissimo v[ir]o ordin[ar]io co(n)s(uli) | [pontifici] a[uguri] | [proco(n)s(uli)] pr[ov]inciae Afric[ae] | [indulgentissimo] patrono | [E]. [23]*

Weiter unten werden wir noch sehen, dass auch die nächste Inschrift dazu gehört, sie bezieht sich genauso auf Suetrius Sabinus: [24]

4. CIL, IX, 2848 = AE, 1985: 332 Inschrift von Histonium: *\$electo ad corrigendam statum Italiae praef[ec]to | [alimen]torum electo ad cognosc[en]das s[ac]r[as] cogn[iti]ones in prov[incia] — infer[iore] leg[ato] Aug[ust]i | [pr(o)] pr[ae]tore prov[inciae] Raetiae comiti A[ug]ust[us]i | praeposito vexill[ar]ium German[ica] expedit[io]ne leg[ato] leg[ionis] XXII Primig[en]iae | [iuridico] per Aem[iliam] et Liguriam curatori viae Latinae nov[ae] curatori rei publ[icae] Ocriculano[rum] | [legato] prov[inciae] Afric[ae] regi[onis] Hippo[n]iensis praetori de liberalib[us] causis trib[un]o pl[ebis] cand[ido] | [E]. [25]*

Wenn man also die schon erwähnten Gesichtspunkte in Betracht zieht, bleibt als einzige Möglichkeit, die Person von Suetrius Sabinus als Errichter zu nennen, dessen Laufbahn schon von mehreren ausführlich erörtert wurde. [26] Suetrius Sabinus, ein naher Freund von Caracalla [27] liess sogar mehrere Inschriften in der Gegend von Aquinum errichten [28], und zwar als Statthalter von Pannonia Inferior in der Zeit zwischen 215 und 217 n. Chr. [29] In den Inschriften, die er damals errichtete, als er Statthalter war [30] gab er in jedem Fall nur seinen Statthaltertitel an. [31] Sein in den vier pannonischen Inschriften gezeigter Titel verbindet seine Person mit der hier untersuchten Inschrift nicht. Man kann sehen, dass weder der Konsultitel, eventuell die Abkürzung cos., noch die beiden Pontifikaltitel angegeben worden sind. Trotzdem hatte er diese Pontifikaltitel und war auch *consul*, wie uns hier oben die Inschriften 1-3 zeigen [32]. Da im Text die Titel einer Person zu lesen sind, die zur Zeit der Errichtung das erste Konsulat bekleide/bekleidet hat, sollen wir nicht an den gerade damals als Statthalter tätigen Suetrius Sabinus denken, sondern an ihn, aber zu einem anderen Mal. Die Laufbahn von Suetrius Sabinus war reich an Titeln, zweimal war er *Consul*: 214 n. Chr. *consul ordinarius* [33], 240 n. Chr. *consul iterum* [34]. Wenn wir unsere Inschrift im Zusammenhang mit ihm untersuchen, was durchaus begründet ist, weil er aus der nach den formalen und inhaltlichen Merkmalen der Inschrift bestimmten Zeit die einzige Person war, die diese drei Titel hatte und auch mit Pannonien verknüpft war. Die Zeit seines zweiten Konsulats kann man ausschliessen, da er in der Inschrift nur als *consul*

genannt wurde, also das erste Mal das Amt bekleidete. Wie war es doch möglich, dass er zu dieser Zeit in Pannonien eine Inschrift errichten liess?

Machen wir einen kurzen Überblick von seiner Laufbahn, und zwar auf Grund der bis jetzt bekannten, nach Jahren genauen Daten: [35] *Caius Octavius Appius Suetrius Sabinus clarissimus vir* Senator, stammte aus Histonium [36], geb. 175-176 n. Chr. [37] Als *Xvir stlitibus iudicandis* betrat er seine Laufbahn etwa 193/194 n. Chr., [38] dann war er *sevir turmarum equestrium*, dann *quaestor candidatus*, *tribunus plebis candidatus*, dann *praetor de liberalibus causis*. Als *legatus* von Rang eines Praetors war er in der Provinz *Africa in regio Hipponiensis* tätig. [39] Zwischen 211-213 bekleidete er die folgenden Ämter: *curator rei publicae Ocriculanorum*; *curator viae Latinae*; *iuridicus per Aemiliam et Liguriam* und *legatus legionis XXII Primigeniae* in Mogontiacum. Im allemannischen Krieg von *Caracalla* war er *praepositus vexillationis in Germanica expeditionis* und zugleich auch Statthalter von *Raetia*. Im Herbst 213 n. Chr. ernannte ihn der Kaiser zum *comes Augusti*. [40] 214 n. Chr. wurde er *consul ordinarius*. [41] Sein nächster Titel, welchen man mit Sicherheit auf die Zeit seines Konsulats datieren kann, ist der *iudex ex delegatione cognitionum Caesarianarum*, [42] bzw. *[iudex ex] delegatu [p]rincipum in provincia [?Pannonia Superiore item] Inferior[e]*, [43] diese Titel beziehen sich auf dasselbe Amt. [44] Im nächsten Jahr wurde er *praefectus alimentorum es electus ad corrigendum statum Italiae*. Gleich darauf wurde er Statthalter von *Pannonia Inferior* ganz bis zur Machtübernahme von *Macrinus*, also bis April 217 n. Chr. Diese Zeit verbrachte er wahrscheinlich in Aquincumban. [45] Unter *Elagabalus* oder *Severus Alexander* verwaltete er eine näher nicht bestimmbare Provinz. Zwischen 228 und 235 n. Chr. stand er als *proconsul* an der Spitze der Provinz *Africa*, im Jahre 238 n. Chr. war er *praefectus urbi*? [46] dann im Jahre 240 n. Chr. *consul iterum*. [47]

Auf Grund dessen und der Ergänzung des hier als Inschrift Nr.4 angegebenen Textes kann man aller Wahrscheinlichkeit nach behaupten, dass er 214 n. Chr. in dem Jahr seines ersten Konsulats auch in Pannonien war, und zwar im Rahmen eines besonderen zivilen Auftrages. [48] Wie es von J. FRITZ beschrieben wurde: „Der Auftrag wurde 214 erteilt, konnte also möglicherweise mit der Reorganisierung von Pannonia Superior und Inferior zusammenhängen.“ [49] Wir sehen also *Suetrius Sabinus* im Jahre seines ersten Konsulats auch in Pannonia Inferior, als *iudex ex delegatu principis*. Der vollständige Titel dieses Amtes lautet folgendermassen: *iudex ex delegatu principis cognitionum sacrarum Caesarianarum*. [50] Wahrscheinlich anlässlich seines Aufenthaltes beeilte er sich auch seine einen religiösen Charakter zeigende augenfällige Treuebekennntnis für die kaiserliche Hoheit auszudrücken, und zwar mit Hilfe der Stau auf dem mit Inschrift versehenen Postament in der Nähe des Statthalterpalastes von Aquincum. [51] Was die Errichtung von Inschriften betrifft, war er besonders fleissig. Die von ihm errichteten Altäre und Basen zeugen davon, unter denen gibt es noch eine Inschrift, die er dem Kaiser in dem Jahr widmete, als er Statthalter war: CIL, III, 10491 Aquincum - Im[p. Antonino Aug.] | *Suetrius Sabinus* | *leg. Aug. pr. pr.* | *prov. Pann. Inf.* | *devotissimus* | *numini eius*, wo er die Selbstdevotion des göttlichen Daseins vom Herrscher betont. [52]

Auf Grund der obigen Beweisführung errichtete also *Suetrius Sabinus* diese Inschrift, der infolge eines besonderen Auftrages 214 n. Chr. [53] in Pannonien weilte, wie es uns auch die hier erörterte Inschrift zeigt, als *iudex ex delegatu principis cognitionum sacrarum Caesarianarum*. [54] Auf Grund der zuletzt angebrachten Titel, des Textes und der Struktur kann die Errichtung der Inschrift spätestens auf das Jahr 214 n. Chr. datiert werden, da er im nächsten Jahr schon anderswo tätig war. Der Kaiser, dem die Inschrift gewidmet worden ist, kann nur *Caracalla* [55] gewesen sein (211-217 n. Chr.). In der hier als Nr. 4 angegebenen Inschrift ist das Wort *principum* zu lesen, welcher Ausdruck im Plural steht und mehreren Forschern Gedanken machte. Neuerlich vertrat M. PEACHIN die Meinung, dass es sich um ein

Missverständnis der Errichter oder der Steinmetze handeln kann. [56] In diesem Fall muss aber dieser Ausdruck als „kaiserlich“ gedeutet und daher nicht als Fehler bezeichnet werden.

Jetzt sollte man versuchen, den Text auf Grund der sichtbaren Inschrift, den obigen Feststellungen entsprechend zu ergänzen, obwohl die Struktur des Textes ungewöhnlich – zwar nicht ganz ohne Begründung – ist, wie ich oben schon erwähnt habe. Dem kaiserlichen *maiestas* zu dieser Zeit gewidmeten Devotionsinschriften hatten alle eine ähnliche Struktur. Ganz am Anfang war im allgemeinen der Name des Kaisers im Dativ angegeben – seine Schreibung kann unterschiedlich sein, hängt davon ab, wie gross das Steindenkmal selbst ist, bzw. das Inschriftfeld, so kann der Name ganz kurz sein, oder aber die vollständige Titulatur kann gelesen werden, danach sieht man Namen des Errichters oder der errichtenden Institution, dann die Dedikationsformel selbst oder den Grund für die Errichtung, und erst dann die Dedikation. Auch das Ende der Inschriften kann unterschiedlich sein, weil bei Institutionen z. B. auch der Name derjenigen Person angegeben ist, die im Namen der Institution handelt. Oft wird nach der Dedikationsformel ganz am Ende der Inschrift der Errichter selbst genannt. Die Reihenfolge auf unserer Inschrift sieht folgendermassen aus: nach dem Namen des Kaisers – der wegen der Ausmasse des Steindenkmals nicht zu lang sein durfte – sieht man den Namen und den Amtstitel des Errichters der Inschrift, wiederum nicht zu lang, und die Dedikationsformel mit der Angabe des Grundes für die Errichtung. Dazu kommen noch auf ganz ungewöhnliche Weise ein zeitweiliger Titel und zwei ständige Titel des Errichters. In den letzteren wurde er wahrscheinlich fast zur gleichen Zeit offiziell bestätigt, als Konsul ganz sicher Anfang des Jahres 214 n. Chr., also direkt in der Zeit nach der Errichtung der Basis, deshalb wurden die Titel nachträglich ans Ende des Textes eingemeisselt. Genauso deshalb sind auch auf den hier vorgestellten fallenden Kursusinschriften (1-4) seine Titel direkt nebeneinander seinem Namen folgend angegeben, entweder zeitlich geordnet, zur aktuellen Zeit den allerletzten am Ende zeigend, oder anderswo wie üblich, der Prestige der Titel nach. [57] Bei der Ergänzung des Textes muss man ausserdem beachten, dass er bei den von ihm errichteten und schon angeführten Inschriften in keinem Fall alle zu seinem vollständigen Kursus gehörenden Amtstitel angab, so zeigt *c(larissimus) v(ir)* bloss zwei Elemente seines ganzen Namens und *leg. Aug. pr. pr.* sein aktuell bekleidetes Amt. Dann gab er in zwei Fällen auch die Provinz an, in dem einen wissen wir bestimmt nicht, in dem anderen wissen wir nicht, was nach *leg. Aug. pr. pr.* stand. Die Stationen seines Kursus kennen wir nur von den Inschriften, die ihm gewidmet wurden, nicht aber von denen, die er errichtete. Da aber auf den ihm gewidmeten Inschriften der Titel *iudex* in unterschiedlichen Formen zu lesen ist, und in diesem Fall der Dignitär selbst die Inschrift errichtet hat, können wir an einen solchen Text denken (und da es um eine Ergänzung geht, dürfen wir auch davon ausgehen), in dem möglicherweise alle Elemente der Titulatur des betreffenden neuen Amtes angegeben werden und für den damaligen Leser deutlich sind. [58] Die begränzten Möglichkeiten wegen der grösse der Steinplatte müssen wir aber die auch die Schriftarten der hier mit Nr. 1-2-4 versehenen Inschriften weitgehend in Betracht ziehen [59], sowie diejenige Gewohnheit des die Inschrift errichtenden Senatoren, dass er auf den Inschriften besonders wortkarg ist (s. seine angeführten Inschriften von Aquincum, in erster linie die CIL, III, 10491), diese weist bloss auf den aktuellen Titel hin. Wie BRELICH A. schrieb, *Suetrius Sabinus* „der in allem eine Ausnahme Schaffende“ [60] erscheint auch in diesem Fall auf eine aussergewöhnliche Weise vor unseren Augen.

Auf der wortkarg formulierten Inschrift stand also ganz vorne der Name des Kaisers in mindestens zwei Zeilen. Wenn man die üblichste Form nimmt, konnte der Name von *Caracalla* folgendermassen angegeben werden: *Imp. Caes. M. Aur. Antonino P. F. Aug.* [61] Natürlich bloss auf Grund der Häufigkeit, nicht aber der

Regelmässigkeit [62] so z.B. gerade auf einer Inschrift von *Suetrius Sabinus* in Aquincum wurde der Name des Kaisers in der Ergänzung folgendermassen geschrieben: *Im[p. Antonino Aug.]* und direkt danach steht der Name des "*devotissimus | maiestati eius*" (!) Statthalters. [63] Wegen der Grösse der Steinplatte hätte er Name des Kaisers nicht länger als zwei Zeilen geschrieben werden können.

Nach dem Namen des Kaisers stand der Name des Errichters. Auf Grund der Grösse der Inschrift war sein vollständiger Name nicht angegeben, sondern nur die kürzere Form *Suetrius Sabinus*, die auf seinen später von ihm errichteten, oben angeführten pannonischen Inschriften üblich war. Nach seinem Namen standen diejenigen Worte – Zeilen, die sich auf seinen Aufenthalt, auf seinen Auftrag in Pannonien bezogen, wegen Platzmangel wahrscheinlich ohne Angabe der Namen der Provinzen, weil der Ort des Amtes sowieso eindeutig bekannt war. Ein Beispiel für diese Variante ist die Inschrift CIL, III, 3429 = ILS, 4616a von Aquincum, die genauso von ihm errichtet wurde und mit dem untersuchten Fragment den gleichen Fundort hat. Auf dieser Inschrift wurde nur der Statthalter angegeben, aber das Territorium der Statthalterschaft selbst nicht. [64]

In der nächsten Zeile haben wir nur mit einem erhalten gebliebenen Wort zu tun – *suis*, oder mit einem erhalten gebliebenen Wort und dem Anfang eines folgenden Wortes – *sui s[—]*. Wahrscheinlich wies er in der Form *suis* lieber auf mehrere solche Personen hin, die in irgendeiner Form untergeordnet zum dedizierenden Senatoren *iudex vice Caesaris* oder/und zu seinem Amt gehörten, und in dieser allgemeinen Form mit der dedizierenden Person verbunden bezeichnet wurden. In diesem Fall musste die vorige Zeile also vor der Zeile am Anfang mit *suis* mit *...cum*] enden. Nach dem Wort *suis* stand ein relativ kürzeres Wort mit etwa 11-12 Buchstaben, da es dafür nur soviel Platz gibt, dieses Wort schloss sich an die vorangehenden Worte. [65]

Der erhalten gebliebene Textteil ist deutlich zu lesen, d.h. man kann den Ausdruck von TH. MOMMSEN – CIL, III, 10490 – *devotissimus*] auf Grund der angeführten CIL, III, 10491 lieber annehmen, welche Inschrift ebenfalls von *Suetrius Sabinus* errichtet wurde, als er in *Pannonia Inferior* Statthalter war, als der Vorschlag von RD, 369, der weniger üblich ist und Analogien kaum aufweist. Mit den Wörtern *consul, pontifex | augur* wurde aller Wahrscheinlichkeit nach der Text der Inschrift beendet.

Auf Grund der obigen Beschreibung, sowie der Beispiele und Analogien von Inschriften schlage ich zur Vervollständigung der Inschrift die folgenden Ergänzungen vor, von Ort und Text angebotene Möglichkeiten, sowie Abkürzungen der Analogien in Betracht gezogen: [66]

[Imp(eratori) Caes(sari) M(arco) Aur(elio) | Antonino P(io) F(elici) Aug(usto) | Suetrius Sabinus | iudex ex delegat(u) | cognition(um) sacrar(um) | Caesarianar(um) cum?] | suis [—?] | devotissimus] | maiesta[ti] eius | consul pontifex | augur [67] (Abb. 4).

Die vollständige Schreibung des Titels *iudex* und die mit *suis* verknüpften Wörter gesehen [68] kann man selbstverständlich auch andere die Struktur betreffende Ergänzungsmöglichkeiten entdecken. Hier stelle ich diejenige Variante vor, die meiner Meinung nach am wahrscheinlichsten ist. Was wichtig ist, steht auch fest: wir wissen wem und von wem die Inschrift errichtet wurde [69], aus welchem Anlass der Errichter in Pannonien war, und wir kennen das Datum der Errichtung.

Im Zusammenhang mit der letzteren Angabe tauchen weitere Fragen auf. Aller Wahrscheinlichkeit nach wurde *Suetrius Sabinus* – wie ich schon früher erwähnt habe – mit den am Ende des Textes angegebenen drei – *consul, pontifex | augur* – vermutlich fast zur gleichen Zeit, kurz nach der Fertigstellung der Inschrift bekleidet. Den ungewöhnlichen Titel des *iudex vice Caesaris* und dessen Bestätigung konnte er vom Kaiser allorts bekommen. Auf die in der Inschrift genannten weiteren drei Posten war er gewiss schon vor dem Amtsantritt und der Kooptation bestimmt, offiziell gab er aber diese unter seinen Titeln erst nach seiner formellen

Inauguration an, also frühestens am Anfang des Jahres 214 n. Chr. Deshalb wurden sie am Ende der Inschrift nachträglich eingemeißelt. Wann konnte der Senator dieses beschriftete Postament für eine Statue errichtet haben? Wenn man vom Konsultitel aus dem Jahr 214 n. Chr. ausgeht [70], worauf er die Bestimmung schon bis Ende des Jahres 213 n. Chr. erhalten musste, soll er die Basis mit Inschrift und die Statue als *iudex vice Caesaris* vor seinem Amtsantritt als Konsul und vor seiner offiziellen formellen Kooptation in die beiden Pontifikalkörperschaften errichtet haben. Es konnte in der Zeit vom Spätherbst bis Ende des Jahres 213 n. Chr. durchgeführt worden sein, nachdem der Kaiser den Statthalter von *Raetia, Suetrius Sabinus* zum *comes Augusti* ernannte und mit ihm in dieser Eigenschaft zusammen nach Pannonien kam [71] dann schon auch in der Eigenschaft vom *iudex vice Caesaris*. [72] Nach dem Fortgang des Kaisers [73] beschäftigte sich der *iudex vice Caesaris* im Jahre 214 n. Chr. mit der Lösung der Probleme in beiden Pannonien, wie z.B. die Angliederung von *Brigetio* und ihr Territorium von *Pannonia Superior* zu *Pannonia Inferior*, welche Provinz dadurch zu einer Provinz mit zwei Legionen an der Spitze mit dem Statthalter *consularis* entwickelt wurde. [74] Im Hintergrund der Ernennung dieser Person von besonderem Titel in Pannonien stand also eben dieser kurze Aufenthalt von *Caracalla* 213 n. Chr. in Pannonien. Der Herrscher hatte es eilig, der Aufenthalt war zu kurz, er konnte sich mit der beide Provinzen, deren Städte sowie die dort stationierenden Heeresformationen berührenden Veränderung der Grenzen persönlich nicht beschäftigen, obwohl diese Veränderung die persönliche Anwesenheit des Kaisers erforderte. Deshalb stellte er für diese Aufgabe einen Stellvertreter des Kaisers an die Spitze des Territoriums, den *iudex vice Caesaris*, den er mit aller für diesen Auftrag nötigen Zuständigkeitsberechtigung ausstattete.

Wenn man also die auf das Jahr 214 n. Chr. datierten Stationen der oben skizzierten Laufbahn von *Suetrius Sabinus* betrachtet, kann man aller Wahrscheinlichkeit nach feststellen, dass er die Ämter *iudex ex delegatione cognitionum Caesarian(arum)*, [75] bzw. *[iudex ex] delegatu [p]rincipum in provincia [?Pannonia Superiore item] Inferior[e]*, [76] im Herbst, in den ersten Wintermonaten vom Jahr 213 n. Chr. antrat, also gleichzeitig mit der Errichtung unserer Inschrift. Im Zusammenhang mit den nachträglich angebrachten drei Titeln, mit denen er so zusammen auf ungewöhnliche Weise und gleichzeitig bekleidet war, kann man vielleicht aufwerfen, ob diese der Situation entsprechend vielleicht diesmal die vollkommene Durchführung der Aufgaben des Auftrages betreffend mit dem Amt des *iudex* zusammengehörten. Deshalb fand er es wahrscheinlich wichtig, die schon fertige Basisinschrift zu erweitern und dadurch seinen ganzen Kompetenzbereich in Pannonien eindeutiger zu machen. [77]. Hier könnte man zur Unterstützung dieser Meinung auf die mehrmals angeführten Inschriften von *Suetrius Sabinus* hinweisen, die er damals errichtete, als er Statthalter war, auf denen er nur die Angabe des Statthaltertittels als aktuelles Amt und Wirkungsbereich für wichtig hielt.

So ist es nicht nötig, die auf die Jahre 213/214 n. Chr. datierten Ämter von *Suetrius Sabinus* bis auf seine Ankunft mit der auf den Monat genauen Datierung des Aufenthaltes vom Kaiser knapp zu vergleichen. Als *Iudex vice Caesaris* hatte er im allgemeinen die Aufgabe, administrative und juristische Aufgaben statt des Kaisers zu erledigen. So war für seinen Aufenthalt in Pannonien die Anwesenheit des Kaisers nicht unbedingt nötig [78]; im Gegenteil, gerade die Abwesenheit des Kaisers begründet seine Beauftragung. Die Anwesenheit des Stellvertreters vom Kaiser weist also auf die Abwesenheit des Kaisers hin. Diese Behauptung kann man bezüglich des Jahres 214 n. Chr. vollkommen beweisen, auch auf Grund der auf den Tag genauen Angaben der *acta fratrum Arvalium* aus diesem Jahr, laut deren der Herrscher am 17. Dezember 213 n. Chr. schon in Nicomedien in Kleinasien war. [79].

Mit Hilfe dieser Ergänzung kann man sowohl im Zusammenhang mit dem Errichter, als auch bei der Erörterung der Geschichte von *Pannonien* eine weitere Angabe in Betracht ziehen. Weiterhin kann sie zur Lösung der aufgetauchten umschrittenen Fragen bezüglich der Inschriften CIL, X, 5178, sowie CIL, IX, 2848 = AE, 1985: 332 beitragen. Man gab nämlich bei der ersten als Ort des Amtes von *iudex* in Dalmatia und in Pannonia Inferior mit Wahrscheinlichkeit an, während bei der letzteren der diesbezügliche Teil gar nicht ergänzt wurde (s. hier die Inschriften I, 4). Fritz J. schlug neulich bezüglich der erstens genannten Inschrift vor, hier von *Pannonia Superior* bzw. von *Inferior* zu reden. [80] Unsere ergänzte Inschrift unterstützt und beweist seine Behauptung, da gerade diese Inschrift das erste bekannte, mit diesem Amt verknüpft gerade am Ort errichtete Denkmal von *Suetrius Sabinus iudex vice Caesaris* ist. Die Datierung der Inschrift weist genau auf die Periode hin, als eine Entscheidung getroffen wurde, die in einer beide Pannonien betreffenden Situation Rechts-, Verwaltungs- und wahrscheinlich auch Religionsvorschriften berührte, und die die direkte persönliche Anwesenheit und Vollziehung vom Kaiser erforderte, sowie auch eine lange andauernde Administration verlangte. [81] In der Abwesenheit des Kaisers verrichtete diese Aufgaben der *iudex vice Caesaris – consul – pontifex – augur*, der durch seine Ämter für dieses Mal mit alleiniger völliger Kompetenz bevollmächtigt wurde. Dementsprechend müssen die zwei betroffenen Provinzen in den Inschriften, die auch den Kursus von *Suetrius Sabinus* enthalten, angegeben werden. So kann man die zweite Zeile der Inschrift CIL, IX, 2848 = AE, 1985: 332 (hier Nr. 4) der CIL, X, 5178 ähnlich ergänzen, wofür auf Grund der Anzahl der Buchstaben auch der Platz zur Verfügung steht, also: CIL, IX, 2848 = AE, 1985: 332 die Inschrift von Histonium [82]: \$ *electo ad corrigendam statum Italiae praefecto*) | [*aliment(orum) electo ad cognosc(endas) sacr(as) [cognit(iones) in prov(inciis) Pannonia superiore item infer(iore) leg(ato) Aug(usti)]*] | [*pr(o) pr(aetore) prov(inci)ae Raetiae comiti Aug(usti)]*] *praeposito vexill(ationum) German(ica) expedit(ione) leg(ato) leg(ionis) XXII Primig(eniae)]* | [*iuridico per Aem(iliam) et Liguriam curator[i] viae Latinae nov(ae) curator[i] rei publ(icae) Oriculanor(um)]*] | [*legato prov(inci)ae Africae reg(ionis) Hippo[ni]ensis praetori de liberalib(us) causis trib(uno) pl(ebis) cand(idato)]*] | [E]

Unsere Inschrift trägt mit Hilfe ihres Fundortes und Textes, der Bestimmung ihres Errichters und mit der erfolgreichen Datierung ihrer Errichtung ein wenig zur Geschichte von *Pannonien* bei, indem sie einen Moment dieser Geschichte besser erläutert. [83]

Ádám Szabó

DAS UNGARISCHE KRÖNUNGSZEPTER

Endre TÓTH

Die bis heute erhaltenen Stücke der ungarischen Krönungsinsignien sind die ungarische Krone, seit 1256 mit dem Beinamen "die Heilige", das Zepter, der Reichsapfel, das Schwert und der Krönungsmantel. Den Mantel, ursprünglich ein Meßgewand, hat das erste ungarische Königspaar, Stephan und Gisela, 1031, vermutlich am 30. Jahrestag der Krönung, der Hauptkirche des Arpadenhauses, der Kirche von Székesfehérvár, geschenkt.¹ Den Reichsapfel zieren das einfache Doppelkreuz und das auf die Weltkugel aufgelötete Anjou-Wappen. Alle beide sind Zeitangaben: Das Doppelkreuz erscheint während der Herrschaft Bélas III. auf ungarischen Münzen, und das Anjou-Wappen wurde unter Karl oder Ludwig

I. (1310–1382) geschaffen.² Eine moderne Bearbeitung des Schwertes fehlt: Es gilt als spätestes Stück der Krönungsinsignien, die Kampfwaife datierte man früher ins 16. und dann ins 15. Jahrhundert.³ Der untere Teil der Krone (corona graeca) mit den Giebelverzierungen blieb ohne konstruktive Umgestaltung erhalten: er war das Geschenk des byzantinischen Kaisers Michael VII. um 1074 für die Ehefrau des ungarischen Königs Geysa I., die von griechischer Abkunft war. Die Kreuzbänder des oberen Teils (corona latina) zur Überwölbung der unteren Krone wurden möglicherweise in der zweiten Hälfte des 12. Jahrhunderts geschaffen. Von einer früheren Goldschmiedearbeit (Reliquiar?, Tragealtar?) montierte man auf sie die Emailbilder von acht Aposteln in der von der Apostelgeschichte angegebenen Reihenfolge; die Emailbilder wurden aufgrund ihres Stils und den Buchstabenformen ihrer Aufschriften in der ersten Hälfte des 11. Jahrhunderts gefertigt.⁴ Über die Herstellungszeit des Zepters wurden die unterschiedlichsten Meinungen geäußert. Da die Argumente für die Zeit König Kolomans (1095–1116) oder die Wende vom 12. zum 13. Jahrhundert nicht überzeugend waren, mußte dieser außergewöhnlich geformte Gegenstand einer erneuten Untersuchung unterzogen werden. Die einzige gründliche und weitgefaßte Bearbeitung stammt von Gyula László⁵ und erschien vor über sechzig Jahren.

Unter den romanischen Zeptern ist das ungarische Krönungszepter das einzige erhalten gebliebene (Abb. 1-4.). Aus jener Zeit ist auch als Grabbeigabe nur im Grab Bélas III. in Székesfehérvár ein Totenzepter zum Vorschein gekommen. Herrscherzepter sind erst aus dem späten Mittelalter bekannt.⁶ Dieser Mangel mag

¹ Die Aufschrift des Mantels: *Anno incarnationis Xpi MXXXI indicione XIII. a Stephano rege et Gisla regina casula hec operata et data eclaesiae sanctae Mariaestiae in civitate Alba*, Tóth E., István és Gizla miseruhája (Stephans und Giselas Meßgewand), *Századok* 131, 1997, 13, mit weiterer Literatur.

² Über den Reichsapfel: Bak J., *Der Reichsapfel*, IRH I. 1983, 185. –

³ Kovács - Lovag, Tóth

⁴ Tóth A. Szent Korona apostolmezeinek keltezéséhez (Zur Datierung der Apostelplatten der Heiligen Krone), *ComArchHung* 1996, 181-209.

⁵ László 1938.

⁶ Schramm, E. P., Versuch einer Rekonstruktion des Hortes und des sonstigen beweglichen Herrscherbesitzes, in: Schramm-Mütherich 38.

Abb.1.
1. ábra

Ungarisches Krönungszepter
A magyar koronázási jogar

auch verursacht haben, daß man sich anders als mit den Kronen und Reichsapfeln mit dem Zepter und seinem Verwandten, dem Stab mit langem Schaft, insigniengeschichtlich kaum beschäftigt hat.⁷ Gerade weil die frühen Zepter nicht erhalten blieben, können und müssen wir den Grund für den einzigartigen Antiquitätenwert und das auffällige Erhaltenbleiben des ungarischen Zepters suchen.

Da Gyula László, der sich wiederholt gründlich mit dem ungarischen Zepter beschäftigt hat, in den romanischen Herrscherdarstellungen keine Spur von Zeptern mit Kugel fand, erörterte er in Kenntnis des Stabes mit Kugel – als Herrschersymbol – aus einem Grab von Taganèa (Ukraine) und der awarischen beinernen Kugeln die östliche Herkunft der Zepterform. Zwei Studien befaßten sich noch mit Themen, die mit Gy. Lászlós Schlußfolgerungen in enger Beziehung standen. András Alföldi⁸ rekonstruierte, ausgehend von der Existenz des kugelförmigen Herrschaftssymbols der Nomaden aus den kalottenförmigen Zellemailblechen der Goldkanne des Benediktinerklosters St. Maurice d'Agaune ein awarisches Khaganenzepter mit Kugel; er hat sich auch mit dem ungarischen Zepter beschäftigt. Und jüngst hat Éva Garam⁹ diese Fundgruppe aufgearbeitet und die Bestimmung der aus dem Osten stammenden Stäbe mit Kugel klargestellt: Es handelt sich nicht um Herrscherinsignien, sondern um Geräte der Viehhaltung. Die Verwendung der Stäbe mit Kugel als Herrschaftszeichen in der Awarenzeit läßt sich nicht beweisen.

Die Studie von Gy. László und die späteren Beiträge suchten vor allem nach der Herkunft der für ein Zepter ungewöhnlichen Streitkolbenform. Die Forscher begründeten ihre verschiedenen Datierungen mit der Fassung der Kristallkugel und dem Filigranmuster auf der Metallumhüllung des Schaftes. Die technische und formale Untersuchung des Filigrans hat aber zu keiner beweisbaren näheren Datierung innerhalb der ersten zweihundert Jahre der Arpadenzeit geführt. Wegen der Verbreitung des Goldschmiedeverfahrens, der von der Technik erzwungenen zahlenmäßigen Beschränkung der Motive und der auch im übrigen unsicheren Datierung der kleinen Zahl erhaltener ungarischer Gegenstände kann man allein durch den Vergleich der Filigranmuster mit denen des Zepters leider zu gar keinem Ergebnis kommen. Deshalb dürfte diese Form des Zepters, Kugel auf einem kurzen Schaft, für die Datierung grundsätzlich wichtig sein. Wenn die Erforschung der sonderbaren Form zu einem Ergebnis führt, kann untersucht werden, wie die übrigen Charakteristiken des Stückes damit in Einklang zu bringen sind. Die Form, die Kristallkugel und eine Bleibulle haben nicht nur den Beweis für eine genauere Datierung des Zepters erbracht, sondern dadurch das Zustandekommen des Ensembles der ungarischen Krönungsinsignien, die Auswahl der einzelnen Bestandteile in Harmonie mit den spätarpadenzeitlichen Quellentexten begründet.

Beschreibung des Zepters

Das Zepter besteht aus einem 38,5 cm langen zylindrischen Holzschafte und einer auf seinem oberen Ende befestigten durchbohrten Bergkristallkugel (Dm 6,7 cm, Gewicht 615 g – Abb. 1.). Den Schaft, vermutlich aus Haselholz,¹⁰ umhüllt ein filigranverziertes vergoldetes Silberblech (Dm des Schaftes zusammen mit dem Hüllblech: 18 mm.). Das untere Ende schließt ein kleiner konischer Knopf ab (Dm 27 mm.).

⁷ Über die spätrömische Vorgeschichte s.: Delbrück 1929, 61–62. Berges–Gauert 1954, 238–280.

⁸ Alföldi 1948–1949, mit weiterer Literatur.

⁹ Garam 1998, mit weiterer Literatur.

¹⁰ Ipolyi 1886, 210 zitiert in Anm. 1 das Protokoll des Kronenhüters von der Krönung 1867, in dem von einem Haselholzstiel geschrieben wird.

Abb.2.a-b. Kristallknauf des Zepters
2 a-b ábra A jogar kristálygömbje

Abb. 3. Löwenfiguren
3. ábra A kristálygömb oroszlánábrázolásai

Die Oberfläche des 29 cm langen Zylindermantels ist in vier gleich breite (15 mm) Längsstreifen geteilt, die ein geradliniger, perlverzierter Filigrandraht runden Querschnitts voneinander trennt. In den Streifen reiht sich ein aus nach unten dünner werdendem, perlverziertem Flachdraht gebogenen Herzen bestehendes Muster aneinander. Der Abschluß des Hüllbleches am oberen Ende an der Kristallkugel und am unteren Ende ist unterschiedlich. Das obere Ende, an der Kristallkugel, schließt ein schmaler Ring mit aufgelötetem Perldraht ab. Am unteren Ende fehlt dieser Abschluß; der Hüllmantel schließt unregelmäßig, als wäre er beschädigt oder verstümmelt: das Ende wird allerdings von dem abschließenden Knopf verdeckt.

Am in die Kristallkugel führenden Ende des Zepterschaftes befindet sich kein Hüllblech, und der Durchmesser am Ende ist größer als am sonstigen Schaft: etwa 15 mm. Während das unter dem Ende des Hüllbleches hervorschauende Ende des Holzschafes schwarz ist, ist der Teil in der Kristallkugel grauweiß. Nach dem Ende des Hüllbleches verbreitert sich der Holzkern gebogen. Auf dem Schulterteil führen auf den entgegengesetzten Seiten zwei kleine Löcher ins Holz (Abb. 5a.), die heute keine Funktion haben. Den umhüllenden Metallzylinder befestigt am oberen Teil, zur Kugel hin, je ein kleiner zylindrischer Nagel in der Mitte der Herzpalmette auf den entgegengesetzten Seiten (Abb. 5b.). Die Nägel haben keine Köpfe, aber einen Einschnitt für den Schraubenzieher. Die das Hüllblech teilende Perlenreihe hat runden Querschnitt, die Herzpalmetten sind aber aus Banddraht gestaltet, dessen Außenfläche als Perlen ausgearbeitet ist.

Der größte Durchmesser des konischen Knopfes am unteren Schaftende ist 27,5 cm. Der Knopf ist am Holzkern durch eine Rundkopfschraube befestigt, die in ein Loch in der Mitte eingeschraubt ist. Das Gewinde der Schraube stimmt mit dem heutiger Schrauben überein. Die Mitte des Schraubenkopfes hat einen tiefen Einschnitt für den Schraubenzieher. Beide Oberflächen des Knopfes sind etwas gebogen, die Öffnung zum Schaft hin ist mit Filigrandraht umrahmt. Auf der Oberfläche des Knopfes zum Schaft hin sind vier kleine Löcher in Kreuzform angeordnet, nur in einem von ihnen sitzt der abgebrochene Nagel mit abgeschliffener Fläche.

Zwischen dem den Holzschaft umhüllenden und dem die Kristallkugel verzierenden Filigranblech gibt es keine funktionelle Verbindung. Wegen der Austrocknung des Holzes dreht sich die Kugel frei auf dem Schaft und läßt sich einige Millimeter bewegen, herausziehen und hineinschieben. Abziehen läßt sich die Kristallkugel vom Schaft jedoch nicht. Gy. László dachte daran, daß das Ende des Schaftes an der Kristallkugel ein Blech fixiert.¹¹ Ein solches befindet sich aber

¹¹ László 1938.

Abb. 4. Obere Teil des Zeptersgriff
4. ábra A jogar felső része

am Schaftende nicht. Das Herausrutschen des Schaftes wird durch die enge Öffnung des die Kristallkugel von unten einfassenden Bleches verhindert. Denn der Durchmesser der mittleren Öffnung des Filigran-Goldbleches ist einige Millimeter kleiner als der Durchmesser des Holzkernes des Schaftes innerhalb der Kugel (der größer ist als der übrige Schaftdurchmesser). Diese Tatsache wirft auch ein Licht auf die Zusammensetzung des Zepters. Es wurde so zusammengefügt (bei der Herstellung oder einer Reparatur – einem Schafttausch), daß das blanke Holz von oben durch das untere Einfassungsblech gesteckt wurde. Das Ende des Schaftes innerhalb der Kristallkugel ist um einige Millimeter dicker als der Durchmesser des Schaftes. Danach zog man auf den Holzschaft den filigranverzierten Zylinder auf und befestigte ihn mit winzigen Nägeln. Schließlich steckte man die Kristallkugel auf das obere Schaftende, setzte von oben das obere Einfassungsblech mit den angelöteten Bändern auf und verband zuletzt die Bänder am Unterteil der Kristallkugel durch Scharniere mit dem unteren Einfassungsblech.

Die die Kristallkugel oben und unten umhüllenden Bleche sind aus Gold und filigranverziert. Die Form beider Bleche ist eine Rosette aus je zehn in Halbkreisbögen gegliederten Blütenblättern. In der Mitte des oberen Bleches befindet sich eine Verzierung in einem Kreis mit 21 mm Durchmesser; die Mitte des unteren Bleches ist der Öffnung in der Kristallkugel entsprechend kreisförmig ausgeschnitten. Beide Bleche sind von einem Perlsreihenmuster umrahmt, und ein solches trennt auch die einzelnen Blütenblätter. Die Perlenreihe um die Blätter

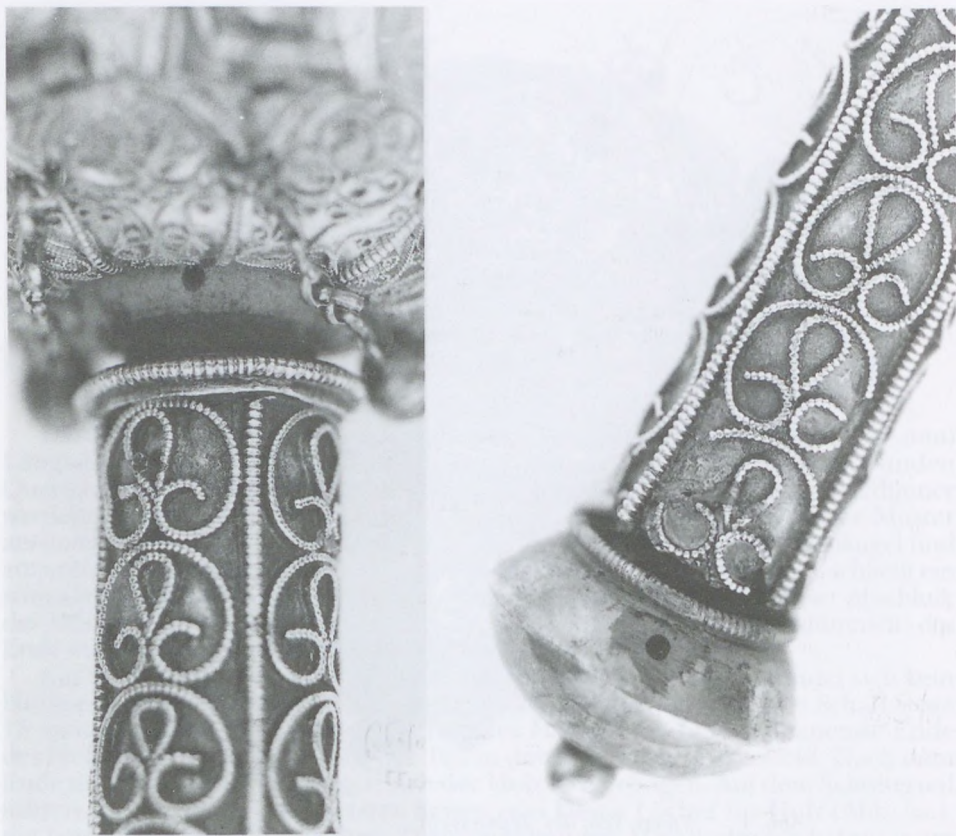

Abb. 5.a-b. Oberer und unterer Teil des Zeptersgriffes
5a-b. ábra A jogarszár alsó és felső vége

umgrenzt jedes zweite Blatt, den Bogen der Blätter dazwischen schließt ein gesondert ansetzendes Perlmuster ab. Das Filigranmuster der einzelnen Blätter ist identisch: im Bogen eine auf der Innenfläche weiter verzierte Herzpalmette, eine nach außen gewendete Halbpalmette und ganz innen wieder eine Herzpalmette. Das Filigran ist aus Flachdraht gefertigter Perldraht, der dem Muster eine geringe Höhe verleiht. Es wurde also kein Draht mit rundem Querschnitt auf die Unterlage aufgelötet, sondern Draht mit stehendem rechteckigen Querschnitt. Das obere Blech ist größer als das untere, und auch das Filigranmuster der Blütenblätter ist unterschiedlich. Der größte Durchmesser des oberen Bleches beträgt ca. 64 mm, der des unteren 50 mm.

In der Mitte des oberen Bleches grenzt das blütentrennende Muster eine kreisförmige Fläche ab, in dem eine Reihe Wellenfiligran umläuft, der eine Filigranreihe aus Perldraht kleineren Durchmessers folgt. Das Muster auf dieser Kreisfläche entstand nicht als Relief, sondern wurde Glied für Glied (?) aufgelötet. Das Band des Musters ist dreigeteilt: außen und innen mit geperlt, in der Mitte glatt. Das Muster ist komplizierter als der sog. Vierpaßknoten, es ist dessen durch Quadrat erweiterte Variante. An den Ecken der Quadraterweiterung schließen sich kleine aus geperltem Draht gebogene Kreise an. Die geometrische Mitte des Deckbleches durchbricht ein rundes Loch von 1,5 mm Durchmesser. Das Loch

wird vom Flechtbandmuster nicht umgangen, sondern das Loch hat den Rand des Musters ein wenig verdrückt; auf der Vergrößerung ist die Beschädigung gut zu beobachten (Abb. 4.).

Das untere Blech ist kleiner als das obere; es ist ebenso mit einer zehnbliättrigen bogigen Blüte verziert. Der innere Rand des Bleches, der die Bohrung im Kristall begrenzt, ist etwas nach innen gebogen, weshalb das abschließende Muster um die Öffnung und die es begrenzende Perlreihe auf dem Foto nicht zu sehen sind. Die Art der Befestigung der das obere und untere Blech verbindenden Bänder ist unterschiedlich. Die Bänder des oberen Rosettenbleches wurden an dessen Unterseite, zum Kristall hin, angelötet. Bei dem einen Bandpaar hatte sich aber die Lötung gelöst und wurde repariert. Am Ende beider Bänder, aber schon auf der Rosette, wurden je 2 Löcher gebohrt und ein Golddraht zweimal hindurchgezogen. Das untere Blech läuft bis zur äußeren Kreislinie ohne Filigranverzierung, aber mit geperltem Rand weiter, an diesen Flächen schließen sich die Scharniere an. Jedes Band wurde mit dreiteiligen Scharnieren befestigt. Von den drei zylindrischen Scharnieren mit gerippter Oberfläche sind zwei an das untere Blech und das mittlere an das Band gelötet. Die Scharniere sind mit einer Achse aus Golddraht befestigt.

Nur scheinbar wurden also sechs gesonderte Bänder für die Einfassung gefertigt. Denn die Bänder sind aus X-förmigem Goldblech, mit einer Breite von 5–8 mm. Sie sind keine regelmäßigen Bänder, sondern man hatte – großenteils erfolglos – versucht, sie so auszuscheiden, daß sie der Biegung der Kristallkugel sowie der Linie der kreisförmigen Gräben zwischen den Darstellungen entsprechen. Das X-förmige Blech umrahmen jedoch je zwei geperlte Drähte, was den Eindruck macht, als handele es sich um selbständige Bänder.

Auch die Bänder sind filigranverziert: Perldraht als Rahmen, auf der Fläche folgen einander Herzpalmetten. Am unteren Ende der Bänder, zum Scharnier hin, sind die Herzpalmetten unversehrt, während ihr anderes, oberes Ende, das ans obere Blech angelötet wurde, beschädigt ist. Auf der Lötfläche hatte man das bereits aufgelötete Filigran flachgeschlagen, um löteten zu können.

Ursprünglich hingen von der Goldfassung der Zepterkugel 26 kleine Goldketten mit einer Kugel am Ende herab; heute fehlen drei von ihnen. Zehn wurden an die obere, zehn an die untere Blechfassung und je zwei an die Bänder montiert. Das obere und untere Blech wurden am Ansatz der Bögen, an beiden Seiten der trennenden Perlenreihe durchlöchert. Durch die Löcher wurde zweimal ein Golddraht runden Querschnitts gezogen, dem sich unten ca. 32, in der Mitte 20 und oben 30 mm lang, aus 8 Gliedern bestehende Ketten anschließen. Der Kettendraht hat viereckigen Querschnitt mit abgerundeten Kanten. Am Ende der Ketten wurden 6–7 mm große, winzige Kugeln befestigt, die wie üblich aus zwei Halbkugeln zusammengelötet waren. Das ist in mehreren Fällen gut zu erkennen. Die Kugeln verbindet eine winzige Öse mit der Kette. Die Hälfte einer Kette mit der Kugel fehlt. Von den drei Bändern hängen je eine Kette samt Kugel herab.

Die Kristallkugel ist nicht kugelförmig, sondern oben und unten etwas abgeplattet. Die Höhe zusammen mit der Fassung beträgt 61 mm, die größte Breite 73 mm. In der Mitte hat die Kugel eine zylindrische Öffnung, die sie ganz durchläuft. Ihr Durchmesser ist auch am unteren Teil schwer zu messen, weil sie etwas trichterförmig mit ca. 22 mm beginnt. Auf die Oberfläche des Gegenstandes wurden drei gleichgroße löwenartige Tiere im Hochrelief geschnitten. Die Löwen umrahmt je ein den oberen und unteren "Polkreis" verbindender elliptischer Einschnitt. In diese wurden die drei X-förmigen Bänder eingepaßt, die das obere und untere Goldblech der Kugel miteinander verbinden und straff fixieren. Da die Kugeloberfläche in drei Kugelkalotten geteilt ist, aber die Goldbleche zehn Blütenblätter haben, wurde die Lage und Verteilung der verbindenden Goldbänder von der Kugeloberfläche bestimmt und nicht von der Verteilung der Blätter. Deshalb ist ihr Ansatz im Verhältnis zur Verteilung der Blütenblätter unregelmäßig.

Abb.6. Filigranplättchen aus dem Fund von Königsbasilika
zu Székesfehérvár
6. ábra A fehérvári lelet filigránja

Abb.7. Filigranverzierung von
St. Servatiusstab
7. ábra A Servatius-bot filigránja

Der Ober- und Unterteil der Kugel sind von der Goldblechfassung verdeckt, und die Bearbeitung darunter läßt sich gerade nur ahnen. Das obere Blech schmiegt sich der Kugel an und zeigt die darunterliegende Form besser als das untere. Die die Löwen umgrenzenden Kreisen haben gebogenen Querschnitt; am Äquator der Kugel laufen sie zusammen, und in Richtung der Polkreise trennen sie sich. Wo sie sich trennen und voneinander fortbewegen, bildeten sie gleichseitige Dreiecke, deren Flächen mit einfachen Linien verziert sind. Die Kreisflächen werden oben und unten von je einem "Polkreis" begrenzt: Dieser erhebt sich, soweit sich an einer Stelle unter dem von der Kristallkugel etwas entfernteren Goldblech erkennen läßt, um einige Millimeter, gleichsam einen Hals auf dem Gegenstand bildend.

In die von den Kreisgräben umgrenzten Flächen schnitt man – wenn wir das stehende Zepter betrachten – drei nach links blickende vierfüßige Tiere. Die Tiere sitzen auf ihren Hinterläufen und halten ihren langen Schwanz mit Quaste am Ende S-förmig gebogen nach oben. Die großköpfigen Tiere sind stilisierte Löwen¹² (Abb. 3.).

Reparaturen, Erweiterungen

Auf den die Kugel bedeckenden Blechen wie am Schaft sind Reparaturen und Bearbeitungen zu erkennen, die aus späteren Zeiten als der Herstellung des Zepters stammen können. Problematisch sind das Verhältnis von Zepterkugel und Schaft, das kleine Loch in der Mitte des die Kugel von oben bedeckenden Bleches, die Reparatur des einen Bandes des Golddraht, das Alter der Kettenanhänger und der Knopf am unteren Ende des Schaftes.

Die Autoren, die den Schaft und die Fassung des Zepters unterschiedlich datieren, haben den Grund für die Differenzierung nicht angegeben. Der Unterschied zwischen dem die Kugel einfassenden feineren Goldfiligran und dem Silberfiligran auf dem Schaft läßt eine solche Unterscheidung und zweierlei Datierung nicht von vornherein notwendig werden. Aus dem Aufbau ähnlicher romanischer Gegenstände wird offensichtlich, daß der Kopf reicher verziert ausgeführt wurde als der Schaft: Das gilt schon für die frühesten Bischofstäbe. Zu einem wenig verzierten, ja fallweise hölzernen Stab gehörte ein verzierter Kopf – die Krümme. Deshalb kann aus der silbervergoldeten Fassung des Zepterschaftes nicht auf einen chronologischen Unterschied geschlossen werden. Im übrigen haben die Herzpalmetten auf dem Schaft wie auf den Bändern dieselbe Form. Natürlich kann bei einem aus zwei Hauptteilen bestehenden Gegenstand die nachträgliche Reparatur oder der Ersatz des Schaftes nicht ausgeschlossen werden. Die zu dessen Beweis vorgebrachten Argumente genügen aber nicht. Auf dem Stich, der König Matthias II. im Krönungsornat darstellt (1608), ist das Schaftfiligran mit dem Knopf am Schaftende zusammen zu erkennen: also existierte das Zepter seit den 1600er Jahren bereits in der heutigen Form.

Zweifellos wurde der Zepterschaft aber repariert, weil das Ende des Hüllbleches unregelmäßig, beschädigt ist. Während das obere Ende des Hüllbleches von durch ein Ringglied erhöhtem geperltem Draht abgeschlossen wird, fehlt dieser am unteren Ende: Das Ende des Zepters wurde – vermutlich wegen einer Beschädigung – repariert. Diese Reparatur geschah vor der Krönung Matthias' II. (1608), doch kann ich den Zeitpunkt nicht bestimmen. Ich vermute, daß die Reparatur mit dem Knopf in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts geschah.

Das Loch im Mittelpunkt des oberen Deckbleches ist so winzig, daß der Gedanke, es könnte darin irgendein Aufsatz (z. B. ein Kreuz) befestigt gewesen sein, gar

¹² Ágnes Vári danke ich für die nicht leicht zu verfertigende Zeichnung der Reliefs der Kristallkugel sowie auch für die übrigen Zeichnungen in meinem Artikel.

nicht aufkommt. Durch das Loch konnte höchstens ein Draht (Niet) gesteckt werden, der nicht der Halterung oder Befestigung einer größeren Ergänzung dienen konnte; der Fuß solcher Erweiterung hätte auch das Muster verdeckt. Auch wenn das Goldblech an der oberen Öffnung der Kristallkugel den oberen Querschnitt des Holzschafes verdeckt, kann man, den Holzschaft unter der Lupe aufmerksam drehend, jenen Punkt finden, wo eine dem kleinen Loch im Goldblech entsprechend große Öffnung in den Schaft führt. Demnach schloß sich dem Zepter oben irgendein kleinerer Zusatz an.

Die erste wahrheitsgemäße Darstellung des Zepters ist auf dem Stich von der Krönung König Matthias' II. zu sehen. Auf dem Bild ist die Filigranverzierung des Zepterschafes zu erkennen, also ist der heutige Schaft dargestellt. Am oberen Ende der Zepterkugel ist ein kleiner Zusatz zu sehen. Auch Tibor Gerevich dachte an einen kleinen Edelstein auf dem Zepter.¹³ Es kann sich darum handeln, daß man die Beweglichkeit der Kristallkugel zu verhindern suchte, indem man den Schaft von oben an der Fassung befestigte. Dieser Befestigungsteil ist bis heute aber verloren gegangen. Die Spur einer dem heutigen Zustand vorausgehenden Befestigung können die beiden kleinen Löcher ohne Funktion am die Kugel haltenden Hals des heutigen Holzschafes sein.

Umstritten ist, ob die von den das Zepter einfassenden Blechen herabhängenden Ketten zusammen mit dem Zepter entstanden oder spätere Ergänzungen sind. Wie gesehen, schloß man die Kettchen so an die Goldbleche an, daß man das Blech an beiden Seiten des die Blütenblätter begrenzenden geperlten Musters durchlöcherte, durch die Löcher einen Draht hindurchführte und an ihn die Ketten hängte. Diese Befestigung ist ungewöhnlich und für das feine Filigranmuster eine grobe Lösung. Man hätte beim Auflöten des Filigrans an den fraglichen Stellen kleine Ösen anlöten können, an die dann die Ketten gehängt wurden.

Sicher als Reparatur muß die nachträgliche Befestigung eines der X-förmigen Bänder am oberen Umfassungsblech betrachtet werden: Vermutlich hatte sich die Bandlötung am oberen Blech gelöst, weshalb man das Blech lochte und einen Draht zweimal hindurchzog.

Gyula László sah nicht nur zwischen dem Schaft und der Kugelfassung einen Zeitunterschied, sondern auch in der Einfassung der Kugel, da die Goldbänder nicht genau in die elliptischen Einschnitte passen, die die Löwen umgrenzen. Aus der ungenauen Einpassung der Bänder läßt sich jedoch nicht auf einen Zeitunterschied folgern. Denn die Goldbänder mußten in die elliptischen Einschnitte in der Kugeloberfläche eingepaßt werden: Das wäre nur gelungen, wenn die Bänder bogig ausgeschnitten wurden, was keine leichte Aufgabe war. An zeitlichen Unterschied kann man bei den Ketten mit Kügelchen und eventuell bei der Durchbohrung denken: Die Befestigung der Ketten geschah mittels Durchlochung der die Kristallkugel umfassenden Goldbänder, dort, wo der goldene Filigrandrahmen Halt bot. Wäre beim Entwerfen der Zepterfassung schon an die Befestigung der Ketten gedacht worden, dann hätte man auf das Trägerblech Ösen zum Aufhängen der Ketten gelötet, wie es auch an den Kügelchen der Fall ist. Möglicherweise sind die Kugeln nicht aus Gold, sondern vergoldetem Silber, weil ihre Farbe etwas von der des Materials der Rosetten und Bänder abweicht.

Forschungsgeschichte

Péter Révay¹⁴ und später Sámuel Decsy bemerkten beide die Ähnlichkeit des Zepters mit der damaligen Streitkeule. 1792 verband Decsy in seiner Arbeit über

¹³ Auch Tibor Gerevich dachte nur an eine kleine Verzierung, eventuell einen Edelstein: Gerevich 1938, 271, Anm. 335.

¹⁴ Révay P., De sacra corona Hungariae ortu, virtutem victoria, fortuna annos ultra DC clarissimae, brevis commentarius, Augustae Vindelicorum 1613.

die Krönungsinsignien die Form des Zepters mit den Streitkolben.¹⁵ Das Wesen seiner Aussagen beherzigte man zweihundert Jahre lang: "keine römische, sondern skythische Erfindung und eine Kriegswaffe ist der Streitkolben". Franz Bock und der ihm folgende Arnold Ipolyi verglichen es mit den erhalten gebliebenen Zeptern und hielten es wegen seines "archaischen" Aussehens¹⁶ im Verhältnis zu ihnen für ein altes Stück der Krönungsinsignien. Ausführlicher beschäftigte sich Géza Nagy damit, der ebenfalls die Ähnlichkeit mit den nomadischen Streitkolben betonte und es deshalb für das älteste Stück der Krönungsinsignien hielt.¹⁷ Diese Verbindung war um so verständlicher, als die Fürsten Siebenbürgens und Hochadligen des 16.–17. Jahrhunderts als Machtzeichen tatsächlich einen Streitkolben in der Hand hielten.¹⁸ Auch wenn sie alle der Meinung waren, das Zepter sei das älteste Stück der Krönungsinsignien, stützten sie dies nicht mit Argumenten. Gyula László akzeptierte die Feststellung C. J. Lamms, die Kristallkugel sei fatimidische Arbeit.¹⁹ Die Filigranverzierung der Einfassungsbänder datierte er auf den Beginn des 12. Jahrhunderts²⁰ (dagegen schrieb er 1972,²¹ sie sei "spätestens um 1200" entstanden). Die Datierung auf den Beginn des 12. Jahrhunderts bestritten András Alföldi²² und E. P. Schramm²³: sie hielten eine Datierung ins 10. Jahrhundert für wahrscheinlicher, eine Ansicht, der sich auch Magda Bárányné Oberschall anschloß.²⁴ Nach Gy. László war die Kristallkugel selbst entweder ein Geschenk Kaiser Heinrichs II. oder stammte direkt aus dem Osten.²⁵ Für diese Datierung verwendete er die Funde der Königsgräber von Székesfehérvár.²⁶ Alföldi datierte das Filigran des Schaftes ins 11. Jahrhundert. Das Zepter selbst hatte seiner Ansicht nach Stephan I. von seinem Vater, Großfürst Geysa, geerbt: Der Form nach stamme es aus südrussischem Gebiet. Hinter seiner Ansicht stand selbstverständlich die awarische Zeptersrekonstruktion der Kanne von St. Maurice d'Againe.²⁷ Die Datierung von Tibor Gerevich: Der Schaft entstand zu Beginn und die Kugelfassung in der zweiten Hälfte des 12. Jahrhunderts.²⁸ József Deér erkannte eine Verwandtschaft mit dem Filigran der Kreuzbänder der Krone und datierte das Zepter auf die Wende vom 12. zum 13. Jahrhundert, als formale Analogie berief er sich dennoch auf das zweihundert Jahre frühere Siegel des burgundischen Königs Rudolf III.²⁹

Schließlich hat Éva Kovács die Einfassung der Kugel mit den filigranverzierten Blechen ins letzte Viertel des 12. Jahrhunderts datiert³⁰ und machte darauf aufmerksam,³¹ daß das Filigran in gewissem Grade zeitlos ist. Der Ausgangspunkt

¹⁵ Decsy, S., *A magyar szent koronának és az ahhoz tartozó tárgyaknak története* (Die Geschichte der ungarischen Heiligen Krone und der zu ihr gehörenden Gegenstände). Bécs [Wien] 1792, 50.

¹⁶ Natürlich stehen eine individuelle oder seltene Form und das Alter des Gegenstandes an sich in keinem kausalen Zusammenhang.

¹⁷ Nagy 1900, 231; Kovács 1997, 179–196.

¹⁸ B. Szabó J., *Az erdélyi fejedelmi jelvények* (Die siebenbürgischen Fürsteninsignien), 59–68 = *Insignia of the Transylvanian Princes*, *Majestas* 4, 1996, 85–105.

¹⁹ László 1938.

²⁰ László 1938.

²¹ László Gy., *Századok* 106, 1972, 466, in der Rezension der Deér-Monographie.

²² Alföldi 1948–1949, 24.

²³ Schramm 1954, 284.

²⁴ Bárányné Oberschall M., *Sankt Stephans Krone*, Wien 1961, 61.

²⁵ László 1938.

²⁶ Kovács É., in *Pannonia Regia* (Red. Takács Imre, Budapest 1994).

²⁷ Alföldi 1948–1949, 25.

²⁸ Gerevich 1938, 239, Anm. 335.

²⁹ Deér 1966.

³⁰ László 1938, 538. – Kovács É., *Árpádkori ötvösség* (Goldschmiedekunst in der Arpadenzeit), Budapest 1974, 46. Éva Kovács spricht dies auch aus: "Den einen Ausgangspunkt zur Datierung des Kreises des Zepters bieten die Funde von Fehérvár", Kovács 1998, 167.

³¹ Ebd. 17.

der Datierung sowohl von Gyula László als auch von Éva Kovács, die filigranverzierten Gegenstände der Grabfunde von Székesfehérvár,³² sind aber für sich allein undatierbar. Welche der in unbekanntem Zusammenhang in der Mitte des 19. Jahrhunderts freigelegten Funde in Székesfehérvár aus der Bestattung eines Königs, einer Königin oder eines anderen Familienmitglieds aus dem Arpadenhaus stammte, konnten sie in Wirklichkeit durch kein Argument stützen. Unsicher ist auch, ob die Goldgegenstände zu einem Fundensemble gehörten. Gyula László verband die Funde mit König Koloman (1095–1116) und datierte auch das Krönungszepter dementsprechend. Éva Kovács hielt dagegen die Gegenstände für Grabfunde des Kindes Ladislaus III. (1204–1205) und datierte auch das Zepter demgemäß. Es ist unnötig zu sagen, daß all das für eine Zeitbestimmung des Krönungszepters nicht ausreicht. Die Aufarbeitung der Székesfehérvárer Funde kann auch zu neuen Erkenntnissen führen. Die Interpretation der Funde ist auch deshalb wesentlich, weil Gy. László aus einzelnen Bruchstücken ein Zepter rekonstruiert hat.³³

Die Kristallkugel

Die Herkunft und das Alter der Kristallkugel des Zepters hat C. J. Lamm in seiner grundlegenden Arbeit über östliches Glas und Kristalle bestimmt: Die Kugel ist von ägyptischer, fatimidischer Herkunft und wurde im 10. Jahrhundert gefertigt.³⁴ Seine Feststellung bedeutet auch heute die sichere *post quem*-Datierung des Zepters.

Die Zepterkugel ist ein Bergkristall, und im wesentlichen wurde alles geschrieben, was man über sie wissen kann.³⁵ Die geschliffene Kristallkugel gehört zu jenen Gegenständen des 10.–11. Jahrhunderts, die zur Zeit des Fatimiden-Kalifats in Ägypten vermutlich aus Rohmaterial aus Madagaskar oder dem Fernen Osten geschnitten und geschliffen wurden.³⁶ Eine frühere Kristallkugel ist aus

³² Kovács É., in: *Pannonia Regia* (Red. Imre Takács, Budapest 1994) 211–212.

³³ Einen Teil der Grabfunde hat man nach der Entdeckung 1839 zu einem Armband umgestaltet. Das Armband schuf man aus einem viereckigen, in der Mitte von gepertem Draht getrennten und bei der Herstellung zerstückelten und durch Kettchen verbundenen Filigrangoldblech. Die heute quadratischen Goldbleche passen teils zusammen und sind mit wechselndem Filigranmuster von Herzpalmetten verziert. Die Bleche sind länglich, streifenartig angeordnet wie die Hülle um den Schaft des Zepters. Aus diesen Blechen hat Gy. László aufgrund der Ähnlichkeit einen Zepterstiel rekonstruiert und hat den kleinen – von Éva Kovács als Miniaturkrone bezeichneten – runden "Ring" als das die Kugel haltende Glied am oberen Endes des Zepterschaftes rekonstruiert. Der sich aus der Ringgröße (Dm: 2,1–2,1 cm) ergebende Umfang (6,9 cm) entspricht gut dem Maß der als Schaftumhüllung rekonstruierten, längs und quer zerschnittenen Goldbleche: aus den 1,3 cm breiten, zweiteiligen Goldblechen, nebeneinander plaziert, sind 5 Paar um 4 mm weniger als der Umfang des die Zepterkugel haltenden Ringes: Die Maße entsprechen einander also gut. Die Fläche der erhaltenen Bleche beträgt $1,3 \cdot 6,5 = 8,45 \text{ cm}^2$. Da im Falle der Rekonstruktion ein mindestens 30 cm langer Schaft vorausgesetzt werden muß, hätte er eine Fläche von 207 cm^2 . Demgegenüber ist aber die Fläche der erhaltenen Goldbleche ($8,45 \text{ cm}^2$) so gering, daß selbst bei Berücksichtigung der Umgestaltung das Verschwinden eines so großen Teils kaum möglich war, wenn bei der Umgestaltung der Zylindermantel des Hüllblechs eines Zepters zerstört wurde. Deshalb kann eine Zepterschaftrekonstruktion zweifelhaft sein. Ich vermag den kleinen "Ring" auch nicht als Miniaturkrone anzusehen, wie dies Éva Kovács dachte. Ladislaus III. wurde nach der *regio more* bestattet: Das bedeutet jedoch nicht, daß man ihm Miniaturgegenstände ins Grab beigab.

³⁴ Lamm 1930, 188; über die frühmittelalterliche – nicht christliche liturgische – Bedeutung: Hinz 1968, 237; B. Arrhenius, RGA II, 267.

³⁵ Lamm 1929–1930, 204, 210.

³⁶ H. Wentzel nimmt an, daß das Rohmaterial aus Madagaskar stammte (1948, 275), Th. J. (Kat. Hildesheim II, 392), daß es aus Madagaskar und von der südwestindischen Küste kam. Zum fatimidischen Kristallschnitt: Contadini, A., Die dekorativen Künste der Fatimiden, Kat. Wien 1998, 65–66.

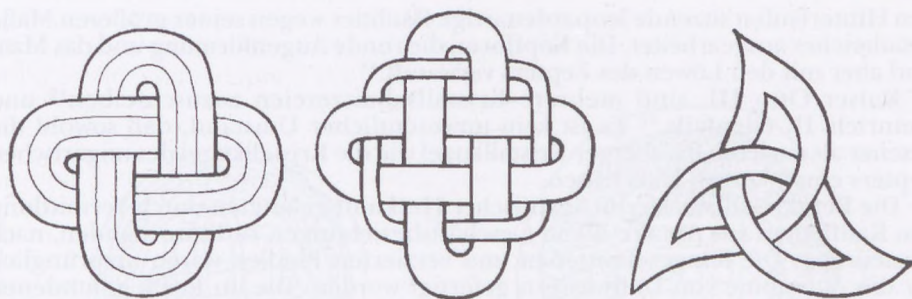

Abb. 8. Typen des Solomonknoten
8. ábra Salamon-csomó típusai

dem westgotischen Schatz von Guarrazar bekannt; sie stammt möglicherweise aus einer Sassanidenwerkstatt³⁷ und kann auch ein Zepter geziert haben.³⁸

Da die verwandten fatimidischen Bergkristalle zwischen 969 und 1062 entstanden,³⁹ kann die gleiche Periode für die Anfertigung der Kugel in Frage kommen. Auf dem Gebiet des deutschen Kaiserreiches sind mehrere ähnliche Kristallkugeln erhalten geblieben, ohne Einfassung.⁴⁰ Das Exemplar im Berliner Zeughaus ist eine 8,5 cm breite und 6 cm hohe⁴¹ durchbohrte Kugel; in ihre Seite wurden drei Vogelgestalten geschnitten.⁴² Aus der Schatzkammer des Essener Doms ist ein Bruchstück mit Pflanzenornamentik bekannt.⁴³ Das für uns wichtigste Stück liegt in der Schatzkammer des von Kaiser Heinrich II. gegründeten Bamberger Doms.⁴⁴ Es ist eine 4,5 cm hohe und 6,8 cm breite, in der Mitte durchbohrte Kristallkugel, in die drei Greifen mit Löwenkörper geschnitten wurden.⁴⁵ Die Datierung der Gruppe der Kristallkugeln kann ein mit Pflanzenornamentik verziertes Exemplar eingrenzen, das in die Herrschaftszeit des Kalifen al-Hakim (966–1021) datiert wurde.⁴⁶

Die Verzierungsstruktur der Kristallkugel des Zepters – die Aufteilung der Oberfläche in drei Medaillons – entspricht der einiger anderer erhaltener Kristallkugeln. Die kompakten, auf den Hinterläufen sitzenden oder das Körpergewicht auf diese verlegenden Löwen oder Leoparden mit den hoch hinaufgepeitschten, häufig S-förmigen Schweifen sind an fatimidischen Funden aus dem 10.–11. Jahrhundert zu beobachten. Der kompakte Körper und die Körperhaltung der Löwen auf der Kristallkugel sind identisch mit denen eines löwenförmigen bronzenen Wassergefäßes des 11. Jahrhunderts aus Ägypten.⁴⁷ Auf einem Bergkristallkrug mit dem Namen des Kalifen al-'Aziz (975–996) ist das auf

³⁷ B. Arrhenius, Bergkristall, RGA II, 1976, N. Babelon, L'Orfèvrerie Française 1946, 17.

³⁸ A. Gauert, Das Szepter als Stab, in: Herrschaftszeichen und Staatssymbolik Bd. I, 265, nach dem der Gegenstand verloren ging. J. Amador de los Rios, El arte latino-bizantino e Espana y las coronas visigodas de Guarrazar, Madrid 1861, 125, Nr. 2.

³⁹ 1068, als die Schatzkammer der Kalifen von den eigenen Beamten und Soldaten wegen ihrer ausgebliebenen Löhne geplündert wurde, fanden diese 360 000 kg Bergkristallgegenstände (Kat. Wien 1999, 249; Kat. Hildesheim II. 1993, 392).

⁴⁰ Die Stücke wurden veröffentlicht von László 1938.

⁴¹ Martin-Sarre Nr. 2090.

⁴² Bild: László 1938, 544, Taf. VI, 2.

⁴³ Human 1904, Taf. 20.

⁴⁴ Martin-Sarre Nr. 2091, Bassermann-Jordan Nr. 49, Abb. 30.

⁴⁵ Bild: László 1938, 544, Taf. VII, 3.

⁴⁶ Kat. Wien 1998 Nr. 105, p. 133.

⁴⁷ Berlin, Staatliche Museen zu Berlin, Museum für Islamische Kunst, Kat. Wien 1999, N. 71.

den Hinterläufen sitzende leopardenartige Raubtier wegen seiner größeren Maße detailreicher ausgearbeitet. Die Kopfform, die runde Augenformung und das Maul sind aber mit den Löwen des Zepters verwandt.⁴⁸

Kaiser Otto III. sind mehrere Kristallschnitzereien zuzuschreiben⁴⁹ und Heinrich II. ebenfalls.⁵⁰ Es ist kein unwesentlicher Umstand, daß sowohl die Essener als auch die Bamberger Kristallkugel wie die Kristallkugel des ungarischen Zepters einen kurzen Hals haben.

Die Bergkristallstücke von ägyptischer Herkunft gelangten durch Vermittlung von Kaufleuten aus Amalfi, die in Geschäftsbeziehungen zu Kairo standen, nach Westeuropa. Die feingeschnittenen und verzierten Phiolen waren ursprünglich für die Aufnahme von Duftwassern gefertigt worden. Die im Reich gefundenen intakten Exemplare wurden als Reliquiare genutzt⁵¹ oder wurden liturgisches Zubehör (oder dessen Bestandteile). Deshalb entdeckt man sie in kirchlichen Schatzkammerverzeichnissen⁵² und in erhaltenen Schatzkammern. Von den in den Reichsklöstern und kirchlichen Zentren (Essen, Bamberg, Quedlinburg, Gandersheim) vorhandenen Bergkristallgefäßen nimmt man an, daß sie Geschenke der Ottonen und Mitglieder der sächsischen Dynastie sind.⁵³ Die Darstellungen auf aus Bergkristall geschnittenen Steinen und kleinen Schnitzereien sind nach Vorgängern aus der Merowingerzeit⁵⁴ in der Karolingerzeit schon beliebt gewesen: Dies schaffte den entsprechenden europäischen Markt für die in der Mitte des 10. Jahrhunderts eintretende Massenproduktion in Ägypten. Ihre Verwendung wurde durch die aus dem Alten wie aus dem Neuen Testament bekannte Rolle des Bergkristalls gefördert, die ihn zu einem der wichtigsten von der Kirche verwendeten Steinrohmaterialien machte.⁵⁵ St. Hieronymus und St. Gregor dem Großen gemäß ist der Bergkristall das Symbol der Reinheit und Sündlosigkeit. Und Hrabanus Maurus formuliert: *Quod autem crystallus significet soliditatem angelorum, vel incarnationem Dominicam, in illo testimonio Ezechielis prophetae probatur.*⁵⁶ Ulrich Henze faßte dies dahingehend zusammen, daß "... der Kristall in den theologischen Kommentaren und den großen Enzyklopädien, in den Naturgeschichten und Lapidarien in enger Beziehung zu bestimmten Ereignissen aus dem Leben Christi wie Inkarnation, Taufe und Auferstehung gesehen wurde".⁵⁷ Die kirchliche Verwendung des Bergkristalls war also ideell begründet, und in diesem Zusammenhang muß nicht nur die häufige Verwendung als Reliquiar und im Zusammenhang mit Heiligenbildern gesehen werden,⁵⁸ sondern auch Kaiser Heinrichs II. Vorliebe für Kristallgegenstände. In dieser Bedeutung des Kristalls haben wir auch den Grund für seine Verwendung am Zepter zu suchen. Eine eventuelle ungarische Verwendung aufgrund aus heidnischer Vergangenheit

⁴⁸ Ein einhenkliger Wasserkrug von San Marco (Kat. Wien 1999. N. 106. Kat.) stellt eher einen Leopard und keinen Löwen dar.

⁴⁹ Wentzel 1948, 283.

⁵⁰ Ein besonders großer Bergkristall befindet sich auf dem Kreuzreliquiar Heinrichs II., München Reiche Kapelle, Weitzmann 1948, 281; zwei kleine Kristallgefäße am Aachener Predigtstuhl des Kaisers (1014, RDK I, 633, Abb. 4), auf dem Bamberger Kelch des Kaisers (Wentzel 1948, 283); Heinrichs Kelch aus Regensburg, München Schatzkammer, Schramm-Mütherich Nr. 142, und auf dem Aachener Ambo, den der Kaiser hat anfertigen lassen: Doberer 1957, 313, 351.

⁵¹ Schramm-Mütherich Nr. 99, 100.

⁵² Schatzverzeichnisse, Index.

⁵³ Kat. Hildesheim 1993, II, 178–180, 391–392.

⁵⁴ Zu den Kristall- und Chalcedonkugeln an Schwertern des 5.–6. Jh. s.: Werner, J., Beiträge zur Archäologie des Attila-Reiches, Bayerische Akademie der Wissenschaften, Abhandlungen, NF 38A, München 1956, 33–36.

⁵⁵ Zusammenfassend: Henze 1991, der die Quellentexte zitiert.

⁵⁶ Hrabanus Maurus, De Universo XVII c. IX: De crystallis, PL 111, 472.

⁵⁷ Henze 1991, 446.

⁵⁸ Henze 1991.

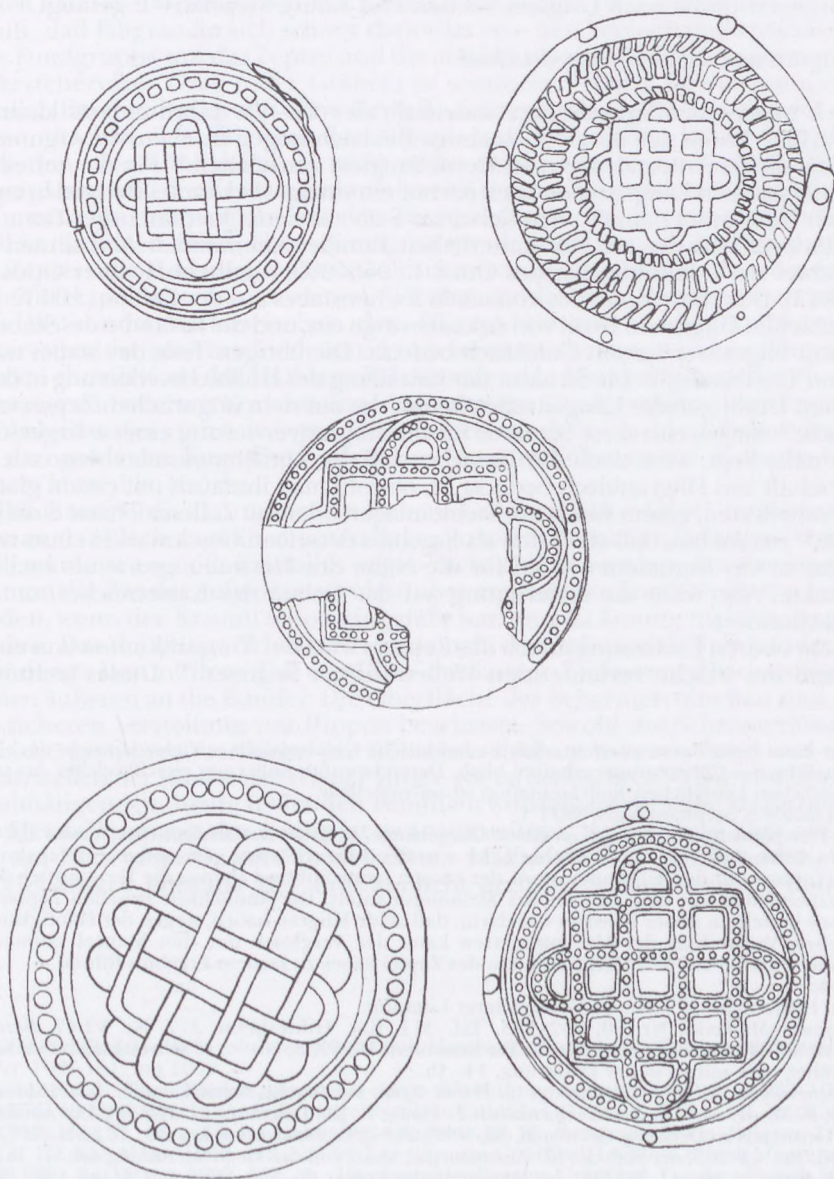

Abb.9. Salomonknoten an den merowingzeitlichen Pressblechfibeln
 a. Gross-Gerau (Klein - Pfeuffer Nr. 92.); b. Rödersheim-Gronau (Klein - Pfeuffer Nr. 273.); c. Kleinsorheim (Klein - Pfeuffer Nr. 167.); d. Regnitz, e. Osthofen, (Klein - Pfeuffer Nr. 259.)

9. ábra Salomon csomók merovingkori fibulákon (Klein-Pfeuffer 1997 után).

überkommener magischer Vorstellungen ist nicht nachzuweisen.⁵⁹ Die Kristallgegenstände in der Schatzkammer der Kirche von Székesfehérvár erwähnt auch die größere St.-Stephanslegende: demnach waren zweifellos Kristallgegenstände nach Ungarn, an den Hof König Stephans I. gelangt.⁶⁰

Das Filigran und die Goldschmiedetechnik

Auch wenn das Filigranmuster innerhalb des 11.–13. Jahrhunderts kaum zu datieren ist,⁶¹ lassen sich daran doch einige Beobachtungen machen, die Argumente sowohl für die Datierung als auch den Herstellungsort sein können.⁶² Für die Aufteilung des Zepterstabes in Längsstreifen kann ich nur ein einziges bekanntes Beispiel bringen, das auch Éva Kovács nennt⁶³: den Servatius-Stab aus dem Quedlinburger Dom, der das Würdezeichen der aus der kaiserlichen Familie stammenden Äbtissinnen der Reichsabtei war (Mathilde, Tochter Ottos I., 966–999, Adelheid, Tochter Ottos II., 999–1043). Das obere Ende des einfachen Eschenstabes aus der Zeit um 1000⁶⁴ faßt an drei Stellen Filigran in Form von Arkadenringe ein, und die Krümme des Stabes ist völlig mit filigranverziertem Goldblech bedeckt. Die übrigen Teile des Stabes waren einst von Textil umhüllt. Die Struktur der Einteilung der Hüllblechverzierung in durch geperlten Draht geteilte Längsstreifen ist mit der auf dem ungarischen Zepterschaft identisch.⁶⁵ Auch wenn diese Struktur für die Filigranverzierung einer zylindrischen Fläche nahe liegt, weist doch die Tatsache, daß der Äbtissinnenstab ebenso wie der Zepterschaft von Filigranblech bedeckt ist, obwohl man ihn auch mit einem glatten, einem reliefierten, einem Blech mit Steineinlagen oder mit Zellemail hätte einhüllen können,⁶⁶ darauf hin, daß alle beide als Ergebnis desselben Geschmacks entstanden. Und das ist ein Argument sowohl für die Nähe der Herstellungsorte als auch der Zeitpunkte. Also weist die Anfertigung auf das Gebiet des Kaiserreiches, um das 10. Jahrhundert.

Adem oberen Einfassungsblech des Zepters wird der Vierpaßknoten von einem am Rand der Fläche verlaufenden Wellenfiligran begrenzt.⁶⁷ Dieses technische

⁵⁹ Man kann nicht daran zweifeln, daß die heidnische Glaubenswelt in vieler Hinsicht auch nach Annahme des Christentums erhalten blieb. Deren bewußte Äußerung gleich welcher Art in der christlichen königlichen Repräsentation ist unvorstellbar.

⁶⁰ Vita maior S. Stephani regis, SRH I.

⁶¹ Die Herzpalmetten finden sich an einem Ohrgehänge, Belgrad, Nationalmuseum, Kovács 1974, 18.

⁶² *Ipolyi* 1886, 208 wirft die Ähnlichkeit der – treffend brezelförmig genannten – Herzpalmetten des Zepters mit den Filigranmustern der corona latina auf und ebenso die Verwandtschaft der Herzpalmetten mit dem Kragen des Krönungsmantels. Die Ähnlichkeit zwischen Zepter und Krone besteht in dieser Hinsicht nur darin, daß beide Filigran haben, wegen der Häufigkeit und reichen Variabilität der Herzpalmetten kann der Vergleich der den Mantel säumenden Palmettenreihe mit den Herzpalmetten des Zepterstabes zu keinem Ergebnis führen.

⁶³ Kovács

⁶⁴ Kat. Hildesheim 377, Nr. VI.47 mit älterer Literatur.

⁶⁵ *Schramm-Mütherich* Nr. 99, 152–153, Taf. 311. Kat. Hildesheim, 377, Nr. VI.47, *Báranyiné Oberschall M.*, *Baculus pastoralis*, Zt. für Kunstwiss. 12, 1958, 16– ; so schreibt auch Éva Kovács darüber, aber mit zu weiter Datierung, 11. Jh.

⁶⁶ Beispielsweise der Reliquiarstab des hl. Petrus, Köln, Domkirche, Schatzkammer, Kat. Hildesheim 220, IV.52; der Abtstab des hl. Germanus, 2. Hälfte 7. Jh., Délemon; *G. Haseloff*, Der Abtstab des hl. Germanus zu Delsberg, Germania, 33, 1955, 210–235, *Moosbrucker-Leu* Bd. B, Farbtafel C. *Roth* 1986, Taf. 15. 265; der Stab des hl. Austreberthe, Montreuil-sur-Mer, vom Anfang des 11. Jh., Kat. Paris 1965, 22, Nr. 47, Taf. 44; der Hirtenstab des Kölner Bischofs Anno, Kat. Mainz 1992, 331.

⁶⁷ Das Wellenfiligran konnte auf zweierlei Weise als Oberflächenverzierung verwendet werden. Das Goldband wurde entweder mit der Kante auf den Träger gelötet – dann erhielt man eine regelmäßige Wellenlinie –, dies war das häufigere Verfahren. Oder man lötete es mit der Fläche auf, wie auf dem Zepter der Fall: kaum zu erkennen, weil es eine geperlte Fläche schafft. Éva Kovács beschrieb dies anhand des Zepters. Eine häufigere Anwendung ist, daß man mit einem in Wellenlinien gelegten Band die kegelförmigen Fibeln erhöhte oder eine Kugel- oder Zylinderfläche durchbrach. Diese Variante findet sich auf dem „Jerusalem“ Ohrgehänge aus der Ausgrabung des Burgpalastes von Esztergom: Kovács 1998, 236 und Abb. 89–90.

Verfahren findet sich auf deutschen Goldschmiedearbeiten und Fibeln aus dem 10.–11. Jahrhundert.⁶⁸ Auch die Charakteristik weist auf die Goldschmiedekunst im deutschen Kaiserreich hin.⁶⁹

Ich kann der Meinung von Éva Kovács nicht folgen, die – obwohl sie sich darauf beruft, daß Filigran an sich schwer datierbar ist – den Versuch unternommen hat, eine Fundgruppe um das Zepter und die ähnlich verzierten Gegenstände aus dem Székesfehérvárer Grab (oder Gräber) zu sammeln.⁷⁰ Diese Beobachtungen sind nämlich für eine Datierung ohne Gewicht. Ganz umsonst ist Arnold Ipolyi auf die Verwandtschaft der Filigrane des Zepters und der corona latina aufmerksam geworden: Die Ähnlichkeit ist nicht mehr als die identische Technik. Und die „Herzpalmetten“ des Krönungsmantels am Kragensaum aus dem 12. Jahrhundert kann man überhaupt nicht mit den Herzpalmetten des Zepters vergleichen, so groß ist ihr Unterschied. Ebenso wenig haben wir einen Grund, die Herzpalmetten des Zepters mit den ungarischen Goldschmiedegegenständen zu verbinden, auf denen Herzpalmetten vorkommen. Würden wir dies tun, dann müßten wir auch eine Verwandtschaft zwischen den Herzpalmetten an den halbkugeligen Unterseiten der aus verschiedenen Zeiten stammenden ungarischen Ohrgehänge mit den ebenfalls auf der Halbkugelfläche sitzenden Herzpalmetten der ein halbes Jahrtausend früheren Korbanhänger annehmen. Die Herzpalmetten finden sich im übrigen außer vielen weiteren Vorkommen aus dem 10.–11. Jahrhundert auch auf den goldenen Kugelkopfnadeln des Mainzer Schatzes der Kaiserin Gisela-Agnes (Mitte 11. Jh.⁷¹).

Die Bänder, die das untere und obere Goldblech der Kugel verbinden, sind oben an das Blech angelötet, unten dagegen mit Scharnieren befestigt. An beiden Stellen konnten sie des Kristalles wegen nicht gelötet werden. Auf das eine Blech konnten die Bänder aufgelötet werden, aber am anderen konnten sie erst befestigt werden, wenn der Kristall schon eingefaßt war, und da konnte nicht mehr gelötet werden. Das dreiteilige Scharnier war damals eine schon viele Jahrhunderte alte Erfindung: Der mittlere Teil wurde an das untere Einfassungsblech gelötet, die beiden äußeren an die Bänder. Die Oberfläche der Scharnierröhrchen sind wegen der sicheren Versteifung mit Rippen bearbeitet. Sowohl die Scharnierlösung als auch die gerippte Oberfläche der Röhrchen sind am unteren Rand und an den Ansatzstellen der Bleche der Wiener Krone gut zu beobachten⁷²: Die von der Krone herabhängenden, heute fehlenden Pendilien wurden auf dieselbe Weise befestigt. Die Herstellungszeit der Krone ist zwar umstritten, sie entstand aber auf jeden Fall am Ende des 10. oder in der ersten Hälfte des 11. Jahrhunderts, in der Herrschaftszeit Konrads II.⁷³ Eine ähnliche gerippte Scharnierlösung findet sich

⁶⁸ Scheibenfibel aus dem mittleren Rheinland, Hamburg, Museum für Kunst und Gewerbe, Inv.-Nr. 1927.101, um 1000.

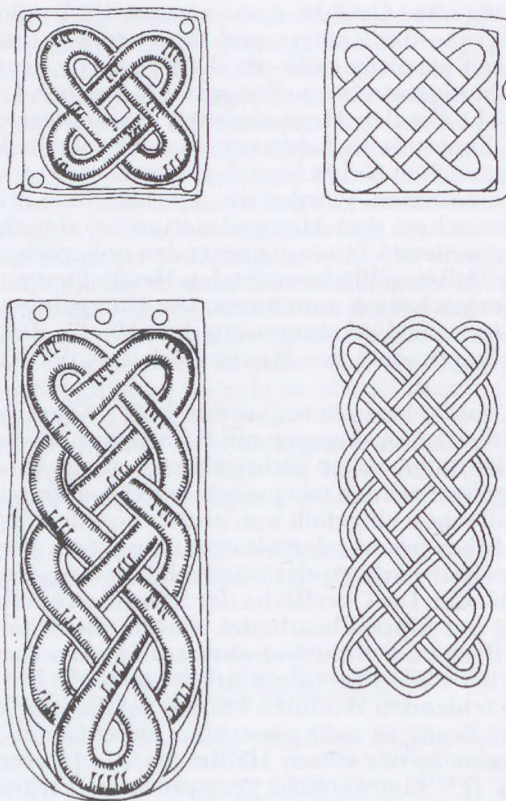
⁶⁹ Vorkommen: Fibel, Niedersachsen, aus einem mit Münzen datierten Schatzfund 983–1002. Kat. Mainz 1992, 435, Nr. 1. Auf einer kegelförmigen Goldfibel, Hamburg, frühes 11. Jh., Kat. Mainz 1992, 161, Nr. 11; goldenes Halbmond-Ohrgehänge, Fo. Petegem/Schelde, Belgien, 1. Viertel 11. Jh., Kat. Mainz 1992, 438, Nr. 12; kegelförmige Goldfibel, London, British Museum, frühes 11. Jh., Kat. Mainz 1992, 162, Nr. 12; pyramidenförmige Goldfibel, London, British Museum, frühes 11. Jh., Kat. Mainz 1992, 162, Nr. 13: die letzten drei hält M. Schulze-Dörrlamm für mediterrane Erzeugnisse (1991b, 34) im Gegensatz zu Westermann-Angerhausen, H. (Ottonischer Fibelschmuck, neue Funde und Überlegungen, *Jewellery Studies* 1, 1983–84, 25), der auf eine Herkunft aus der Mainzer Umgebung schließt.

⁷⁰ Kovács 1999, 167.

⁷¹ Schulze-Dörrlamm 1991b, 88, Abb. 75.

⁷² Schulze-Dörrlamm 1991a, Taf. 1–10.

⁷³ Schulze-Dörrlamm 1991a.

- Abb. 10. Salomonknoten an den awarischen Beschlägen
 a-b. Silberbeschlag, Gyöng-Vásártér, Grab 111., Rosner Taf. III.8=Nagy 1999, Abb. 33, 3. c.
 Riemenzunge aus Silberblech, Gerjen, Grab 20. (Kiss 1984, Taf. 45.2.=Nagy 1999, Abb. 33.,7.), d. Jászapáti-Nagyszállás út, Grab 265.
10. ábra Salamon csomó avar vereteken:
 a-b. Préselt ezüstveret, Gyöng-Vásártér, 111. sír, Rosner III.tábla 8=Nagy 1999, 33.tábla 3.); c., ezüst szíjvég, Gerjen 20. sír (Kiss 1984, 45. tábla 2.=Nagy 1999 33.), d. Jászapáti-Nagyszállás út, 265. sír;

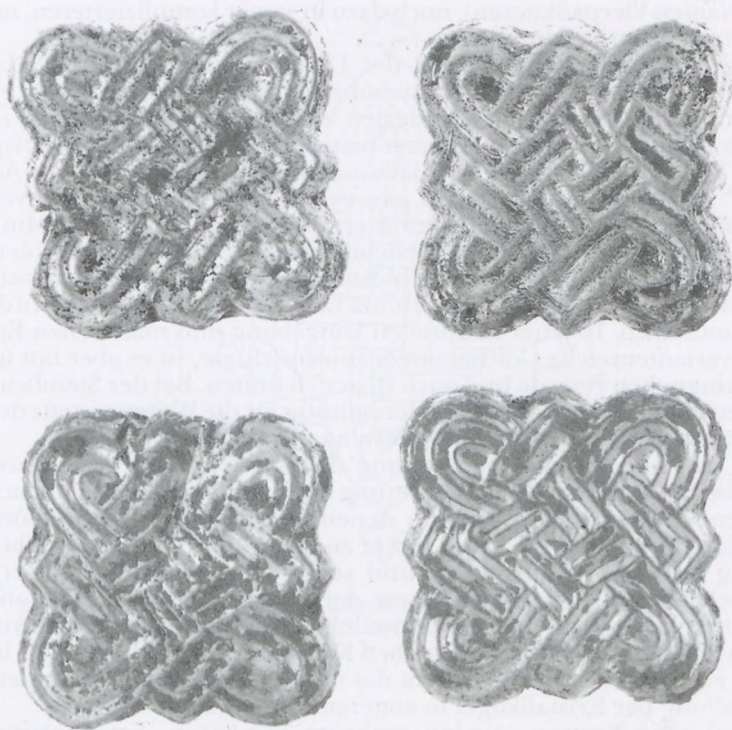

Abb. 11. Goldene Beschläge, Tíszalök-Kövestelek Grab 270 (Kat. Nyíregyháza 1997, 91.-)

11. ábra Arany övveretek, Tíszalök-Kövestelek, 270. sír.

auch an der Schloßschnalle des Sakramentariums Kaiser Heinrichs II.⁷⁴ Die Gleichheit des Scharniers beweist jedenfalls, daß man um 1000 im Kaiserreich diese Goldschmiedelösung verwendete.

Der Salomon- oder Vierpaßknoten

Die Einfassung und Befestigung der Kristallkugel mittels Bändern, damit man sie aufhängen kann, ist eine jahrhundertealte Praxis.⁷⁵ Bei größeren Kugeln brauchte man für die Einfassung oben und unten ein Blech, die von den Bändern zusammengehalten werden. Die Form der Bleche bestimmt die Kugel: Nur ein Kugelsegment – oder eine damit verwandte Form – war für die Befestigung vorstellbar, um dem Zweck zu entsprechen und die ästhetische Wirkung zu gewährleisten. Ähnlich wurde auch die Befestigung der Kristallkugel auf dem Ende des Zepterschaftes gelöst. Der bogig gegliederte Kreisbogen war eine auf der Hand liegende Lösung, die zugleich die Verwendung der Filigrantechnik mit geeigneten Mustern für die kleinen Flächen erleichterte. Auf dem oberen Blech bot die Mitte der Blütenblätter die Möglichkeit, die Verzierung zentral anzuordnen: als Flechtbandmuster, eine sog. magische Bindung, oder als Salomon-Knoten (mit

⁷⁴ Kat. Hildesheim 1993, II, 103.

⁷⁵ Siehe die Bänder und Befestigung der frühmittelalterlichen Kristallkugelanhänger: Hinz 1966, 212.

anderem Namen Vierpaßknoten), noch dazu in seiner komplizierteren, mit einem Quadrat erweiterten Variante.⁷⁶

Der Salomon-Knoten ist ein seit der Urzeit bekanntes Motiv,⁷⁷ das in der römischen Kaiserzeit überall mit symbolischer Bedeutung oder als einfaches Zierelement verbreitet war. Am häufigsten ist er auf Mosaikfußböden zu sehen. Von seinen zahllosen Vorkommen seien hier nur die pannonischen Beispiele aus Sopianae, Savaria, in der Villa von Balácsa, dem Statthalterpalast von Aquincum erwähnt.⁷⁸ Am Ende der Kaiserzeit gibt es auch die mit der Zepterverzierung übereinstimmende, mit einem Quadrat erweiterte Variante.⁷⁹ Das Muster blieb auch nach dem Zerfall des Reiches beliebt, seine Anwendung verschob sich aber von den Mosaikfußböden in die Goldschmied- und Steinmetzkunst. Dieser Gattungswechsel beruhte auf dem fast völligen Verschwinden der Fußbodenmosaiken. In jener kulturellen Umgebung und materiellen Kultur, die über eine variantenreiche Goldschmiedekunst verfügte, ist es aber fast überall in der merowingischen Periode und auch später zu finden. Bei der Steinbearbeitung war die Flechtbandornamentik besonders günstig für die Weiterexistenz des Motivs, vor allem auf nicht rechteckigen, sondern quadratischen Flächen.

Wegen der allgemeinen Verbreitung des Motivs sind zur Datierung und Herkunftsbestimmung der Zepterverzierung die in der byzantinischen Buchmalerei weiterlebenden antiken Muster, von denen eine schöne Variante József Deér veröffentlichte (Abb. 12.),⁸⁰ kaum direkt zu verwenden. Einerseits gibt es keine Beziehung zwischen dem Zepter und seiner Fassung zur mediterranisch-byzantinischen Kunst, andererseits war der Salomon-Knoten als Motiv in der Steinbearbeitung wie der Goldschmiedekunst und der Buchmalerei in der westlichen Hälfte des einstigen römischen Kaiserreiches verbreiteter als im Osten. Man muß ein Gebiet finden, mit dem das ungarische Königreich in der Periode der Herstellung der Kristallkugel in engeren Beziehungen stand.

Vom Salomon-Knoten wurden mehrere Varianten, Erweiterungen und Vereinfachungen verwendet (ungeachtet dessen, ob die Linienführung des Musters selbst ein einteiliges Seil, Band oder zwei- bis dreifach gegliedert war und die einzelnen Bandteile mit Punktierung oder Perlen verziert wurden). Das Muster eignet sich zur Verzierung von Flächen, die einem Quadrat nahekommen oder kreisförmig sind. Varianten (Abb. 8.):

1. einfacher Knoten aus zwei O-Formen,
2. Knoten aus zwei O-Formen durch Quadrat erweitert,
3. dreiarmiges Dreifaltigkeitssymbol

Im Frühmittelalter sind sie in zwei Fundgruppen besonders häufig⁸¹: auf tauschierten eisernen Gürtelbeschlägen⁸² und auf Preßblechfibeln. Unter den letzteren nenne ich nur mit Quadrat erweiterte Knoten: Die Verzierung der Preßblechfibel im Frauengrab 2 von Neusses an der Regnitz (Kreis Forchheim)⁸³

⁷⁶ Die Varianten s. bei Sansoni 1998, 2; Klein-Pfeuffer 1993, 122.

⁷⁷ Sansoni 1998.

⁷⁸ Fülep E., Sopianae, ArchHung 50, Budapest 1984.; Kiss Á., Roman mosaics in Hungary, Fontes ArchHung. Budapest 1973, passim.

⁷⁹ St. Sever, Villa, 5. Jh. Sansoni 1998, 80.

⁸⁰ Deér 1966, 180, Anm. 436. Codex von Patmos, Cod. 33 aus 941, und Berufung K. Weitzmann, Die byzantinische Buchmalerei des I. und X. Jahrhunderts, Berlin 1935, 83, Fig. 85.

⁸¹ Andere Vorkommen: Niederstotzingen Grab 6, Kat. Stuttgart 1997, 412, Abb. 467, Reliquienschnalle aus Chalon-sur-Saône, Kat. Mannheim 1996, II, 638, "Burgundische" Gürtelschnalle aus La Balme (Schweiz), Kat. Mannheim 1996, II, 695, Gürtelgarnitur aus Spötting, Kat. Mannheim 1996, II, 701, Abb. 573, Lavoye, Grab 319; Messer, Kat. Mannheim 1996, 886, Fingerring aus Gold, Frankfurt am Main, Mädchengrab, Kat. Mannheim 1996, II, 941 etc.

⁸² Nur als Beispiel: Landsberg am Lech (Bayern), 1. Drittel 7. Jh. (Roth 1986, 274, Nr. 47c).

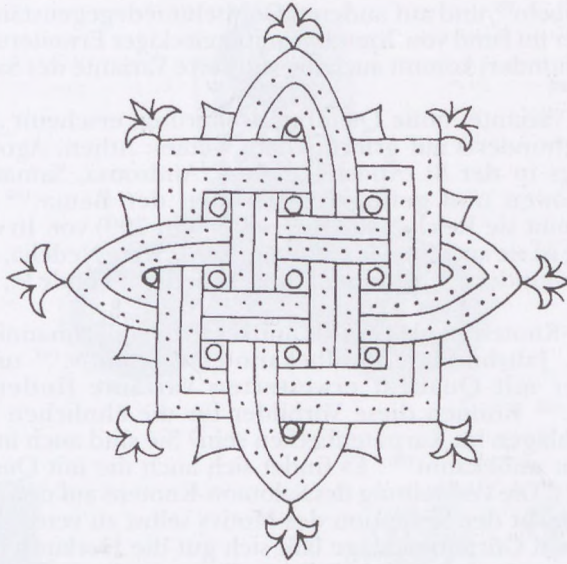

Abb.12. Salomonknote, Patmos, Cod.33., (Deér 1966, Abb. 362.)
 12. ábra Salamon-csomó, Patmos, Cod.33., (Deér 1966, Abb. 362.)

kommt vor in merowingerzeitlichen Funden (um 700)⁸⁴ von Wiesbaden-Erbenheim⁸⁵ und Groß-Gerau⁸⁶, Osthofen⁸⁷, Rödersheim⁸⁸. Die Halskette im Frauengrab, das unter dem Chor des Kölner Doms gefunden wurde, ist von zwei Fibelvarianten verziert, kreisförmigen Blechen.⁸⁹ Da das Flechtkreuz an Goldkreuzen aus Blech der Merowingerzeit,⁹⁰ am Schnittpunkt der Balken, und auch am Kreuz von Birka vorkommt,⁹¹ ist auch seine christliche Deutung – Hinweis auf Christus – möglich. Auf jeden Fall war das Motiv im Frühmittelalter, auch wenn es manchmal heidnischen Inhalt hatte, ideell eher ein neutrales oder auch christlich zu deutendes Motiv. Der dreiteilige Knoten ist auf der Filigranverzierung der Kugelkopfnadel von Birka zu sehen.⁹² Auch in der Karolingerzeit war er bekannt und in Gebrauch.⁹³ Als Symbol der Dreifaltigkeit ist er auf deutschen

⁸³ Haberstroh 1998, 247, Taf. 11.

⁸⁴ Zusammenfassend über das Muster: Klein-Pfeuffer 1993, 121–123.

⁸⁵ Klein-Pfeuffer 1993, Anm. 897.

⁸⁶ Klein-Pfeuffer 1993, 92, 38, 121–123.

⁸⁷ Klein-Pfeuffer 1993, Nr. 259.

⁸⁸ Klein-Pfeuffer 1993, Nr. 273.

⁸⁹ Doppelfeld, O., Das fränkische Frauengrab unter dem Chor des Kölner Domes, Germania 38, 1960, 89.

⁹⁰ Giengen a. d. Brenz, Grab 26, Kat. Stuttgart 1997, 449, Abb. 512. Klein-Pfeuffer 1993, Anm. 891.

⁹¹ Birka I. Taf. 102:4, fig. 65–67, Duczko 1985, Fig. 65. 59–61.

⁹² W. Duczko, Filigran, RGA 36, Taf. 2a: WZ Mittlere Phase 10. Jh. Birka II:1, 1984, 1–4.

⁹³ Klein-Pfeuffer 1993, 132, Abb. 37, Gechingen.

Münzen⁹⁴ und Fibeln⁹⁵ und auf anderen Goldschmiedegegenständen⁹⁶ zu sehen. Um 1100 wurde er im Fund von Tomsarve mit dreieckiger Erweiterung verwendet.⁹⁷ Im 11.–12. Jahrhundert kommt auch die stilisierte Variante des Salomon-Knotens mit Quadrat vor.⁹⁸

Die einfache Variante, ohne Quadraterweiterung, erscheint auf Werksteinen des 12.–13. Jahrhunderts auf griechischem Gebiet: Athen, Agora, an der Seite eines Sarkophags in der St.-Apostelkirche,⁹⁹ Androusa, Samarina-Kirche, am Schenkel des Löwen und geflügelten Greifen der Bema.¹⁰⁰ Auf westlichen Werksteinen kommt sie Reichenau-Oberzell¹⁰¹ (um 799) vor. In der Flechtband-Steinbearbeitung ist sie auch später vertreten: Zara, Svete Nedelja, an der Schranke aus dem 11. Jahrhundert,¹⁰² Brunnenkranz, Venedig¹⁰³ (Ende 9., Anfang 10. Jh.) usw.

Der Salomon-Knoten ist also ein als antikes Erbe im alamannisch-fränkischen Gebiet im 6.–7. Jahrhundert wohlbekanntes Ziermotiv,¹⁰⁴ und auch schöne Vorkommen der mit Quadrat erweiterten Variante finden sich auf den Preßblechfibeln.¹⁰⁵ Können diese Vorbilder für die ähnlichen Motive auf den awarischen Beschlägen im Karpatenbecken sein? Sie sind auch in der awarischen Metallkunst nicht unbekannt¹⁰⁶: Es findet sich auch die mit Quadrat erweiterte Variante (Abb. 8.). Die Verbreitung des Salomon-Knotens auf den awarenzeitlichen Beschlägen war nicht der Rezeption des Motivs selbst zu verdanken. Auf einem Teil der awarischen Gürtelbeschläge läßt sich gut die Herkunft des Auftauchens des Salomon-Knotens und dann sein Selbständigwerden beobachten. Den Salomon-Knoten verwendete man an Nebenriemenzungen und quadratischen Beschlägen: Das Motiv eignet sich zur Ausfüllung von kreisförmigen und quadratischen Flächen. Auf awarische Beschläge gelangte der Salomon-Knoten (und seine durch Quadrat erweiterte Variante), weil die rechteckigen Flächen – Hauptriemenzungen – von einem Muster aus sechs oder vier Bändern verziert werden und das Vierpaßmuster dessen Anfangsteil bildet, den die Flechtbänder abschlossen. Eine Seite der Riemenzunge von Szekszárd-Bogyiszló Grab 450 verziert ein laufendes Flechtmuster; auf Nebenriemenzungen und quadratische Gürtelbeschläge paßte nur ein kleiner Teil des Geflechtes.¹⁰⁷ Im Grab 277 des Gräberfeldes von Halimba¹⁰⁸ ist die Riemenzunge ebenfalls von einem laufenden Flechtmuster verziert, und auf die quadratischen Gürtelbeschläge kam ein Glied des Musters. Das Muster gewann ein Eigenleben, und auf den Gürtelbeschlägen kommen nicht

⁹⁴ Auf einer Prägung Ottos I. von Huy, Kluge Nr. 24 und einer Prägung des Straßburger Bischofs Erchambold (965–991). Nach Kluge als Beizeichen häufig im Andernacher Raum, als Münze nur in Huy und Straßburg, auf Flechtwerksteinen z. B. auf beiden Seiten eines Kreuzes: Millstatt, Kärnten, Johansson-Meery, B., Karolingerzeitliche Flechtwerksteine aus dem Herzogtum Baiern und aus Bayerisch-Schwaben, Kallmünz 1993, Nr. 51.

⁹⁵ Silberfibel aus dem Münzschatzfund von Vaalse, Dänemark, Ende 10. bis Anfang 11. Jh., Kat. Mainz 1992, 143, Nr. 4.

⁹⁶ Reliquiarfragment, Fritzlar, Domschatz, 8. Jh., Roth 1986, Taf. 7.

⁹⁷ Stenberger II, 1947, 43, Textabb. 20.

⁹⁸ Silberfibel, spätes 11. Jh., Groträsk, Schweden, Kat. Mainz 1992, 149, 16 und vor allem auf dem Scheidenende des Reichsschwertes der Salier, aus Zellenemail: Schulze-Dörrlamm 1995, Taf. 4, 76–77; im Västade-Fund aus dem 11. Jh. Stenberger II, 1947, 89, Textabb. 31.

⁹⁹ Bouras 1979, Fig. 8.

¹⁰⁰ Bouras 1979, Fig. 19–20.

¹⁰¹ Kat. Stuttgart 1997, 458, Abb. 525.

¹⁰² Sansoni 1998, 126; Muzeji i zbirke Zadra (red. M. Suic), Zagreb 1954, 102.

¹⁰³ Polacco, R., Marmi e mosaici paleocrostitiani e altomedievali del Museo Archeologico di Venezia, Roma 1980, 18, Nr. 5.

¹⁰⁴ Christlein 1979, fig. 78.

¹⁰⁵ Die Varianten und Typen s. Klein-Pfeuffer 1993, 121–131.

¹⁰⁶ Sammlung von Margit Nagy: Sansoni 1998; und Nagy 1998, Abb. 29, 3, 4, 8, 9.

¹⁰⁷ Rosner 1999, Taf. 31.

¹⁰⁸ Török 1998, Taf. 32.

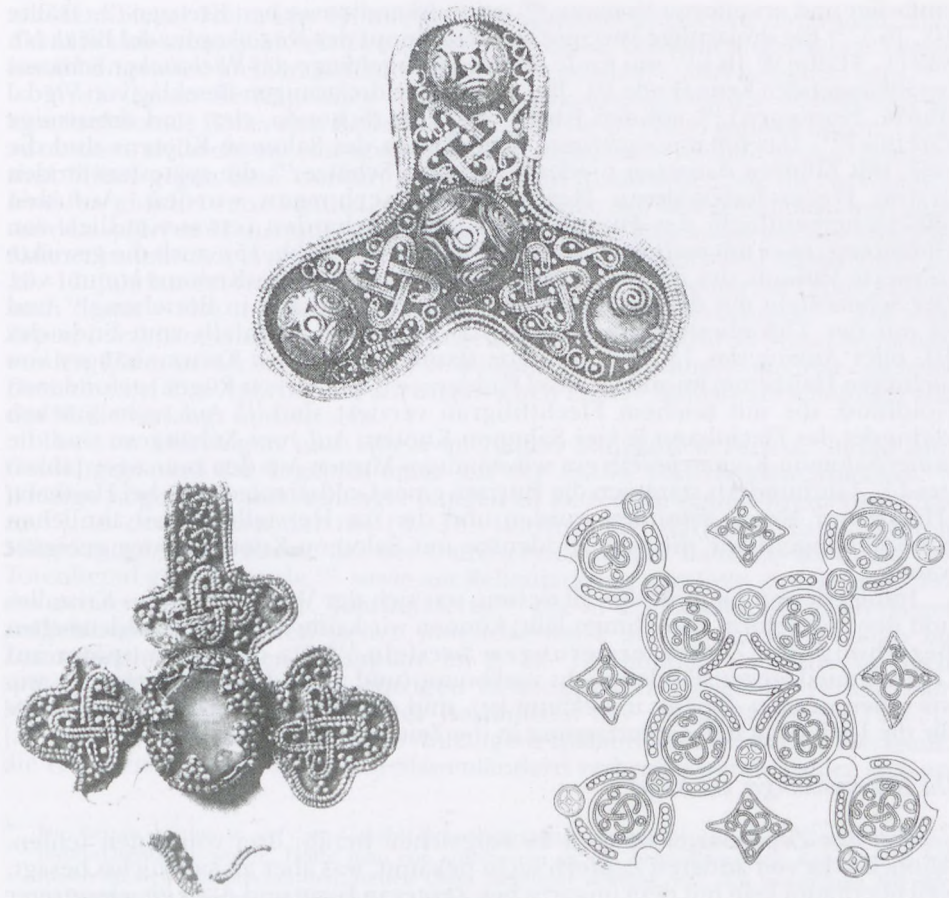

Abb.13 Salomonknoten an wikingerzeitlichen Goldschmiedearbeiten
 a. Vikdal, (Sverre Johansen, AA 44, 1963, 95. fig. 32.), b: Björkö 50,
 (Duczko 1985. fig. 65.), c. Björkö 832., (Duczko 1985, fig. 13.)
 13. ábra Salamon csomó viking őtvöstárgyakon.

nur diese reinen Lösungen vor. In Grab 56 von Homokmégy-Halom hat die Riemenzunge ein gewirktes Flechtmuster, und die quadratischen Beschläge zeigen den mit Quadrat erweiterten Salomon-Knoten, also ein Glied des aus sechs Fäden geflochtenen Musters. Die awarischen Gürtelbeschläge zierte also in Wahrheit nicht der Salomon-Knoten als selbständiges Motiv, sondern *ein Teil* des aus vier oder sechs Fäden geflochtenen laufenden Musters. Infolgedessen kann kaum die Rede sein von einer awarenzeitlichen Vierpaß-Kontinuität bis zur Wende vom 10. zum 11. Jahrhundert.

Für die Herstellung des ungarischen Zepters ist es ein wichtiger Umstand, daß der Salomon-Knoten und seine Varianten auf Goldschmiedestücken der Wikinger vorkommen, die eine reiche und variable Filigrantechnik verwenden: Auf dem Kreuz von Birka (die drei- und auch die vierarmige Variante, n. Chr.), auf den Gegenständen des Schatzfundes von Hon (Norwegen) aus dem 9. Jahrhundert in

einfacher und erweiterter Variante,¹⁰⁹ auf südsandinavischen Kreuzen (2. Hälfte 10. Jh.),¹¹⁰ die dreiarmlige Variante auf dem Knopf der Kugelkopfnadel Birka Nr. 832 (1. Hälfte 9. Jh.),¹¹¹ am Ende der vom Ohrgehänge des Wieloneker Schatzes herabhängenden Kette (Ende 10. Jh.),¹¹² auf dem dreiarmligen Beschlag von Vigdal (Buvik, Norwegen),¹¹³ auf den Fibeln von Villie (Schonen, vier- und dreiarmlige Variante)¹¹⁴. Das für uns wichtigste Vorkommen des Salomon-Knotens sind die zwei, mit Münzen datierten niedersächsischen Schätze,¹¹⁵ die spätestens in den ersten Herrschaftsjahren Heinrichs II. verborgen wurden. Auf den Silberscheibenfibeln des Fundes von Klein-Roscharden (etwas nördlich von Oldenburg) ist er mit mehreren Varianten vertreten¹¹⁶ (Abb. 15): auch die gewirkte stilisierte Variante des durch Quadrat erweiterten Salomon-Knotens kommt vor. Der Schatz steht mit der Goldschmiedekunst der Wikinger in Beziehung¹¹⁷ und ist mit der Thronbesteigung Stephans I. zeitgleich. Ebenfalls vom Ende des 10. oder Anfang des 11. Jahrhunderts stammen 17 Stück Kreuzanhänger von mehreren Halsketten im auf der Insel Hiddensee (westlich von Rügen) gefundenen Goldfund, die mit reichem Flechtfiligran verziert sind.¹¹⁸ Auf sechs Stücken verbindet das Flechtband je vier Salomon-Knoten. Auf zwei Anhängern sind die je vier Salomon-Knoten jeweils ein selbständiges Muster. Aus den zwanziger Jahren des 11. Jahrhunderts stammen die Patrizen eines Goldschmieds, die bei Haithabu (Haddebyer Noor) gefunden wurden und die zur Herstellung von ähnlichen Kreuzanhängern wie die von Hiddensee mit Salomon-Knotenmuster geeignet waren.

Infolgedessen (und infolge all dessen, was sich der Verwendung des Kristalles und der Zepterform entnehmen läßt) können wir kaum an einer norddeutschen Beziehung der Zepterverzierungen zweifeln.¹¹⁹ Da das Motiv später auf Goldschmiedegegenständen nicht vorkommt (und auch diese Zepterform – wie wir sehen werden – später unbekannt ist), sind dies alles verwertbare Argumente für die Datierung der Zepterfassung in die Zeit um die Jahrtausendwende.

Die Kettenanhänger mit Kugel

Von der Zepterkugel hängen 26 Kügelchen herab; drei von ihnen fehlen. Ähnliches ist von anderen Zeptern nicht bekannt, was aber an sich nichts besagt, weil überhaupt kein mit dem ungarischen Zepter in Form und Alter gleichwertiger Gegenstand erhalten geblieben ist. Zwar hat es den Anschein, als wäre das Zepter

¹⁰⁹ Grieg 1929, 189; Duczko 1985, 107, Fig. 150: auf Nr. 22, 23 und 37. Die Herkunft des Fundes ist umstritten; ein Teil der Gegenstände, einschließlich der als Analogien in Frage kommenden Stücke (Nr. 22–23) können ein Raub der Wikinger von fränkischem Gebiet sein (die verschiedenen Ansichten faßte Duczko 1985, 106–110 zusammen). Den Anhänger Nr. 37 zierte ein einfacher Salomon-Knoten: Duczko hält das Stück für friesisch (ebd. 110).

¹¹⁰ Paulsen 1936, Abb. 12.

¹¹¹ Birka I, Taf. 41, fig. 129.

¹¹² Duczko 1985, 80, Fig. 103, Kiersnowscy 1959, Tab. II, XIII. Haisig et alii 1966, Tab. IV:1.

¹¹³ O. S. Johansen, Bossed penannular Brooches, AA 44, 1973, 95, fig. 32; Duczko, W., Vikingatida silvesmycken i Mora-skatten. TOR 18, 1978–1979, 340.

¹¹⁴ Kat. Speyer 1992, 142–143.

¹¹⁵ Kat. Speyer 1992, 110–112.

¹¹⁶ Gandert 1951. Kat. Hildesheim 1993, II, 365, Nr. VI-40. Kat. Speyer 1992, 110–113.

¹¹⁷ Gandert 1951, 169–171. Weitere norddeutsch-skandinavische Beispiele s. M. Sternberger, Die Schatzfunde Gotlands der Wikingerzeit II. Stockholm–Lund 1947. Zum magischen Hintergrund s.: K.-H. Classen, Die Überwindung des Bösen, Worringer-Festschrift, Königsberg 1943.

¹¹⁸ P. Paulsen, Mannus 26, 1934, 82; ders., Der Goldschatz von Hiddensee 1936, Schulze-Dörflamm, in Kat. Speyer 1992, 171–174.

¹¹⁹ Auf der Karte sind die mir bekannten Vorkommen des Salomon-Knotens auf Goldschmiedegegenständen aus dem 10.–11. Jh. gesammelt, ohne Anspruch auf Vollständigkeit. Von der Karte sind die norddeutsch-skandinavischen Vorkommen eindeutig abzulesen.

auf dem Siegel Heinrichs II. mit herabhängenden Kügelchen dargestellt, aber das läßt sich unmöglich mit Sicherheit nachweisen. Die vom ungarischen Zepter herabhängenden kleinen Ketten werden – wie gesehen – eher sekundär sein.¹²⁰

Wie soll man die Kügelchen verstehen? Als einfache Zierden, oder hatten sie eine funktionale Rolle, eine Bedeutung? Sollten sie als Mittel gedient haben, Lärm zu machen, vielleicht mit einem verblaßten abergläubischen Hintergrund? Schellen sind Mittel gegen böse Geister: sie wurden im heidnischen wie im christlichen Umkreis gleichermaßen benutzt, um abzuschrecken. Auf Meßgewändern und auch auf den späteren Monstranzen kommen sie auch vor, dort schon mit der Aufgabe, Aufmerksamkeit zu erregen. Wir wissen, daß auch zur deutschen Kaisertracht im 10.–11. Jahrhundert winzige Schellen gehörten, ihre Anbringung am Zepter könnte auch damit – also mit der Abwehr des Bösen – zusammenhängen.¹²¹ Die vom Zepter herabhängenden Ketten und Kugeln können aber nicht als Mittel betrachtet werden, Lärm zu machen, weil sie nicht klingen, sondern stumpf und leise rascheln. Deshalb wird ihre Anbringung am ungarischen Zepter höchstwahrscheinlich von der Mode verlangt worden sein.

Die von Ohrringen und Fibeln an Ketten hängenden Perlen, Steine und Goldkugeln sind das Ergebnis eines seit der Antike bestehenden Brauches.¹²² Winzige Kügelchen und Anhänger hängen an Ketten am Agilulf-Kreuz von Monza,¹²³ an den Balken der ins 10.–13. Jahrhundert datierten kaukasischen Silberkreuze,¹²⁴ am Kreuz, das der fränkischen Königin Balthilde (680) auf das Totenhemd gemalt wurde,¹²⁵ sowie am Reliquiarkreuz von Köln (St. Severin) aus der zweiten Hälfte des 11. Jahrhunderts.¹²⁶ Die in der Fassung der Zepterkugel aufgehängten Kügelchen stehen möglicherweise mit einem Schmucktyp im Zusammenhang, dessen Exemplare im 9.–12. Jahrhundert und fallweise auch später anzutreffen sind. An winzigen Kettengliedern hängende Perlen oder Metallkugeln waren ein beliebter Bestandteil der Ohrgehänge im 10.–11. Jahrhundert.¹²⁷ An lunulaförmigen Anhängern spätantik-byzantinischer Herkunft, die vor allem in osteuropäischen Slawenländern verbreitet waren, finden sich an

¹²⁰ Die Ketten wurden so auf dem Goldblech befestigt, daß das Basisblech gelocht und Golddraht hindurchgefädelt wurde. Hätte man von vornherein an die Anbringung von Ketten gedacht, wären an den entsprechenden Stellen Ösen angelötet worden, was sich zusammen mit der Auflöschung des Filigrans ästhetisch hätte lösen lassen.

¹²¹ Schramm, E. P., *Tintinnabula*, in: Herrschaftszeichen und Staatssymbolik, Bd. II, Stuttgart 1925, 554–559; Schulze-Dörrlamm 1995, 88, 113.

¹²² Yéroulanou 1999, Cat. Nr. 53, 156, 378, 381, 387, 429, 438, 454, Ohrgehänge aus dem 6. Jh.: unbek. Fo, 6. Jh.: E. *Coche de la Ferté*, Antiker Schmuck, Stuttgart s. a. Nr. VII = Kat. Louvre 1992, Nr. 82, opus interrasile-Ohrhrring, Syrien, 7. Jh., De Clercq-Sammlung, 6.–7. Jh. Paris, ebd. Nr. XIV = Kat. Louvre 1992, nr. 83, Goldohrring von Untersiebenbrunn (Österreich), 5. Jh., Noll, R., *Vom Altertum zum Mittelalter*, Wien 1974, M.12; 1. Halskette, Aphrodite in der Muschel mit drei Perlen an Ketten, Washington, DOColl., Kat. New York, nr. 288. 6.–7. Jh. Ohrgehänge, vom goldenen Ohrhrring hängen vier Perlen an Ketten, New York, The Metropolitan Museum of Art, Kat. New York, Nr. 306, 1. Hälfte 7. Jh.; Ohrhrring, Fo.: Zypern, Nikosia, Museum, 6.–7. Jh. Kat. Bruxelles 1982, Nr. J.4.

¹²³ Bárányné Oberschall M., *Die Eiserne Krone der Lombardei und der lombardische Königsschatz*, Wien 1996, Abb. 22.

¹²⁴ Kat. Moskva 1991, Nr. 748–749.

¹²⁵ Vierck, H., Chelles, RGA 4, 1979, 425, Taf. 25, Kat. Mannheim II, 1996, 804.

¹²⁶ Kat. Mainz 1992, 368.

¹²⁷ Einige Beispiele: Ohrgehänge aus Zypern, 6.–7. Jh. (Nikosia, Museum) *Splendeur de Byzance*, Europalia 82, Bruxelles 1982, J4; goldenes Ohrgehänge, Schleswig-Holstein, 2. Hälfte 11. Jh., Kat. Mainz 1992, p. 164. Nr. 16; Runserga, Öland, Stockholm, Kremon, Livland; Schulze-Dörrlamm 1991b, 26 = Kat. Mainz 1992, 152, Nr. 25; Halbmondanhänger: Runserga, Öland, silberner Halbmondanhänger mit drei Kugeln an Ketten, 1106 verborgen, nach Arne, Schulze-Dörrlamm 1998, 705; Schulze-Dörrlamm 1991, Abb. 8; Steiner Berg goldener Halbmondanhänger, Kärnten, Privatsammlung, Karpf 1999, Abb. 19, 8.–9. Jh.; Töplitsch, goldener Halbmondanhänger, Kärntner Landesmuseum, Karpf 1999, Abb. 19, 8.–9. Jh.; Matzhausen, halbmondförmig, Karpf 1999, Abb. 20; Hensel 1965, 196, 122, Abb. 8; Conques, Hl. Fides,

Ketten hängende Kugeln, die dann auch an anderen Ohrgehängentypen vorkommen. Ein schönes Beispiel für letzteres ist der Goldanhänger aus der Esztergomer Burg, der von Éva Kovács ins letzte Drittel des 12. Jahrhunderts datiert wurde.¹²⁸ Der Esztergomer Anhänger beweist gerade mit seinem Fundort in der Umgebung des Königshofes die Bekanntheit der Anhänger mit Kette und Kugel. Daß das ungarische Zepter mit Kügelchen an Ketten versehen wurde, halte ich für eine Folge der Beliebtheit dieser Schmuckmode für Ohrringe: Sie wurden wahrscheinlich angebracht, als das Zepter in Gebrauch genommen wurde (s. später).

Die Formverwandtschaft des Zepters

Die beiden verwandten Insignien, die kurzstielige *virga* oder *sceptrum* (Stäbchen) und der langschäftige *baculus* (Stab) sind Königsinsignien, die sich nach römischen Vorgängern seit der Karolingerzeit verfolgen lassen.¹²⁹ Das Symbol der kirchlichen und weltlichen Befugnis trägt der Herrscher in der rechten Hand. Das Zepter mit langem Schaft der Karolinger und Ottonen wurde am Beginn des 11. Jahrhunderts von dem Zepter mit kurzem Schaft abgelöst. Da das langschäftige Zepter und die Lanze als Insignien nicht gemeinsam auf den Abbildungen erscheinen, wurde erwogen, ob der langschäftige Stab dieselbe Bedeutung wie die Lanze habe und das Symbol der Befehlsgewalt des Herrschers, der Gesetzgebungsmacht und Gerechtigkeit¹³⁰ sei.¹³¹ Seine ungarische Benennung im Mittelalter ist nicht bekannt, sie konnte vielleicht Königsstab sein: Das Wort 'jogar' ist eine Ableitung aus der Spracherneuerung.¹³²

In kaiserlichen Urkunden wird es als Zeichen der Herrschermacht im Zusammenhang mit Bestrafung mehrfach erwähnt¹³³:

Thietmar, Chron. lib. 1. 24, p. 32: *In diebus vero hiis, quibus regnare cepit tercius in numero ducum Heinricus et in ordine sceptriferorum secundus* (In diesen Tagen aber, da Heinrich, der dritte in der Zahl der Herzöge, der zweite in der Reihe der Szepterträger, die Herrschaft angetreten hat) ... Heinrich II. war unter diesem

Kapselohrring mit Ketten und Steinen (mit Pendilien), 11.–12. Jh.; Verbreitung des Schmucktyps in Rußland: Schulze-Dörlamm, JbRGZM 34, 1987, 778–779, Karte 46; Halbmondanhänger mit zehn Ketten, Staré mesto, 9.–10. Jh. Hensel 1965, 190, Abb. 114; Halbmondanhänger slawischer Herkunft, Stara Kourim, Tschechien, Gold und Silber, 10. Jh., Hensel 1965, Abb. 427; Wiolenek, Schatzfund, Ohrgehänge mit Ketten, Polen, *Duczo* 1985, 80, fig. 103, Ende 10. Jh.; Obra Nova, Ohrgehänge mit Kette, Schatzfund, Polen, *Duczo* 1985, 64, fig. 73.

¹²⁸ Kovács É., „Jeruzsálem“-füllönfüggő Esztergomból, *Építés-Építészettudomány* 5, 1974, 271.–

¹²⁹ Über das Zepter als Würdezeichen allgemein W. Berger – A. Gauert, Die eiserne "Standarte" und das steinerne "Szepter" aus dem Grabe eines angelsächsischen Königs bei Sutton Hoo (650–660), in: Herrschaftszeichen und Staatssymbolik Bd. I, 238–280, mit weiterer Literatur.

¹³⁰ Honorius Augustodunensis, *Gemma animae* c. 224, Migne, PL 172, 612 und Hugo von St. Viktor, *De sacramentis fidei*, II, 2, cap. IX, Migne, PL 176, 422, beide zitiert E. P. Schramm, in: Schramm–Mütherich 101. Über das Zepter allgemein: Grechler, H., *Zepter*, LexMitt Bd. IX, 544–545.

¹³¹ Bouzy, O., Les armes symboles d'un pouvoir politique, *Francia* 22, 1966:1, 45–57 (habe ich nicht eingesehen).

¹³² TESz II, 278, III, 70.

¹³³ 12. März 913: Konrad bestätigt die Besitztümer des Klosters Murbach: In der sanctio: *Insuper etiam regali scepro sancimus ut nullus comes aut iudex seu quilibet parepotens persona mansiones in illis locis habere aut parata exquirere praesumat, sed liceat eis quieto ordine degere et regulariter domino militare*, MDH DD Germ. I. Nr. 17, p. 16; 9. September 918: Konrad: *Unde hoc preceptum conscribi iussimus per quod eidem episcopo suisque successoribus regiae auctoritatis scepro licentiam concedimus in auntedicto loco iuxta suam petitionem ac ceterorum fidelium nostrorum mercatum ac monerótam habere urbem construere*, ... Ebd. Nr. 36, p. 33; 11. August 926: Heinrich I.: ... *unde regiae auctoritatis scepro iubemus* ..., Ebd. Nr. 10, p. 47; 3. Juni 926: Otto I.: ... *utque in nostro et successorum nostrorum regum meneat mundiburdio, quatenus illorum quietudo nostro defendatur imperiali scepro*, Ebd. Nr. 31, p. 117; ca. 950: Otto I.: ... *et inde hoc iussimu presens conscribi preceptum per quod volumus et formiter regali scepro iubemus, ut nullus publicus iudex nec quilibet ex iudiciaria potestate seu aliquis fidelium nostrorum cuiuscumque sit ordinis vel persone, in eodem loco et adiacentibus suis, quocumque modo augmententur* ... Ebd. Nr. 128, p. 209.

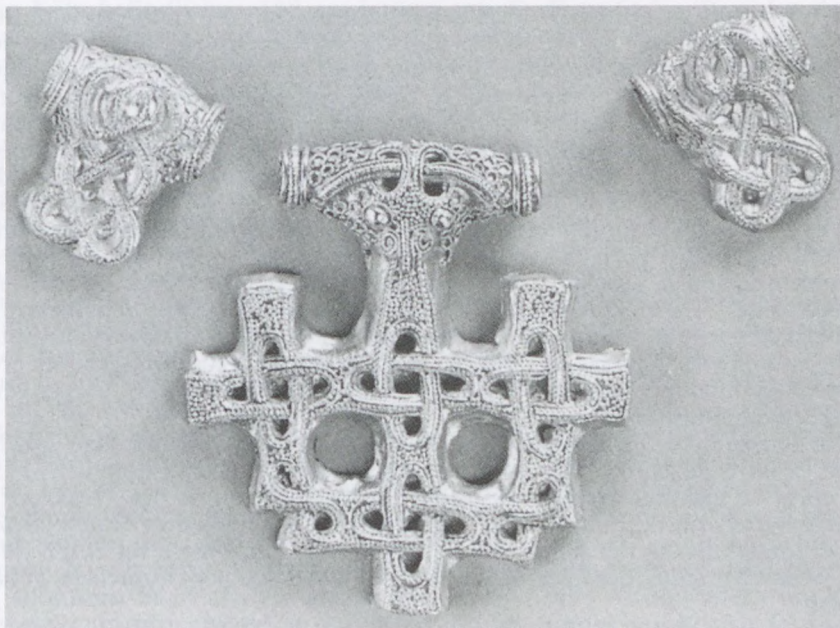

Abb.14 Hiddensee (Kat. Speyer 173)
14. ábra Hiddensee (Kat. Speyer 173)

Namen der dritte bayerische Herzog aus der sächsischen Dynastie, der zweite Herrscher: sein Großvater war Heinrich I. der Vogler, deutscher König † 936. Über Kaiser Otto I. schrieb ebenfalls Thietmar in seinem zusammenfassenden Gedicht über dessen Herrschaft lib. II, 38,1–2: *Maximus in sceptro ter denos sedit et octo / Annos in regno, Tunc et discenserat Otto*, (cod. 2: *In regni sceptro ter denos sedit et octo / annos, rex magnus tunc et decesserat Otto* – Kraftvoll war ihm beschieden, als König das Zeptrum zu wollen, achtunddreißig den S... Erst spät schied Otto von hinnen). Ebenfalls über Ottos I. Hochzeit schrieb er: *Confortatus in Deo tunc in regno sceptriferorum maximus Otto coniugem suam Editham ... bene timoratum ... consecrari precipit*. (So in Gott und ins Königtum bekräftigt, ließ Otto, da Szepterträger größter, auch seine Gemahlin Edit weihen ... die er noch zu Lebzeiten seines Vaters heimgeführt hatte¹³⁴ cf. Widukind I. 37). Wipo über Konrad II.: *Si Carolus Magnus cum sceptro vivus adesset, non alacrior populus fuisset* (Wipo, *Gesta Chounradi* c. III. 20,26, H. Bresslau, MGH SS rerum Germ.).

Will man die Herkunft des Zepfers und die Zeit und Umstände seiner Entstehung erforschen, muß man von der gut datierbaren Kristallkugel und der Form des Zepfers ausgehen, wobei das Filigran zu berücksichtigen ist. Während die Datierung der Kristallkugel sicher ist, führt die Untersuchung des Filigrans zu keiner genaueren Datierung innerhalb des 11.–12. Jahrhunderts. Deshalb erscheint die Untersuchung der Form um so mehr als sicherer Ausgangspunkt, weil inzwischen der Typ des kugelköpfigen Zepfers bekannt geworden war.

Die Form des Krönungszepters unterscheidet sich von allen erhaltenen und auf Siegeln, Münzen und Miniaturen dargestellten Zeptern. Meinen Kenntnissen nach wurde das ungarische Zepfer erstmals in der Zeit Matthias' II.

¹³⁴ Thietmar, chron. II.1. Ausg. Quellen p. 34–35.

wirklichkeitstreu dargestellt.¹³⁵ Das Zepter erinnert an die spätmittelalterlichen Streitkolben. Dies war die Ursache, daß die östliche Herkunft immer wieder erwogen wurde. Auf die Untersuchung der östlichen Herkunft konnte natürlich nicht verzichtet werden, sie wurde von Gy. László und András Alföldi vorgenommen. Trotz der Existenz awarenzeitlicher beinerner Kugeln nahm Gy. László 1938 nicht für die östliche Herkunft Stellung, schloß aber ihre Möglichkeit auch nicht aus. In seinen späteren Arbeiten hielt er sie jedoch immer mehr für möglich.¹³⁶ Neuerdings ist seit Éva Garams Bearbeitung klar geworden, daß die beinernen Kugeln in awarischer Zeit keine fürstlichen Rangzeichen, sondern ein Zubehör der für die Viehhaltung benötigten Hirtengeräte waren. Auch unter den Funden der landnehmenden Ungarn findet sich kein ähnlicher rangbezeichnender Gegenstand.¹³⁷ Daß der Stab im frühen Mittelalter dennoch irgendeine rangbezeichnende Rolle im Osten spielte, das belegt Gy. Lászlós Ausgangspunkt, die Bestattung von Taganca. Der Stab ist 155 cm lang und sein Knopf kaum größer als der Stockdurchmesser. Der Stab von Taganca kann ehestens der Vorgänger der russischen Bojarenstöcke sein.

Mit den zeitlich fernliegenden Vorkommen in Ägypten und dem Mittleren Osten¹³⁸ (einschließlich den eventuellen zeitgleichen, aus dem 10.–11. Jh. stammenden Darstellungen biblischer Ereignisse) kann die Herkunft des ungarischen Zepfers nicht erklärt werden. Das Keulenzepter auf biblischen Darstellungen und in der Hand von Personen muß vermutlich für einen Einfluß (eine Wechselwirkung) der in einer Kugel endenden Stäbe der Ottonenzeit gehalten werden.¹³⁹

András Alföldis¹⁴⁰ Aufmerksamkeit waren die Herrschaftsinsignien mit Kugelkopf auf den Repräsentationsbildern der deutsch-römischen Kaiser des 10. Jahrhunderts entgangen. Ein Exemplar des spätromischen "Zepter"-Stabes mit Kugelende und langem Schaft ist erhalten geblieben.¹⁴¹ Der Eschenholzschaft

¹³⁵ Das Fehlen ungarischer Darstellungen der charakteristischen und vom europäischen Brauch völlig abweichenden (oder abzuweichen scheinenden) Zepterform zeigt gut, wie umsichtig man vorgehen muß, wenn man aufgrund von Darstellungen auf die Form des in Wirklichkeit benutzten Gegenstandes zurückfolgern will.

¹³⁶ László 1999, II, 827–829.

¹³⁷ Den Streitkolben in der Bilderchronik hält gerade einer der Vornehmen in orientalischer Tracht in der Hand.

¹³⁸ Die Vorkommen zusammenfassend: Alföldi 1948–1949, 22–26.

¹³⁹ Die von András Alföldi genannten schönen Beispiele (Alföldi 1948–1948, 26, Taf. 18,1,5); Elfenbeinkästchen, Pris, Bibliothèque National, Relief von Capua: E. Schaffran, Die Kunst der Langobarden in Italien, 1941, Taf. 42a.

¹⁴⁰ Das aus den Emailblechen der Kanne von St.-Maurice d'Agaune rekonstruierte awarische Khaganenzepter stieß allgemein auf Ablehnung (F. Altheim, Türkstudien 5. Die Goldkanne von St.-Maurice d'Agaune, Nouvelle Clio 4, 1952, 49–57). Die Zusammenfassung der Frage: Thurre 1995, der im Hinblick auf die bulgarischen Bezüge der Ikonographie der Emailbleche und die Technik den hohen Stand der georgischen und bulgarischen Emailherstellung betont. Die bulgarische Verwandtschaft der Ornamentik hat auch András Alföldi untersucht. Wenn wir historische Gründe suchen, ist die Wahrscheinlichkeit bulgarischer Beziehung viel größer als die einer georgischen Herkunft: der Deutsche Ludwig und der Bulgarenkhan Boris-Michael haben sich 846 in Tulln getroffen: (An. Bertiniani, An. Fuldense, Brief von Papst Nikolaus, die Quellenstellen s. Glossar zur frühmittelalterlichen Geschichte im östlichen Europa, Serie A, Bd. II, 107–108, 115). Das Treffen beider Herrscher mochte eine passende Gelegenheit sein, daß die Kanne oder der Gegenstand, zu dem die Goldbleche ursprünglich gehörten, im Falle bulgarischer Herstellung oder Vermittlung an den fränkischen Herrscher gelangte.

¹⁴¹ Einige Beispiele: auf der Rückseite des in Antiochien geprägten Galerius-Goldmedaillons in der Hand Jupiters, Kat. Washington Nr. 33; auf der Rückseite des antiochischen Goldmedaillons von Constantius II. in der Hand der Roma, Kat. Washington Nr. 40; unter den Stadt-Tyche vom Fundort Stadt Rom in der Hand der Roma, Mitte 4. Jh., Kat. Washington 153; auf dem Madrider Missorium in der Hand Valentinians II., 388. Kat. Washington Nr. 64; auf dem Diptychon des Consuls Clementinus (513) in der Hand der Roma, Kat. Washington Nr. 48 usw. Auf einem Justinian darstellenden Elfenbeindiptychon, 2. Viertel 6. Jh., Paris, Louvre, Kat. Washington Nr. 28.

des in Köln befindlichen 132 cm langen sog. St.-Peter-Stabes¹⁴² endet oben in einem Elfenbeinknopf. Nachdem man den Reliquienstab zweigeteilt hatte, wurde die andere Hälfte des Stabes im 10. Jahrhundert ergänzt: in Trier wurde der Schaft mit Goldblech umhüllt und mit einem reichverzierten Kugelpf versehen.¹⁴³ Zuerst lag er in Trier und seit 1835 in Limburg.¹⁴⁴ Der Trierer St.-Peter-Stab – der auch Insigniencharakter hatte¹⁴⁵ – erinnert an die Herrscherstäbe des 10. Jahrhunderts. Die langschäftigen Stäbe der Ottonen mit Kugel am Ende finden sich auf vielen Miniaturen.¹⁴⁶ Mathilde Schulze-Dörrlamm stellte die Zeptertypen der Salier-Herrscher zusammen.¹⁴⁷ In Kenntnis derer kann nicht behauptet werden, das Zepter mit Kugel – wenn auch nicht mit kurzem Schaft – sei im Heiligen Römischen Reich unbekannt gewesen.

Die langschäftigen Zepterstäbe mit Kugelhende der sächsischen Dynastie haben die fränkischen Salierkaiser bis in die Mitte des 11. Jahrhunderts benutzt: Man findet sie auf den Kaiser- wie auch Königssiegeln von Konrad II. und Heinrich III.¹⁴⁸ Das Zepter mit kurzem Schaft und einer Kugel am Ende kommt zwar auf einer Miniatur mit Kaiser Heinrich IV. und seinen Söhnen vor, allerdings ist oben auf dem Zepter betont ein Kreuz zu erkennen.¹⁴⁹ Die Beispiele zeigen jedenfalls, daß die Form des ungarischen Zepters nicht ohne Analogien ist, da sich im 10.–11. Jahrhundert im Kaiserreich das Herrschaftszeichen mit Kugel – der Stab mit langem Schaft – findet. Diese Stäbe und Zepter mit Kugel machen darauf aufmerksam, daß die Herkunft des ungarischen Zepters tatsächlich im Kaiserreich gesucht werden kann, um so mehr, als auch die Bergkristallkugel von dort stammen kann. Es ist sonderbar, daß András Alföldi nicht auf diese aufmerksam wurde, obwohl er das Siegel des burgundischen Königs Rudolf III. (993–1032) kannte,¹⁵⁰ auf dem der Herrscher in seiner Rechten das häufige Lilien, aber in der Linken ein Kugelzepter hält¹⁵¹ (Abb 16..). Das Siegel Rudolfs II. beweist den etwa tausendjährigen Gebrauch der Form. Nach D.-L. Galbreath stammt das Siegel von 1017. Er berief sich auch noch auf ein anderes Siegel Rudolfs III. von 1011, das allerdings mit einem anders geschnittenen Typarium gepreßt wurde.¹⁵² Mit gutem Empfinden erkannte er die Ähnlichkeit zwischen der Zepterform mit Kugel und dem "St.-Stephanszepter".¹⁵³ József Deér beruft sich in seiner

¹⁴² Kat. Hildesheim 220, IV.52.

¹⁴³ Die Aufschrift der 980 in Trier gefertigten Goldschmiedearbeit erzählt die Geschichte des Stabes: Demnach wurde der ursprünglich in Trier befindliche Stab nach der Hunnenzeit gefertigt ("*Postea Hunorum ut fertur temporibus cum reliquiis huius aeclesiae thesauris deportatus*"), Westermann-Angerhausen 1973, 36, 129.

¹⁴⁴ Westermann-Angerhausen 1973, 34.

¹⁴⁵ Ebd. 129.

¹⁴⁶ In der Rechten Kaiser Lothars, 849–851, Tours, Evangeliarium, Paris Bibliothek National, Schramm-Mütherich Nr. 25; in der Rechten Ottos II. oder III., Registrum Gregorii, Trier um 983, Chantilly, Musée Condé, Schramm-Mütherich Nr. 82; in der Rechten Ottos III., aber auf Heinrich II. umgeschrieben, verziertes Handschriftfragment, Reichenau Ende 10. Jh., Luithargruppe, Schramm-Mütherich Nr. 107; in der Rechten Ottos III., mit einem Vogel oben darauf, Evangeliarium, München, Bayerische Staatsbibliothek, Schramm-Mütherich Nr. 108. Auf dem Basler Antependium Heinrichs II. halten die Erzengel einen Botenstab mit Kugel in der Hand (Schramm-Mütherich Nr. 138).

¹⁴⁷ Schulze-Dörrlamm 1995, 58–69.

¹⁴⁸ Schulze-Dörrlamm 1995, 60.

¹⁴⁹ Schulze-Dörrlamm 1995, Taf. C. Im Regensburger Evangeliar Heinrichs V. (1106–1111), Krakau, Dombibliothek Ms. 208. Kat. Mainz 1992, 306 = Ornamenta ecclesiae: Kunst und Künstler der Romanik, Katalog zur Ausstellung des Schnütgen-Museums in der Joseph-Haubrich-Kunsthalle, Köln 1985, 1.54.

¹⁵⁰ Alföldi 1948–1949.

¹⁵¹ Galbreath 1927. Ich danke der Basler und der Lausanner Universitätsbibliothek für eine Kopie des betreffenden Werkes.

¹⁵² Galbreath 1925, 4. Archives Département de l'Isère.

¹⁵³ Galbreath 1925, 3, Anm. 1.

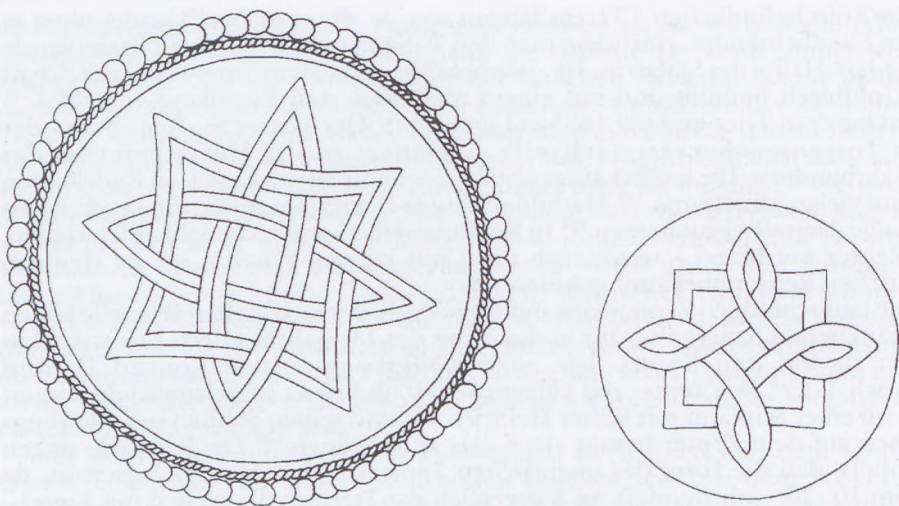

Abb.15. Silberfibeln aus dem Schatz zu Klein-Roscharden
 15. ábra 10. század végi fibulák (Klein Roscharden, kincslelet)

Abb.16. Siegel des burgundischen Königs Rudolf III.
 16. ábra III. Rudolf pecsétje (996),

Abb. 17. Bleibulla des Königs Heinrich II.
17. ábra II. Henrik ólombullája (1004)

Monographie über die Heilige Krone als Analogie auf dieses Siegel,¹⁵⁴ berücksichtigte es aber nicht bei der Datierung des Zepters.

Wir kennen vier verschiedene Siegel von Burgunderkönigen¹⁵⁵: von Rudolf I. und Konrad je eins, von Rudolf III. zwei. Konrad hielt laut der Siegelbeschreibung einer verlorenen Urkunde von 967 ein Lilienzepter in der Hand,¹⁵⁶ auf dem Siegel einer Urkunde um 981–990 in der Rechten ein Schwert, in der Linken das Zepter französischen Typs, die „Hand der Wahrheit“ (wenn es auf dem beschädigten Bild nicht erkannt wurde).¹⁵⁷ Die Insignien wechseln auf den Siegeln Rudolfs III. Es blieb das Siegel auf der Urkunde von 1011,¹⁵⁸ auf das sich Galbreath beruft, ohne die Zeichnung anzugeben.¹⁵⁹ Die andere Urkunde gab die Kanzlei von St. Maurice heraus, und MGH datierte die Ausgabe auf 1018¹⁶⁰ (also nicht auf 1017 wie Galbreath). Ein Zepter mit kurzem Schaft und Kugel taucht erstmals auf Rudolfs III. Urkunde von 996 auf.¹⁶¹

Eine weitere Bleibulle ist ein weiterer wichtiger Beweis der Nutzung des Zepters mit Kugel am Anfang des 11. Jahrhunderts und der Herkunft des ungarischen Zepters. Auf der Bleibulle Heinrichs II. von 1003 hält der als frontales Brustbild dargestellte König nur ein Zepter mit kurzem Schaft in der Rechten¹⁶² (Abb. 17.).

¹⁵⁴ Deér 1966, 180, Anm. 436.

¹⁵⁵ Schieffer, Th., in: MGH Rudolfina dipl. 86–87.

¹⁵⁶ MGH Rudolfina dipl. Nr. 43, p. 163: *Sigillum Chuonradi regis pergamenio affixum cum sceptro liligero, und et sigillo affixo impresso uno capite cum sceptro und p. 87.*

¹⁵⁷ MGH Rudolfina dipl. Nr. 53, p. 186: *in était représenté assis sur son trone, la couronne e tête, tenant de la droite une épée et de la main gauche une main de justice, und p. 87.*

¹⁵⁸ MGH Rudolfina dipl. Nr. 99.

¹⁵⁹ Die im Original erhaltene Urkunde liegt jedoch nicht in Isere, sondern im Departementalarchiv von Grenoble, MGH Rudolfina dipl. Nr. 99, p. 254, dagegen *Bulletin de la Soc. ... de l'Isere* 9, 1879, Pl. 1; mitgeteilt: MGH Rudolfina dipl. p. 87.

¹⁶⁰ MGH Rudolfina dipl. p. 273.

¹⁶¹ MGH Rudolfina dipl. Nr. 78 und p. 87.

¹⁶² Kat. Köln 1991, II. 102, Abb. 8. Bayerisches Landesarchiv, München. Auch auf diesem Wege danke ich für die Veröffentlichungsgenehmigung des Fotos vom Gipsmodell im Archiv.

Form und Relationen stimmen völlig mit denen des ungarischen Zepters überein. In Kenntnis der Baculi der Ottonen mit langem Schaft und Kugel als Vorgängern und des Zepters Heinrichs II. verlieren alle Argumente und auf ihnen beruhenden Schlußfolgerungen an Kraft, nach denen die Form des ungarischen Krönungszepters unter den europäischen Zeptern einzigartig sei und deshalb nach in Raum und Zeit entfernten, östlichen Analogien gesucht werden müsse.

Es wäre ein Irrtum, aus dem Zepter auf der Bleibulle Heinrichs II. und den Siegeln Rudolfs III. darauf zu folgern, daß der Liebhaber des Bergkristalls Heinrich II. sowohl seinem Onkel als auch seinem Schwager ein Zepter neuen Typs geschenkt habe. Das Zepter mit Kugel kann nicht vom König und Kaiser Heinrich II. erfunden worden sein, weil es auf der Urkunde Rudolfs III. von 996 schon vorkommt. Ob Rudolf III. die neue Zepterform angeregt hat und Heinrich II. sich, davon beeinflusst, mit einem Zepter mit Kugel hat abbilden lassen, oder eine gemeinsame Herkunft angenommen werden muß, kann ich nicht entscheiden. Auf jeden Fall kann Rudolfs und Heinrichs Verwandtschaft sowie ihre Vereinbarung über das Erbe des burgundischen Throns¹⁶³ Heinrich II. mit der Form der Insignien bekannt gemacht haben. Als Rudolf und Heinrich sich 1016 darauf einigten, daß letzterer der Erbe sein solle, übergab der burgundische König Heinrich II. Krone und Zepter.¹⁶⁴ Doch starb der Erbe früher als der Erblasser. Als am 5./6. September 1032 auch Rudolf III. starb, wurden die Krone und die burgundischen Hoheitsinsignien der Verfügung des Verstorbenen gemäß Konrad II. übergeben,¹⁶⁵ der – gleichfalls als Abkomme in weiblicher Linie – den Thron erbte.

Die Form der Zepter in den Händen des burgundischen und deutschen Königs ist nicht einfach eine Datierungsmöglichkeit. Diese Zepter wurden in einer knappen Zeitspanne innerhalb zweier Jahrzehnte benutzt: Weder früher noch später taucht diese Form auf Darstellungen auf. Die burgundische Herkunft der Lanze des hl. Moritz, die Familienbande und sogar die Vereinbarungen zwischen Burgund und dem Kaiserreich über die Vererbung des nachfolgerlosen burgundischen Throns können auch ihre Herkunft beleuchten. Die Form und die Relationen dieser Zepter stimmen mit denen des ungarischen Krönungszepters überein. Auch wenn die Zepterform mit Kugel, allerdings mit einem Kreuz oben darauf, auch nach Stephans I. Herrschaftszeit auf den Kaiserdarstellungen auftaucht, ist es wegen der Gestaltung des deutsch-ungarischen Verhältnisses wenig wahrscheinlich, daß das Machtsymbol in der zweiten Hälfte des 11. Jahrhunderts nach Ungarn gelangte. Und später wiederum war die Zepterform unmodern geworden, weshalb man ihre Verwendung nicht recht annehmen kann.

Es ist nicht unmöglich, daß gerade der kurze Schaft des Zepters in der Hand des burgundischen Königs den Unterschied zum Ausdruck bringen sollte, der die ideale Unterordnung des burgundischen Herrschers unter die Kaiser des Heiligen Römischen Reiches mit ihrem langschäftigen Zepter bedeutete. Heinrich II. hält als König und nicht als Kaiser das kurzschäftige Zepter in der Hand. Der Ausdruck von Ungleichrangigkeit kann allerdings im Falle des Zepterschaftes – eventuell – nur das Verständnis der symbolischen Bedeutung der Zepter fördern.

Weiß man nun, daß 1. Kaiser Heinrich II. mit Vorliebe Gegenstände aus Bergkristall sammelte, daß sich 2. ähnliche fatimidische Kristallkugeln mit drei

¹⁶³ Über die Erbschaftsfrage und die historischen Fragen s.: Th. Schieffer, in: MGH *Rudolfina* dipl. p. 31–34.

¹⁶⁴ Thietmar, *Chron. Lib.* VIII,7, p. 500,20 (Holtzmann): *Acunculus namque suus et Burgudiorum rex Rothulfus coronam suimet et sceptrum cum uxore sua et privignis ac optimatibus universis sib concessit, reitareturque sacramenti confirmacio; actumque est illud Magoncia et predicto mense.* – Th. Schieffer, in: MGH *Rudolfina* dipl. p. 32.

¹⁶⁵ Applet, H. – Bischoff, N. v., *Die Regesten des Kaiserreiches unter Konrad II.*, in: J. F. Böhm, *Regesta Imperii* III, 1:1, Graz 1951, 91.

Figuren in der Schatzkammer des von ihm gegründeten Bamberger Doms befinden,¹⁶⁶ daß 3. der burgundische König Rudolf III. Heinrichs II. Onkel war (die Mutter Heinrichs II., Gisela, war Rudolfs Schwester), daß 4. der ungarische König Stephan I. der Schwager des Kaisers war und 5. ähnliche Zepter mit Kugel auf kurzem Schaft weder früher noch später Herrschaftsinsignien waren, dann ist die Schlußfolgerung zwingend, daß das auf der Bulle und dem Siegel der beiden gleichzeitig lebenden verwandten Herrscher dargestellte und das in Ungarn wirklich erhalten gebliebene Zepter mit Kugel verwandte Gegenstände, zur gleichen Zeit entstanden und mit Sicherheit von gemeinsamer Herkunft sind.

Zusammenfassung

Die Herstellungszeit des Zepters mit seiner besonderen Form ist beantwortet – dank seiner seltenen Form und der zeitlich beschränkten Nutzung. Die Form des ungarischen Krönungszepters mit Kugel ist als eine Fortsetzung mit kurzem Schaft der langschäftigen Insignienstäbe aus der Ottonenzeit von der Bleibulle Kaiser Heinrichs II. (1003) und dem Siegel des burgundischen Königs Rudolf III. (996, 1011, 1017) bekannt. Da weder im Kaiserreich noch in Westeuropa zu anderer Zeit und anderswo solche Zepter in Gebrauch waren, kann die Entstehung des ungarischen Zepters nur auf den Anfang des 11. Jahrhunderts datiert werden. Es gibt keinen Grund zu der Annahme, daß man im 12. oder 13. Jahrhundert ein Zepter dieser Form verfertigt haben sollte, das dann unter den Königsinsignien in Europa unbekannt gewesen wäre. Für die Datierung auf den Anfang des 11. Jahrhunderts lassen sich dagegen Argumente anführen. Heinrich II. schätzte und sammelte Bergkristallgegenstände, die auswertbare Verzierung des Zepters, der um ein Quadrat erweiterte Salomon-Knoten, war seit dem Altertum in der Merowingerkultur kontinuierlich und wurde später in Skandinavien und Norddeutschland verwendet. Gut datierbare Analogien des Salomon-Knotens, der Filigranverzierung und der Art der Bänderbefestigung gibt es ebenfalls im Gebiet des Kaiserreiches. Die Verzierung und ihre Varianten finden sich auf den Fibeln des um 1000 vergrabenen Schatzes von Klein-Roscharden, das Wellenfiligran verwendete man am Anfang des 11. Jahrhunderts auf deutschem Gebiet, und die Befestigung mittels Scharnier kommt auf der Wiener Krone und an der Schloßschnalle des Sakramentariums von Heinrich II. vor. Die Verfahren und Verzierungen sind am Anfang des 11. Jahrhunderts zeitgemäß.

Kann man aus all dem folgern, daß nicht nur die Kristallkugel, sondern auch das Zepter selbst als Geschenk Heinrichs II. an Stephan I. kam? Eine Antwort darauf würde durch die Bestimmung des Herstellungsortes der Fassung erleichtert. Darauf gerichtete Feststellungen können allerdings nicht kategorisch sein. Einerseits konnten gerade in der Zeit Stephans I. Goldschmiede aus dem Reich nach Ungarn gekommen sein, die ihren Formenschatz und ihre technischen Kenntnisse mitbrachten. Andererseits gehört das Herrscherzepter zu den Insignien der Macht: Zu jener Zeit ist seine Schenkung ohne ideellen Hintergrund – also eine wenn auch nominelle, so doch kaiserliche Oberhoheit – unvorstellbar.

876–877 schenkte Karl der Kahle seinem Schwager Boso zuerst eine *corona ducalis* und dann eine Königskrone. Die erstere erhielt er als Statthalter Italiens, letztere als König von Burgund.¹⁶⁷ 888 schenkte Kaiser Arnulf dem Frankenkönig Odo eine Krone, mit der dieser in Reims gekrönt wurde.¹⁶⁸ 890 sandte ebenfalls Arnulf ein Zepter an Ludwig, den König von Niederburgund.¹⁶⁹ 1018 übergab

¹⁶⁶ Lamm, zitiert schon von László 1938.

¹⁶⁷ Schramm 1957, 166, 203.

¹⁶⁸ Schramm 169, 203.

¹⁶⁹ Schramm ebd.

der erbenlose burgundische König Rudolf III. Krone und Zepter Heinrich II.¹⁷⁰ Wenn also das Zepter ein Geschenk Heinrichs II. war, dann hatte diese Handlung zumindest symbolische Bedeutung.

Wie läßt sich die Datierung des Zepters an den Anfang des 11. Jahrhunderts mit den ungarischen Hoheitsinsignien zur Zeit Stephans I. und später vereinbaren? Eine wahrheitsgemäße Darstellung der tatsächlich benutzten Zepterform gibt es weder aus der Arpadenzeit noch später, bis zu dem Stich, der Matthias II. im Krönungsornat zeigt. Auch eine wahrheitstreue Abbildung der Kronenform oder zumindest ihres Typs ist aus der Arpadenzeit nicht zu belegen. In der Regierungszeit Stephans I. erscheint das Zepter überhaupt nicht in der ungarischen Herrscherrepräsentation. Auf dem Meßgewand, das 1031 der Basilika von Székesfehérvár gestiftet wurde, diesem Prachtwerk der romanischen Kunst und Stickerei, hält Stephan I. in der Rechten die Lanze und in der Linken den Reichsapfel. Auch auf den wahrscheinlich während seiner Regierungszeit geprägten Goldmünzen hält er kein Zepter in der Hand.¹⁷¹ Das Geschenk seines kaiserlichen Verwandten gelangte wahrscheinlich in die königliche Schatzkammer, eventuell zu den von Anfang an in der Székesfehérvár Basilika aufbewahrten Krönungsschätzen. Zu bedenken ist allerdings, daß von Stephan I. insgesamt nur eine mit Gewißheit (Meßgewand) und eine mögliche zeitgenössische Darstellung (Goldmünze) erhalten blieben. Keine von beiden kann die Existenz des Zepters als Hoheitszeichen ausschließen. Die Könige aus dem Arpadenhaus erscheinen selten auf Münzen. In der Hand halten sie ein Zepter mit Kreuz oder Lilie darauf. Auf Münzen wird als erster Salomon (1063–1074) auf den Denaren abgebildet: in Orantenhaltung mit leeren Händen,¹⁷² auf anderen Münzen mit Kreuzzepter.¹⁷³ Béla III. hält auf seiner Kupfermünze ein Lilienzepter in der Hand.¹⁷⁴ Der folgende König, der mit Brustbild dargestellt wird, Andreas II. (1205–1235), hat Schwert und Reichsapfel in den Händen.¹⁷⁵ Aus dem 11. Jahrhundert kennen wir noch Herrscherporträts, die nicht auf Münzen geprägt wurden. Peter (1038–1041 und 1044–1046) und Salomon sind auf ihren Bleibullen und Andreas I. (1046–1060) auf dem Zitationssiegel (*sigilla citatoria*) mit Reichsapfel und Lilienzepter zu erkennen.¹⁷⁶ Ladislaus I., der Heilige, und Koloman tragen gleichfalls Zepter in der Hand.¹⁷⁷ Da in der Zeremonialordnung der Salbung des Königs Zepter oder Stab vorkommen, kann kaum daran gezweifelt werden, daß die ungarischen Könige im 11. Jahrhundert ein Zepter benutzten.

Nach dem Heidenaufstand ließ Andreas I. 1047 nach der königlichen Ausrüstung und den Geschmeiden Stephans I. suchen.¹⁷⁸ Ferenc Makk folgert:

¹⁷⁰ Thietmar, Chron. VIII,7: *Avunculus namque eius et Burgundiorum rex Rodulfus coronam suam et sceptrum cum uxore sua et privignis et optimatibus universis sibi concessit* (MGH Scriptores rerum Germanicarum nova series 9, hrsg. R. Holtzmann, München 1935, Nachdruck 1996). Sein Oheim, der Burgundenkönig Rudolf, hat ihm in Anwesenheit seiner Gemahlin, seiner Stiefsöhne und aller Großen Krone und Szepter übergeben und zugleich Huldigung und Eidesleistung erneuert, Thietmar, Chron. Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters, Bd. 9, 1957, 1992, 7. Auflage.

¹⁷¹ Gedai 1999.

¹⁷² CNH I 19 = Huszár 1979, 14.

¹⁷³ CNH I 22 = Huszár 1979, 17.

¹⁷⁴ CNH I 98–100 = Huszár 1979, 72.

¹⁷⁵ CNH I 206–207 = Huszár 1979, 243–244.

¹⁷⁶ DHA I, Tab. I–II.

¹⁷⁷ DHA I, Tab. V–VI auf den Siegeln.

¹⁷⁸ *sed ipsum (sc. Stephanus) defuncto, Andreas in regno secessit. Qui noviter intronisatus dum antecessoris inquireret ornamentum, suppellectilem regiam, Leuduino presuli precepit, ut breves reliquiarum legeret et, quorum lipsana essent, pro scero sciret. Cartas legit pontifex prefatus, relocansque in eorum thecis, partim sibi retinuit. Fundatio ecclesiae s. Albani Namucensae a. 1047, MGH Pertz SS XV, 2, 962–964 = Gombos A., Cat. nr. 2354 = ungarische Übersetzung: Az államalapítás korának frott forrásai (Die schriftlichen Quellen der Zeit der Staatsgründung), Szegedi Középkortörténeti könyvtár 15. Szeged 1999.*

„Andreas hat bewußt auf jene von Peters Machtinsignien verzichtet (so auf Lanze und Krone), die sein Vorgänger vom deutschen Herrscher erhalten hatte. Damit ist zu erklären, warum er nach Stephans Hoheitsinsignien forschen ließ (nach Zepter, Schwert und Reichsapfel), von denen in der Bedeutung das Zepter an die Stelle der Lanze trat, was auch eine Klausel (*christianissimus sceptifer*) in der Tihanyer Urkunde beweist“.¹⁷⁹

Die skizzierte Herkunft und Datierung unseres Königszepters in die Zeit Stephans des Heiligen stützt die Möglichkeit, daß das Zepter tatsächlich während der Herrschaft von Andreas I. zu den Krönungsinsignien kam, und zwar anstelle der Lanze. Ein Argument kann daneben die Bezeichnung *christianissimus sceptifer* in der Tihanyer Gründungsurkunde¹⁸⁰ auch dann sein, wenn *sceptrum* als Ausdruck der Regierung des Herrschers nicht als unikal betrachtet werden kann und eher die durch das Symbol formulierte Praktizierung der Macht als das Tragen des realen Symbols selbst bedeutet.¹⁸¹ Einige Beispiele¹⁸²: 796 im Protokoll des Kirchenkonvents an der Donau anlässlich Pippins Awarenfeldzug: *Pippin ... Iordanica scepra Christo duce gubernante*.¹⁸³ 987 bezeichnete der Frankenkönig Hugo sich und seine Söhne als *imperii Frankorum sceptris potiti*.¹⁸⁴ Der Graner Erzbischof Felicián schrieb 1134 über Bélas Thronbesteigung: *piissimus Bela, divina largiente pannonie scepra feliciter gubernanda suscepit*.¹⁸⁵

Neben dem 1031 zur 30. Wiederkehr der Krönung Stephans verfertigten Meßgewand, dem späteren Krönungsmantel,¹⁸⁶ und der unter Verwendung eines mit Stephan dem Heiligen verbundenen Goldschmiedegegenstandes im 12. Jahrhundert zusammengesetzten Heiligen Krone¹⁸⁷ ist das Zepter das älteste in unveränderter Form erhaltene und unmittelbar mit der Person Stephans I. zu verbindende Stück der Krönungsinsignien. Mit dieser Schlußfolgerung verstärken sich jene mittelalterlichen Quellenangaben, nach denen man den ungarischen Königen bei der Krönung die Krone des heiligen Stephan aufsetzte und ihnen seine „Kleidung“ umlegte.¹⁸⁸ Natürlich dürfen diese Mitteilungen nicht wörtlich verstanden werden. Die Aufschrift auf der Kasel Stephans und Giselas beweist unbestreitbar, daß das Kleidungsstück mit der Person des ersten ungarischen Königs zu verbinden ist, selbst wenn es ursprünglich nicht als Krönungsmantel, sondern als Meßgewand angefertigt worden war.¹⁸⁹ Auch von der Krone konnten sie rechtens behaupten, sie sei die des ersten Königs, denn sie wurde doch durch einen Goldschmiedegegenstand – eine *Reliquie* – erweitert, die ihres – und unseres – Wissens Stephan dem Heiligen gehört hat. Man darf nicht vergessen: Ein

¹⁷⁹ Makk, F. Megjegyzések I. András történetéhez (Bemerkungen zur Geschichte. Andreas' I.), Acta Historica (Szeged) 90, 1990, 25.

¹⁸⁰ DHA nr. 43/I, p. 149, 28.

¹⁸¹ Auch Gyula László erwog, daß das Zepter im 11. Jahrhundert größere Bedeutung gehabt haben kann, weil Andreas I. sich in der Tihanyer Gründungsurkunde als Zepterträger bezeichnet. Der Ausdruck geht auf frühere Jahrhunderte zurück und kann auch bloß eine stilistische Bezeichnung (Regierungstab) für das Regieren des Landes sein und keine Erwähnung eines realen Herrschaftssymbols. Siehe z. B. den Brief Gregors VII. an Salomon vom 28. Oktober 1074: *nisi sceptrum regni quod tenes, correcto errore tuo, apostolicae, non regiae maiestatis beneficium recognoscas*, Gombos Kat. 2584 = Árpádkori és Anjou-kori levelek (Arpadenzeitliche und anjouzeitliche Briefe), Budapest 1960, 88. Auf jeden Fall ist die Sammlung der auf den Zeptergebrauch bezüglichen ungarischen Quellen erforderlich.

¹⁸² Frühmittelalterliche englische Vorkommen im Titel der Könige: Kleinschmidt 1988, 100.

¹⁸³ MGH Concila 2:1, 172-176.

¹⁸⁴ Lohrmann 1988, 218, Intitulatio III.

¹⁸⁵ MES I, Nr. 59, p. 85.

¹⁸⁶ Tóth 1997, 3-74.

¹⁸⁷ Tóth 1996, 197-199.

¹⁸⁸ Zitiert bei Fügedi 1984, 166-167. Zur Interpretation von Ornat und Apparat: Schramm, E. P., Kaiser, Könige und Päpste, III, Stuttgart 1969, 186-199.

¹⁸⁹ In dieser Hinsicht irrt also Erik Fügedi, wenn er meint, auch den Mantel verbinde nichts mit Stephan dem Heiligen.

spezifisches Charakteristikum der mittelalterlichen Mentalität war das Prinzip des *pars pro toto*, das sich im religiösen Leben und in den Bräuchen tagtäglich auswirkte. Für die Christen war die Meßfeier eine sich stets wiederholende Handlung, in der die Eucharistie ein alltäglicher, realer – weil sichtbarer – Ausdruck der lebendigen Wirklichkeit der „Vertretung“ des Ganzen (Christus) durch den Teil (Oblate-Brot-Eucharistie) war. Das trifft ungeachtet dessen zu, daß die Kirchenvertreter genau wußten, daß nicht *das* die theologische Deutung der Konsekration des Brotes sei. Und sollte die frühmittelalterliche Praxis der Reliquienverehrung des westlichen Christentums etwa etwas anderes ausdrücken? Es war die Zeit, als die *corpuscula* der Märtyrer den Altar zum „Heiligtum“ (*sacrum*) machten, als die kleinsten Reliquien der Heiligen (*sancti*) sozusagen die ganze Wirklichkeit des Heiligen ausdrückten. Für das Volk noch handgreiflicher, einsehbarer machten dies die menschlichen Körperteile darstellenden Fassungen, vor allem die Reliquiarbüsten. Und wenn die Kleidung, die Gebrauchsgegenstände, die Geräte der Blutzugsenschaft eines Heiligen, also all jene Gegenstände, die ihm am persönlichsten waren, zu Reliquien wurden, dann eigneten sich die „Gebrauchsgegenstände“ des ersten heiliggesprochenen Königs am besten, bei der kirchlichen Zeremonie für den Kandidaten zum Mittel der Weihe, also zu seinen Insignien zu werden.¹⁹⁰ Deshalb wählte man aus der Schatzkammer in der Székesfehérvári Basilika jenes Meßgewand als Krönungsmantel, das nicht nur wegen seines Glanzes am entsprechendsten war,¹⁹¹ sondern das zum ersten ungarischen König in Beziehung stand. Vielleicht wußte man sogar, daß es 1031 ein Jubiläumsgeschenk anlässlich des 30. Jahrestages seiner Krönung war.¹⁹² Deshalb wählte man dieses Zepter, von dem man wohl wußte, daß es Stephan dem Heiligen gehört hatte,¹⁹³ obwohl seine ungewöhnliche Form von den damals

¹⁹⁰ Über das Prinzip äußert sich Fügedi 1984, 268 ebenso, nur scheint ihm dessen praktische Verwirklichung im Falle Stephans des Heiligen – irrtümlich – nicht gegeben.

¹⁹¹ Die Basilika hat gewiß zahlreiche Paramente besessen, die mit Stephan dem Heiligen zu verbinden waren.

¹⁹² Tóth 1996, 45–48.

¹⁹³ In der Abtei von Zalavár hielt man noch in der Mitte des 16. Jh. das Horn Stephans des Heiligen in Evidenz (Füßy T., PRT VII, Anhang Nr. 106, 598–606; Tóth E., Szent adorján és Zalavár [Der hl. Adorján und Zalavár], Századok 133, 1999, 15). Vor 1307 verkaufte man das in der Abtei von Somogyvár aufbewahrte *unum cifum sancti regis* (Veszprémi regeszták 1301–1387 [Regesten von Veszprém 1301–1387], zusammengestellt von Kumoróczy L. Bernát, Budapest 1953, Nr. 35). Hier sei bemerkt, daß (ein?) Kopfreliquiar Stephans des Heiligen im Besitz der Königin Isabella war und daß er nicht einfach ein Goldschmiedestück gewesen sein wird, wenn sogar Alfons Castaldo auf ihn aufmerksam wurde und Ferdinand I. empfahl, ihn zu erwerben (Óváry L., A Magyar Tud. Akadémia Történelmi bizottságának oklevél – másolatai [Urkundenkopien der Historischen Kommission der Ungarischen Akademie der Wissenschaften], II, Budapest 1894, nr. 633). Und 1542 bewahrte man im Reliquiar der Kirche von Remetincz eine Rippe Stephans des Heiligen auf: *Costa sancti Stephani in argenteum accepta* (Iványi B., A körmendi levéltár Memorabiái [Memorabilien des Archivs von Körmend], Körmendi Füzetek 2, Körmend 1942, Nr. 141, p. 102). Erik Fügedi äußert sich skeptisch darüber (1984, 268), wie lange Zeit die Erinnerung zu nachdrücklicher Wirkung fähig ist. Doch in den kirchlichen Zentren mochte sich ohne jede schriftliche Fixierung die Geschichte eines für uns wichtigen, interessanten oder denkwürdigen Gegenstands oder Ereignisses jahrhundertlang bewahren. Im bischöflichen Amt von Szombathely werden einige einfache, nichtssagende Holzstäbchen aufbewahrt, auf denen Menyhért Hefe, der Baumeister der Kirche, in den 1790er Jahren mittels eingeritzter Linien rechnete. Die Tätigkeit der mündlichen Tradition und die Aufrechterhaltung der Erinnerung können nicht einfach als Generationenfrage behandelt werden. Wenn es in einer geschlossenen Gemeinschaft keine Katastrophen gibt, kann die mündliche Tradition jahrhundertlang bestehen bleiben. Die Äbtissin von Vásárhely Katalin Paláthy wußte noch in der Mitte des 16. Jahrhunderts, daß Stephan der Heilige das Kloster für seine hinkende Verwandte Skolasztika gegründet hatte. Dabei hatte ein halbes Jahrhundert zuvor das Kloster noch den Orden gewechselt, die Benediktiner waren von den Prämonstratensern abgelöst worden (Lukács P., A vásárhelyi apácák története [Geschichte der Nonnen von Vásárhely], Veszprém 1923, 13). Bischofssitze und Klöster waren besonders für die Vermittlung geeignet: Vollständige Tabula rasa schufen in dieser Hinsicht nur der Mongolensturm, die Entvölkerung während der Türkenbesetzung und endgültig die Verordnung Josephs II. über die Auflösung der Mönchsorden.

benutzten abwich. Zumindest bis zur späten Arpadenzeit trifft wahrscheinlich dasselbe auch auf das Schwert Stephans des Heiligen zu, das eventuell 1272 nach Prag kam.¹⁹⁴ Schließlich schuf man (auch) deshalb die Krone, in die Teile eingebaut wurden, von denen man wußte, daß sie Stephan dem Heiligen gehört hatten. Dank der heiligen Reliquie verdiente sich auch die Krone selbst das Attribut *sacra*.¹⁹⁵ Danach wurde auch sie als wichtigster Gegenstand der Krönung heilig (1256) und zur Krone des ersten ungarischen Königs.

Den ungarischen Krönungsornat und die Insignien wählte man also dementsprechend aus, ob sie in Beziehung zu Stephan dem Heiligen standen. Dem entsprechen die Quellenberichte aus dem 13. Jahrhundert und später. Diese Art der Auswahl der Krönungsinsignien konnte erst in Frage kommen, als der erste König heilig gesprochen war.

¹⁹⁴ *Fettich N.*, SzIE III, Budapest 1938, 475–516.

¹⁹⁵ Über die in Insignien montierten, angewendeten Reliquien zusammenfassend *Schramm, E. P.*, Herrschaftszeichen I, 312; III, 914–915, *Schramm*, in: *Schramm–Mütherich* 34.

BIBLIOGRAPHIE

- ALFÖLDI 1948-1949 *Alföldi A.*, Die Goldkanne von St. Maurice d'Agaune. Zt. für Schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte 10, 1948-1949, 1-27.
- BASSERMANN-JORDAN-SCHMIDT 1914 *Bassermann, E.-Jordan, E. - Schmidt, W. M.*, Der Bamberger Domschatz, München 1914.
- BÁRÁNY-OBERSCHALL 1958 *Bárány-Oberschall, M. von*, Baculus pastoralis. Keltisch-irische Motive auf mittelalterlichen beinschützten Bischofsstäben, Zt. für Kunstwissenschaft, 12, 1958, 13-36.
- BIRKA I Birka I. Die Gräber. Untersuchungen und Studien von H. Arbmann, Stockholm 1943, 1940 (Tafeln)
- BOURAS 1977-79 *Bouras L.*, Architectural sculptures of the twelfth and the early thirteenth centuries in Greece, Deltion 1977-1979, 63-72.
- CHRISTLEIN 1970 *Christlein, R.*, Die Alemannen. Archäologie eines lebendigen Volkes, Stuttgart 1979.
- DEÉR 1966 *Deér, J.*, Die Heilige Krone Ungarns, ÖAW Denkschriften 91.Bd. Wien 1966.
- DELBRÜCK 1929 *Delbrück, R.*, Die Consulardiptychen, Leipzig 1929 I-II.
- DOBERER 1957 *Doberer, E.*, Studien zu dem Ambo Kaiser Heinrichs II. im Dom zu Aachen, in: Krolingische und ottonische Kunst. Forschungen zur Kunstgeschichte und christlichen Archäologie, Wiesbaden 1957, 308-359.
- DÖLGER 1934 *Dölger, Fr. J.*, Die Glöckchen am Gewande des jüdischen Hohenpriesters, Antike und Christentum Bd.4. 233-244.
- DUCKO *Duczko, W.*, Filigran, Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 9., 29-42
- DUCKO 1985 *Duczko, W.*, The Filigree And Granulation Work of Viking Period, Birka V., Stockholm 1985.
- ERDMANN 1953 *Erdmann, K.*, Die fatimidischen Bergkristallkannen. Forschungen zur Kunstgeschichte und Arch. Bd. 2. Baden-Baden 1953.
- FÜGEDI 1984 *Fügedi E.*, A magyar király koronázásának rendje a középkorban, in: Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról, Bp. 1984.
- GALBREATH 1925-1926 *Galbreath, D.-L.* Sigilla Agaunensia, Archives Héraldiques Suisses 1915-1926 (1927).
- GANDERT 1951 *Gandert, O.-F.*, Die oldenburgischen Schatzfund von Klein-Roscharden (Kreis Cloppenburg), Oldenburger Jahrbuch 51, 1951, 151-206.
- GARAM 1998 *Garam É.*, Avar kori csont ostor vagy korbácsvégek és ostorbuzogányok, ComArchHung 1998, 109-121.
- GEREVICH 1938 *Gerevich T.*, Magyarország románkori emlékei, Bp. 1938.
- GRIEG 1929 *Grieg, s.*, Vikingetudens skattefund, Oslo 1929
- HARDH 1976 *Hardh, B.*, Wikingerzeitliche Depotfunde aus Südschweden, Lund 1976.
- KLUGE 1991 *Kluge, B.*, Deutsche Münzgeschichte von der späten Karolingerzeit bis zum Ende des Salier (ca. 900 bis 1125), Römisch-Germanisches Zentralmuseum, Monographien Bd. 29. Sigmaringen 1991.
- HENZE 1991 *Henze, U.*, Edelsteinallegorese im Lichte mittelalterlicher Bild- und Reliquienverehrung, ZtdKunstgeschichte 3, 1991, 428-451.
- HABERSTROH 1998 *Haberstroh, J.*, Merowingische Funde an der Regnitz, Landesbau an der Ostgrenze des Frankreichs, BVorgBl 63, 1998, 227-261.
- HINZ 1968 *Hinz H.*, Am langen Band getragene Bergkristallanhänger der Merowingerzeit, JbRGZM 13, 1966, 212-230.
- HUMANN 1904 *Humann, G.*, Die Kunstwerke des Münsterkirchen zu Essen, Düsseldorf 1904.
- IPOLYI 1886 *Ipolyi A.*, A magyar Szent Korona és a koronázási jelvények története., Bp. 1886.
- JOHANNSON-MEERY 1993 *Johannson-Meery, B.*, Karolingerzeitliche Flechtwertersteine aus dem Herzogtum Baiern und das Bayerisch-Schwaben, Kat. der Prähistorischen Staatssammlung - München, Kallmünz 1993. Kat. Köln 1991 Kaiserin Theophanu. Begegnung des Ostens und Westens um die Wende des ersten Jahrtausends. Gedenkschrift des Kölner Schnütgen-Museums zum 1000.Todesjahr der Kaiserin., (hrsg. Anton von Euw - P. Schreiner) Köln 1991.
- Kat. Hildesheim 1993 Bernward von Hildesheim und das Zeitalter der Ottonen, Katalog der Ausstellung, Hildesheim 1993. I-II.
- Kat. Louvre 1992 Byzance. L'Art byzantin dans les collections publiques françaises, Musée du Louvre 1982-1983. Paris 1982.
- Kat. Mannheim 1996 Die Franken. Wegbereiter Europas. Mannheim-Mainz 1996.
- Kat. Mainz 1992 Das Reich der Salier 1024-1125. Katalog zur Ausstellung des Landes Rheinland-Pfalz, Sigmaringen 1992.
- Kat. Moskau 1996 The Road from the Varangians to the Greeks and from the Greeks, Moskau 1996.
- Kat. Nyíregyháza Aranyak a Jósza András Múzeumban, szerk. Almássy K.-Istvánovits E.- Kurucz K., Nyíregyháza 1997.
- Kat. Speyer 1992 Das Reich der Salier 1024-1125. Katalog zur Ausstellung des Landes Rheinland-Pfalz in Speyer, Sigmaringen 1992.

- Kat. Stuttgart 1997 Die Alamannen, hrsg. vom Archäologischen Landesmuseum Baden-Württemberg, Stuttgart 1997.
- Kat. Wien 1999 Schätze der Kalifen. Islamische Kunst zur Fatimidenzeit, Wien 1999.
- KISS 1999 Kiss G., A Keszthely-városi aavar kori temető kutatásának kezdetei, Zalai Múzeum 9, 1999,
- KOVÁCS 1997 Kovács S. T., Kemény János erdélyi fejedelem tatár buzogánya, FolArch 46, 1997, 179-196.
- KLEIN-PFEUFFER 1993 Klein-Pfeuffer, M., Merowingzeitliche Fibeln und Anhänger aus Pressblech, Marburger Studien vor- und Frühgeschichte 14, 1993.
- Kunst der Spätantike 1939 Kunst der Spätantike im Mittelmeerraum, Ausstellung in Berlin 1939.
- LAMM 1929-30 Lamm, C. J., Mittelalterliche Gläser und Steinschnittarbeiten aus dem Nahen Osten, Forsch. zur islamischen Kunst, Bd.V. Hrsg. Fr. Sarre, I-II, Berlin 1929-1930.
- LÁSZLÓ 1938 László Gy., Adatok a koronázási jogar régészeti megvilágításához, SzIE III. Bp. 1938, 518-558.
- LÁSZLÓ 1999 László Gy., Múltunkról, utódainknak. Bp. 1999.
- MADARAS 1995 Madaras L., Szeged-Fehértói „A” and „B” cemeteries, Debrecen-Budapest 1995
- MOSSBRUGGER-LEU Mossbrugger-Leu, R., Die Schweiz zur Merowingerzeit Bd. A-B. Bern
- MÜLLER 1999 Müller R., Sági Károly temetőfeltárása a Keszthely-fenékpusztai erőd déli fala előtt, Zalai Múzeum 9, 1999,
- NAGY 1900 Nagy G., III. Béla magyar király fegyverzete és az Árpád-házi királyok jelvényei, III. Béla magyar király emlékezete, szerk. Förster Gy., Bp. 1900, 231.
- NAGY M. 1998 Nagy M., Ornamenta Avarica I., A MFME, Studia Archaeologica 4, 1998, 377-459
- NAGY M. 1999 Nagy M., Ornamenta Avarica II., A MFME, Studia Archaeologica 5, 1999, 279-316.
- POSSE 1909 Posse, Ö., Die Siegel der deutschen Kaiser und Könige 1909.
- ROSNER 1999 Rosner, Gy., Das awarenzeitliche Gräberfeld in Szekszárd-Bogyiszlói Strasse, Monumenta Avarorum Arch. Vol. 3.
- ROTH 1986 Roth J., Kunst und Handwerk im frühen Mittelalter, Stuttgart 1986.
- BOURAS 1979
- SANSONI 1998 Sansoni, U., Il nodo di Salomone, Simbolo e archetipo d’Alleanza, Milano 1998.
- SARRE-MARTIN 1910 Sarre, Fr., Martin F. R., Die Ausstellung von Meisterwerken muhammedanischer Kunst in München, 1910.
- Schatzverzeichnisse Bischoff, B., Mittelalterliche Schatzverzeichnisse Bd. I. München 1967.
- SCHRAMM 1954 Schramm, E. P., Kugelszepter der Awaren und der Ungarn, in: Herrschaftszeichen und Staatssymbolik Bd.I. 281-285.
- SCHRAMM - MÜTTERICH Schramm, P. E. - Mütterich, Fl., Denkmale der deutschen Könige und Kaiser, München 1962.
- SCHULZE-DÖRRLAMM 1991a Schulze-Dörrlamm, M., Die Kaiserkrone Konrads II. 1024-1039), Römisch-Germanischen Zentralmuseum, Monographien Bd. 23., Sigmaringen 1991.
- SCHULZE-DÖRRLAMM 1991b Schulze-Dörrlamm, M., Der Mainzer Schatz der Kaiserin Agnes aus dem mittleren 11. Jahrhundert, Römisch-Germanischen Zentralmuseum, Monographien Bd. 24., Sigmaringen 1991.
- SCHULZE-DÖRRLAMM 1995 Schulze-Dörrlamm, M., Das Rechsschwert, Römisch-Germanischen Zentralmuseum, Monographien Bd. 32., Sigmaringen 1995.
- SCHULZE-DÖRRLAMM 1998 Schulze-Dörrlamm, M., Zierelemente der salischen Reichsklenodien, JbRGZM 45, 1998, 679-710.
- STENBERGER Stenberger M., Die Schatzfunde Gotlands der Wikingerzeit. 1. Text 1958, 2. Fundbeschreibung Stockholm 1947.
- THURRE 1994 Thurre, D., L’Aiguire de „Charles de Chauve“ au trésor de l’Abbaye de Saint-Maurice, Helvetia Archaeologica 25, 1994, 121-152.
- TÖRÖK 1998 Török Gy., Das awarenzeitliche Gräberfeld von Halimba, Debrecen-Budapest 1998.
- WENTZEL 1948 Wentzel, H., Bergkristall, Reallexikon zur deutschen Kunstgeschichte II. Stuttgart-Waldsee 1948.
- WOLLASCH 1969 Wollasch, J., Kaiser Heinrich II, in Cluny, FMSt 3, 1969, 327-342,
- WOLTERS 1901 Wolters, P. Faden und Knoten als Amulett, Archiv für Religionswissenschaft 8, 1905, Beiheft 1-2.
- YEROULANOU 1999 Yeroulanou, Ai., Diatrita. Gold pierced-work jewellery from the 3rd to the 7th century, Benaki Museum Athens 1999.
- ZAHN 1932 Zahn, R., Ausstellung von Schmuckarbeiten in Edelmetall aus dem Staatlichen Museen, Berlin 1932.

A MAGYAR KORONÁZÁSI JOGAR

A magyar koronázási jogar gömbös végű formája a hosszúszerű Ottó-kori jelvény-botok folytatásaképpen rövid szárral II. Henrik császár ölobullájáról (1003) és III. Rudolf burgundi király pecsétjéről (996, 1011, 1017) ismert. Mivel sem a császárságban, sem Nyugat-Európában, máskor és máshol ilyen jogart nem használtak, a magyar jogar keletkezése csakis a 11. század legelejére tehető. A 11. század eleji keltezéshez pedig érvek sorakoztathatóak fel. II. Henrik kedvelte és gyűjtötte a hegyikristály tárgyakat, a jogar értékelhető díszítése, a négyzettel bővített un. Salamon-csomó az ókortól meroving kultúrában kontinuált, és később skandináviai és észak-német területen alkalmazták. A Salamon-csomónak, a filigrán díszítésnek és a pántolás módjának jól keltezhető analógiái ugyancsak a császárság területéről származnak. A díszítés és változatai az 1000. év körül elrejtett Klein-Roscharden-i kincs fibuláin megtalálható, a hullámfiligránt a 11. század elején német területen használták, a zsanéros rögzítés pedig a bécsi koronán és II. Henrik sacramentáriumának záró csatján lelhető fel. Az eljárások és díszítések a 11. század legelején korhűek.

Következik-e mindebből, hogy nemcsak a hegyikristály gömb, hanem a jogar is II. Henrik ajándékeként került I. Istvánhoz? Az ilyen irányú megállapítások nem lehetnek kategorikusak. Egyrészt éppen I. István korában ötvösök is jöhettek a birodalomból Magyarországra, formakincsüket és technikai tudásukat magukkal hozva. Másrészt az uralkodói jogar hatalmi jelvény: ajándékozása eszmei háttér - azaz még ha névleges, császári fensőbbiség - nélkül e korban elképzelhetetlen.

Hogyan egyeztethető össze a jogar 11. század eleji keltezése a I. István kori és későbbi magyar felségjelvényekkel? A ténylegesen használt jogarforma valószínű ábrázolása nem jelenik meg sem az Árpád-korban, sem később, II. Mátyást koronázási öltözetben ábrázoló metszetig. I. István uralkodása idején jogar egyáltalában nem jelenik meg a hazai uralkodói reprezentációban. Az 1031-ben a fehérvári bazilikának felajánlott miseruhán I. István a jobbában lándzsát, a baljában országalmát tart. I. István valószínűleg uralkodása idején vert aranyérmén sem tart a kezében jogart. A császári rokon ajándéka feltehetőleg a királyi kincstárba került, esetleg a kezdetektől fogva a székesfehérvári bazilika koronázási kincsei közé. Gondolni kell azonban arra, hogy I. Istvánnak mindössze egyetlen biztos (a miseruha), és az egy lehetséges (az aranyérem) korabeli ábrázolása marad meg. Egyik sem zárhatja ki a jogarnak, mint felségjelvénynek a meglétét. Az Árpád-házi királyok az érmeken ritkán jelennek meg. Kezükből keresztes, vagy liliomos végű jogart tartanak. Érmen elsőként Salamont (1063-1074) ábrázolják a denárokon: orans tartásban, üres kézzel, máskor keresztes jogarral. III. Béla rézérmén liliomos jogart tart az uralkodó. A következő uralkodó, akit mellképben ábrázoltak, II. András (1205-1235) kezében kardot és országalmát tart. A 11. századból ismerünk még uralkodóképmásokat, amelyek nem érmékre vertek. Pétert (1038-1041 és 1044-1046) és Salamont az ölobullájukon, I. Endrét (1046 - 1060) az idéző billogján (*sigilla citatoria*) országalmával és liliomos jogarral látjuk. I. Szent László és Kálmán is jogart tart a kezében. Mivel a király felkenésének szertartásrendjében a jogar vagy bot szerepel, aligha kételkedhetünk abban, hogy a magyar királyok a 11. században használtak jogart.

1047-ben, a pogánylázadás után I. András megkeresztette I. István királyi felszerelését és ékességeit. „András tudatosan mellőzte Péter hatalmi jelvényei közül azokat, (így a lándzsát és a koronát), amiket elődje a német uralkodótól kapott.

Ezzel magyarázható, hogy felkutatta István felségjelvényeit (a jogart, a kardot és az országmát), ezek közül jelentőségben a jogar lépett a lándzsa helyére, amit a tihanyi oklevél egy kitétele (*christianissimus sceptifer*) is bizonyít“ következtetett Makk Ferenc.

Királyi jogarunk vázolt eredete, keltezése Szent István korára támogatja azt a lehetőséget, hogy a jogar valóban I. András uralkodása idején került a koronázási jelvények közé, a lándzsajelvény helyére. Érv lehet emellett a tihanyi alapítólevél *christianissimus sceptifer* megjelölése akkor is, ha *sceptrum* az uralkodói kormányzás kifejezésére nem tekinthető unikálisnak és inkább a hatalom gyakorlásának a jelvény általi megfogalmazását, mint magának a reális jelvénynek a hordozását jelenti.

Az 1031-ben, István megkoronázásának harmincadik évfordulójára készült miseruha, a később koronázási palást, a Szent Istvánhoz kapcsolódó ötvöstárgy felhasználásával a 12. században összeállított Szent Korona mellett a koronázási együttes legrégebbi, változatlan formában fennmaradt, és I. István személyéhez közvetlenül kapcsolódó darabja a jogar. Ezzel a következtetéssel megerősödnek azok a középkori forrásadatok, amely szerint a magyar királyokra a koronázáskor Szent István koronáját és „öltözetét“ adták fel. Természetesen ezeket a közléseket nem szó szerint kell érteni. István és Gizella kazuláján a felirat vitathatatlanul bizonyítja, hogy a ruhadarab az első magyar király személyéhez köthető, akkor is, ha eredetileg nem koronázó palástnak, hanem miseruhának készült. A koronáról is joggal állíthatták, hogy az első királyé volt, hiszen olyan ötvöstárggyal - *ereklyével* - bővítették, amely tudásuk - és mai tudásunk - szerint Szent Istváné volt. Ne felejtjük el: a középkori mentalitás sajátos jellemzője volt a *pars pro toto* elve, amely a vallási életben és szokásokban nap mint nap érvényesült (lásd a nyugati kereszténység ereklyetiszteletének koraközépkori gyakorlatát). A magyar koronázási öltözetet és a jelvényeket tehát aszerint válogatták össze, hogy volt-e közülük Szent Istvánhoz. Ennek a 13. századi és későbbi forrásközlések megfelelnek. A koronázási jelvények kiválasztásának ez a módja csak azután jöhet szóba, hogy az első királyt szentté avatták.

Tóth Endre

II. LAJOS KIRÁLY GYERMEKPÁNCÉLJA ÉS EGY HAJDÚKAPITÁNY VÉRTJE

KOVÁCS S. TIBOR

A magyarországi köz- és magángyűjteményekben számos híres történeti személyiséghez fűződő műtárgyat találhatunk. Sajnálatos módon az ereklyetárgyak egy részének a neves személyhez semmi köze sincs. A hamis adatokat több esetben az eladók szolgáltatták, vagy évtizedek, évszázadok alatt szövődött a műtárgy köré, esetleg egyszerűen összekeverték egy másik hasonlóval. A tanulmány címében szereplő két páncél története különösen tanulságos, hiszen nem II. Lajoshoz, vagy egy hajdúkapitányhoz kötődnek, de ettől eltekintve világviszonylatban is kiemelkedő kvalitású és ritkaságú védőfegyvernek számítanak. Tudományos publikációkban már évtizedekkel ezelőtt – neves szakemberek – bebizonyították, hogy az idézett két személyhez semmi köze sincs a két páncélnak, ennek ellenére 1995-ig a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti kiállításában, mint II. Lajos gyermekpáncélja és hajdúvért néven szerepeltek.¹ A fentiekből következik, hogy fényképeik tankönyvekben és népszerűsítő történeti munkákban tucatszor is megjelentek és ennek hatására a két páncél meggyökeresedett a köztudatban.² A Magyar Nemzeti Múzeum 1996-ban megnyílt új Történeti kiállításában II. Lajos páncélja már – eredeti tulajdonosa néven – II. Zsigmond lengyel király gyermekpáncéljaként szerepel és – az igen dekoratív – hajdúvért, mint nem magyar készítésű és használatú műtárgy kimaradt a történeti kiállításból.³ A kiállítás megnyitásának évében számosan kifogásolták, hogy az addigi nemzeti ereklyénk tulajdonost változtatott. Ezért tartom szükségesnek, hogy a két páncélt – Plutarkoszhhoz hasonlóan – párhuzamba állítsam és összefoglaljam évszázadokat átívelő történetünket és megkísérleljem a két műtárgy útját végigkövetni a készítéstől a Magyar Nemzeti Múzeumba való bekerülésig.

A korábban II. Lajos magyar király tulajdonaként számon tartott páncél különlegessége a hat részből összeállított úgynevezett burgundi sisak, amelynek az alsó része egy keskeny sávban kidomborodik és belül homorú gyűrűs képez és itt lehet a nyakvértre rögzíteni, tehát a páncél és a sisak teljesen egymáshoz kötődik. (1. ábra)⁴ A sisak első részén, felül egy felhajtható szemvért van, alatta található a „kettős tollú kulcslyuk” áttörésű, szintén felhajtható arcvért. A sisak külön érdekessége hogy a fenti arcvért alatt található még egy – szintén felhajtható – négyzetes, nagyméretű áttörésekkel ellátott arcvért. Az arcvértek felhajtása után a sisak első fele egy-egy elfordítható csappal bal- és jobboldalra kétértelműen nyitható. A kiemelkedő taréjjal ellátott sisak hátsó részén egy tölcseres formájú tolltartó tokot figyelhetünk meg. A sisak alsó pereme – mint már említettük – teljesen ráfekszik a nyakvért felső ívére, amely négy lemezszávból van összeállítva. Így a páncél tulajdonosa a fejét óvatosan balra és jobbra is tudta forgatni. Az erőteljesen domboro-

¹ *Temesváry* 1989, 37-38. 2. kép.

² *Szabó* 1996, 153.

³ *Történeti* 1996, 49-50. 42. kép.

⁴ MNM Fegyvertár Ltsz.: 55.3269.; magassága: 156,8 cm, súlya: 12,88 kg.

I., kép. II. Zsigmond lengyel király gyermekpáncélja. Innsbruck, 1533.
Abb. 1 Knabenharnisch des polnischen Königs Sigismund II. Innsbruck, 1533

2., kép. II. Lajos magyar király gyermekpáncélja. Innsbruck, 1515.
Abb. 2 Knabenharnisch des ungarischen Königs Ludwig II. Innsbruck, 1515

dó mellvas felső részén, közvetlenül a zsinórszegély alatt, maratott, aranyozott indák között egy szárnyakkal keretezett koronás fej tűnik fel. A mellvért felső részén, középen egy kombinált SE monogram látható. Mellette jobb oldalt található a lándzsatartó horog, így itt a vállvértén nagyobb a kivágás. A mellvérthez csatlakozó hátvért alul két vízszintes lemezsávval zárul. A három lemezsávból összerótt vállvért egybeépült a felső karvérttel. A vállvérték felső részén egy-egy magas vállkagyló látható, amelyeken szintén feltűnik az S, valamint az E maratott, majd aranyozott monogram. A mell- és hátvért, valamint a karvérték egy-egy rugós szerkezettel biztosított csapon helyezkednek el. Érdekes az enyhén kúpos könyökvért is, amelyhez széles pillangó csatlakozik. Az alsó karvértékhez csatlakozik az ötujjas vaskesztyű. A mellvérthez szögecskékkel rögzítették a hat lemezsávból álló csatakötényt, amely alatt sodronyból álló szeméremvért van. A felső lábszárvért a comb hátsó részét szabadon hagyja, ahhoz bőrszíjakkal van rögzítve. A csuklósan mozgatható térdvértnek a könyökvérthez hasonló pillangója van. Az alsó lábszárvért sima, amelyet középen és két oldalt függőlegesen húzódó aranyozott levélmotívum ékesít. A nyolc lemezsávból összeállított vassaru tompa és vágott végű, amelyhez hátul egy rövid szárú nyolc taréjú sarkantyú csatlakozik. A páncél szélein zsinór utánzat fut végig, amely mellett maratott, aranyozott hímzést utánzó sáv húzódik. A gyermekpáncél teljes felülete – az alsó lábszárvért kivételével – négyszögletű mezőkre van osztva, amelyek mindegyikét előbb trébelt, utólag maratott, majd aranyozott kereszt alakú viráglevél dísz tölt ki. A fenti díszítési motívum a korabeli ruhaviselet sajátossága volt, mert a ruha számos négyszögletű szövetdarabból volt összevarrva, amelyek négy helyen ki voltak hasítva s ezeken keresztül kilátszott a ruha alatt hordott – eltérő színű – ing, vagy más ruhadarab.⁵

A rendkívül gondosan készített – majdnem papírvékonyosságú – díszpáncél nagyszerű kovácsremek. A 16. század tízes éveiben megjelent, a század közepéig népszerű, a korabeli ruhaviseletet utánzó védőfegyverek egyik legszemléletesebb darabja.⁶ II. Lajos magyar király számára 1514 és 1516 között több esetben készített páncélokat I. Miksa császár Konrad Seussenhofner udvari páncélverővel.⁷ 1515 május 12-én keltezték azt a levelet, amelyben I. Miksa gyalogtornavértet rendelt Lajos herceg számára.⁸ Ezt a páncélt a 9 éves Lajos először valószínűleg akkor viselte, amikor Mária főhercegnővel való eljegyzésekor 1515. július 29-án Bécsúj helyre lovagolt.⁹ Ez a páncél szinte bizonyosan azonos lehet azzal, amelyet az ambrasi gyűjtemény 1583-as inventáriumában említ: „Khönig Ludwig in Ungern... Ain ganzer plankter khürisz, hat kragen und prust der ruggen, schoss samt einer ganzen pruech, auch schinen und schuech alles an einander.”¹⁰ Ma Bécsben a Waffensammlungban csodálhatjuk meg II. Lajos király gyermekpáncélját. (2. ábra)¹¹ II. Lajos királyunknak még ismert egy jobb vállvértje, amely bordákkal és vájatokkal tagolt és maratott, majd aranyozott apró levelekkel díszített. (3. ábra)¹² Az ambrasi gyűjtemény 1583 és 1593-as katalógusában és 1596-os inventáriumában is említik a fenti vállvértet II. Lajos király tulajdonából.¹³ Rendkívül érdekes, hogy a vállvért az ambrasi gyűjtemény metszetekkel illusztrált inventáriumában is szerepel.¹⁴ Leber 1846-ban megjelent könyvében részletesen elemzi a fenti vállvértet,

⁵ *Liebe* 1899, Abb.26.;40.; *Lezius* 1936, 177.; *Waffen* 1957, Taf. 22- 23.; *Nickel* 1982, 41. fig.12.

⁶ Az ún. „Kostümharmisch” egyik legkorábbi példánya az a gyermekpáncél, amelyet Hans Rabeiler innsbrucki páncélverő 1511-ben készített a gyermek V. Károly számára. *Thomas-Gamber* 1954, Nr. 53.; *Thomas-Ortwin* 1976, 215-216.; *Ruth* 1974, 107-112.; *Ortwin* 1999. 97-103.

⁷ *Kálmár* 1971. 294.

⁸ *Zimmerman* 1883, LXII. Nr. 362.; *Boeheim* 1889, 27.

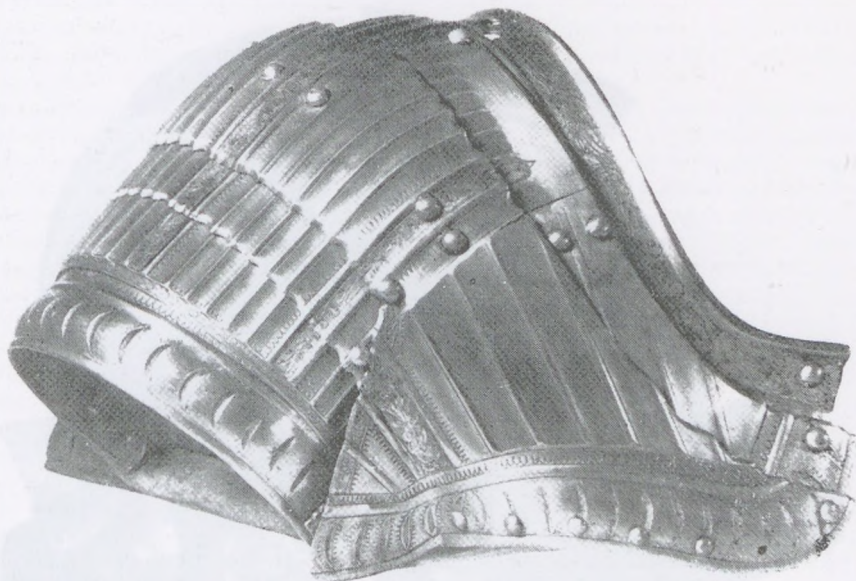
⁹ *Boeheim* 1882, 28.; *Demmin* 1891, 437.

¹⁰ *Thomas* 1939, 184. Abb. 88.; *Thomas-Gamber* 1954. Nr. 74.; *Gamber* 1959, Nr. 623.; *Thomas* 1971, 58-60. Abb. 46.f.; *Die Ritter* 1990, 300. Nr. 64.; *Maria* 1993, 49. Nr. 28.; *Schloß Ambras* 1996, 19.

¹¹ Bécs, Kunsthistorisches Museum, Waffensammlung Ltsz.: E1.

¹² Bécs, Kunsthistorisches Museum, Waffensammlung Ltsz.: A 179.

¹³ *Leber* 1846, 63.; *Sacken* 1855, 149.

3., kép. II. Lajos magyar király egyik páncéljának jobb vállvértje. Innsbruck (?), 1520-as évek eleje.
Abb. 3 Rechte Harnisch-Schulter des ungarischen Königs Ludwig II. Innsbruck (?), Anfang der 1520-er Jahre

szerinte nem II. Lajos királyé volt, mert a vállvért mérete felnőttre utal.¹⁵ Kilenc évvel később Sacken is hivatkozik a vállvértre, véleménye szerint II. Lajos tulajdonában volt, de mindenképpen életének végéről az uralkodó felnőttkorából származik.¹⁶ Érdekességgént jegyezzük meg, hogy a bécsi Waffensammlungban őriznek még egy bronzból készült mozsárágyúmodellt „MARIA ANNA/SU ANO 1515” felirattal, amelyet II. Lajos herceg Mária Anna főhercegnővel történő eljegyzésekor kapott ajándékba 1515. július 23-án.¹⁷ (4. ábra). II. Lajos királynak számos páncélja lehetett, amelyek közül a 16. századi leltárak egy sima – tehát díszítetlen – gyermek gyalogtornapáncélt és egy maratással és aranyozással ékesített vállvértet említenek. A new york-i Metropolitan Museum őrizi II. Lajos király Salade sisakját, amelyen maratott L M, azaz LUDWIG, MARIA monogram látható (5. ábra).¹⁸ A feltételezések szerint Kolman Helmschmid augsburgi páncélverő készítette az 1520-as évek elején. A sisakot díszítő maratott növényi motívumok nagyon hasonlítanak Daniel Hoffer augsburgi metszetkészítő munkáihoz és így valószínű, hogy a sisakhoz a mintát a fenti művész tervezte.¹⁹

Megállapíthatjuk, hogy II. Lajos részére egyáltalán nem rendeltek maratással és aranyozással díszített gyermekpáncélt. Jörg Seussenhofer innsbrucki udvari

¹⁴ Schrenk 1601-1603. Taf. 11.; Thomas 1971, 60. Abb. 48.; Kalmár 1971, 294. 75. kép. Thomas-Gamber 1976, 208. A 179.

¹⁵ Leber 1846, 63. lásd a 84. jegyzetet!

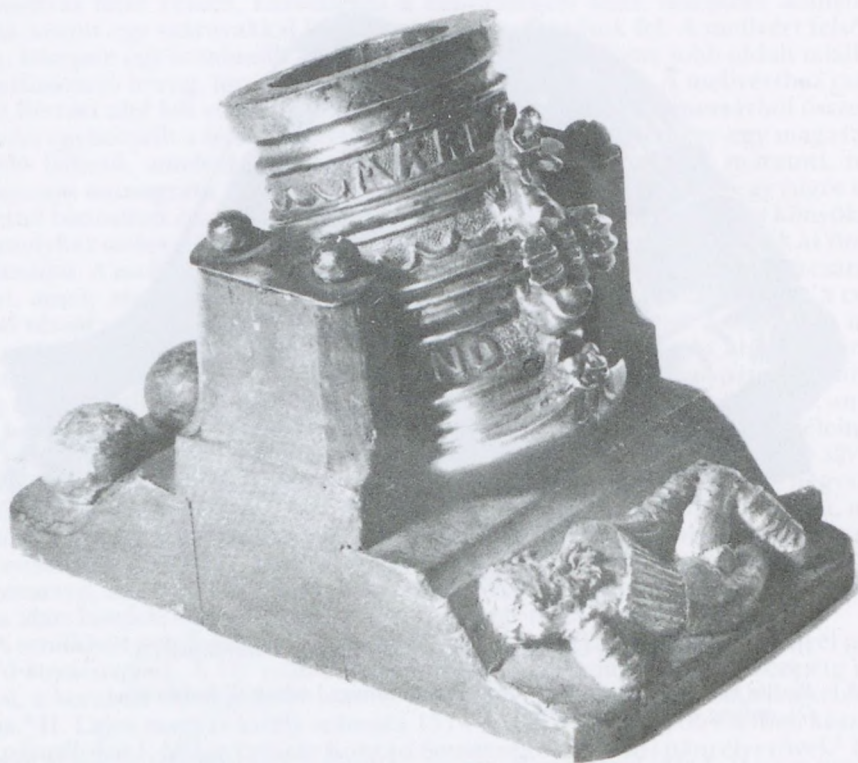
¹⁶ Sacken 1855, 149.

¹⁷ Thomas-Gamber 1976, 208-209. Ltsz.: Waffensammlung A 175. Abb. 101.

¹⁸ Metropolitan Museum New York, Ltsz.: 29.153.1.

Magassága: 30,5 cm, súlya: 4,1 kg.

¹⁹ Nickel 1991, 16.

4., kép. II. Lajos magyar király bronz mósár ágyúmodellje. Ausztria, 1515.
Abb. 4 Bronzenes Mörsermodell des ungarischen Königs Ludwig II.
Österreich, 1515

páncélverő 1547-ben készítette el II. Tiroli Ferdinánd főherceg gyalogtornapáncélját, amelynek combvértjei kísértetiesen hasonlítanak az úgynevezett „II. Lajos” gyermekpáncélhoz (6. ábra).²⁰ 1533-ban jegyezte el a 13 éves lengyel királyfi, II. Zsigmond Ágost (1520-1572) az akkor hét éves Erzsébet (1526-1545) osztrák főhercegnőt.²¹ Az eljegyzésre I. Ferdinánd császár 1533. február 14-én egy aranyozott páncélt és két nyergét rendelt a lengyel herceg számára.²² A díszpáncél 1533. június 19-ére elkészült, amely – Jörg Seussenhofer páncélverő kimutatása szerint – 202 guldenbe és 54 krajcárba került, de az aranyozása még hátravolt, amelyhez az uralkodótól kértek aranyat.²³ A fenti díszpáncélt apjának, Hans Seussenhofernek a felügyelete alatt készítette el a fiatal, de igen tehetséges páncélverő mester. A 16. század elejétől lett divatos, hogy az eljegyzésre készített díszpáncélok, mind a vőlegény, mind az ara monogramja is szerepelt. Erre az egyik legkorábbi példa az 1512-14 között – Konrad Seussenhofer által – készített

²⁰ Boenheim 1897, 195-197. Thomas 1939, Abb. 3,5-6.; Thomas 1944, Taf. 30.; Thomas-Gamber 1954, 77. Nr. 98 f.

²¹ Thomas 1977, II. Band, 233.

²² Schönherr 1884, CXLIV. Nr. 1920.; Thomas 1977, II. Band, 232.

²³ Schönherr 1884, CXLIV. Nr. 1927.; Thomas 1977, II. Band, 233.

5., kép. II. Lajos magyar király Salade-sisakja. Augsburg, 1520-as évek eleje.
Abb. 5 Salade-Helm des ungarischen Königs Ludwig II. Augsburg, Anfang der 1520-er Jahre

díszpáncél VIII. Henrik angol király számára. Az I. Miksa császár által küldött páncél csatakötevények szélein a H (Henry) és K (Katharina von Aragon) betűk ismétlődnek.²⁴ 1560-ban Julius braunschweig-i herceg és Hedwig brandenburgi hercegnő esküvője alkalmából olyan páncélt készítettek, amely a JH monogramok szerepeltek. III. János György szász választófejedelem 1666-ban készült díszpáncélján a JG (Johann Georg) mellett az AS monogram is feltűnik, ami a menyasszonyra, Anna Sophira utalt.²⁷ Így biztosak lehetünk abban, hogy a „II. Lajos” féle páncélon lévő többször is szereplő SE monogram lengyel királyfira és Erzsébet osztrák főhercegnőre utal. A korábban II. Lajosnak tulajdonított gyermekpáncél soha nem volt az ambrasi gyűjteményben, minden valószínűség szerint II. Miksa uralkodása alatt került a bécsi császári fegyvertárba. Az 1760-as évek végén – Mária Terézia idején – leltározták át tévesen II. Zsigmond király gyermekpáncélját II. Lajos magyar királyénak. A tévedés oka lehetett az, hogy mindketten a Jagelló dinasztiából származtak és mindkettőjük részére készítettek Innsbruckban gyermekpáncélt.²⁸ 1784 körül festette meg Dorfmaister István II. Lajos portróját, amelyen a II. Zsigmond féle gyermekpáncélt viseli a fiatal magyar király.

²⁴ Boheim, 1897, 193-194.; Boheim 1899, 296. Taf. 40.

²⁵ Thomas 1977, II. Band, 225.

²⁶ Haenel 1923, 48. Taf. 23.; Mann 1962, 182-183.

²⁷ MNM Fegyvertár Ltsz.: 55.3270. Magassága: 60,4 cm, szélessége: 61 cm, súlya: 8,5 kg. Szendrei 1896, 212.; Boheim 1899, 302.; Temesváry 1995, 9. kép.

²⁸ Thomas 1939, 221.; Thomas 1984, 58-59.

²⁹ Művészet 1980, 164-167. Kat Nr. 63-65.

6., kép. II. Tirol-i Ferdinánd főherceg gyalogtornapáncéljának lábvértje.
Innsbruck, 1547.

Abb. 6 Beinzeug der Fußturnierrüstung des Erzherzogs Ferdinand II. von Tirol. Innsbruck, 1547

Egy 1797-ben keltezett feljegyzés szerint a festményt a bécsi eredeti páncél alapján készítette el Dorfmaister. A 19. században a fenti festményt számosan lemásolták s így ez is segítette azt az elképzelést, hogy a gyermekpáncél II. Lajos tulajdonában volt.²⁹

A korabeli inventáriumoktól eltekintve tudományosan a bécsi császári fegyvergyűjtemény feldolgozója, Franz Leber foglalkozott először a gyermekpáncéllal. A katalógusban 123. számon írja le II. Zsigmond lengyel királyi páncélját, mint II. Lajos magyar király tulajdonát.³⁰ A páncélon lévő E S betűk közül – a kutató véleménye szerint – az S Sempert jelent és az E is valami hasonlót takarhat. Ezt a feltételezést egy Párizsban őrzött páncélra alapozta, amelyen SEMPER SVAVE felirat látható.³¹ 1855-ben Eduard Sacken az ambrasi gyűjtemény katalógusának írásakor csak II. Lajos vállvertjére hivatkozik, mert a II. Zsigmond páncél mindvégig Bécsben volt.³² Leitner 1870-ben megjelent munkájában is találkozik a fenti páncéllal.³³ 1886-ban Korda Dezső a bécsi Arsenal magyar eredetű fegyverei között az elsőként veszi számba II. Lajos király gyermekpáncélját.³⁴ 1894-ben Boenheim a császári fegyvergyűjteményről szóló munkájában is szól a II. Lajos féle gyermekpáncélról. Szerinte 1515-ben készítették I. Miksa császár utasítása alapján II. Lajos számára. Boenheim szerint a páncélt egy ismeretlen német, valószínűleg nürnbergi páncélverő készítette.³⁵ Az 1896-os millenniumi országos kiállításon is szerepelt a II. Lajos féle páncél és nyereg. Szendrei János összefoglalta a páncél történetét, elfogadta a nürnbergi készítést, de az S E monogramot az ismeretlen páncélverő mesterjegyének tartotta. Szendrei szólt a kételyeiről is, miszerint a bécsi császári gyűjteményben is számos olyan páncél van, amelyről kiderült, hogy jóval a feltételezett híres tulajdonosa halála után készült.³⁶ A fentiek alapján, amennyiben az S E nem a fegyverkovács monogramja „...mely esetben az többé egyáltalán nem volna II. Lajosnak tulajdonítható.”³⁷ 1899-ben Boenheim módosította nézeteit és a II. Lajos féle páncélt már nem tartja németnek, hanem Konrad Seussenhofer innsbrucki páncélverő munkájának. A páncél mellett közli a hozzá tartozó nyereg lemezeinek a képét is.³⁸ A bécsi gyűjteményekből Magyarországnak juttatott műtárgyakról 1932-ben kötött szerződést Ausztria és Magyarország kormánya. A visszatartott műtárgyak között természetesen szerepelt a II. Lajos páncél és nyereg, amely 1933-ban került végleg a Magyar Nemzeti Múzeumba.³⁹ Bruno Thomas 1939-ben megjelent tanulmányában bizonyította be, hogy a „II. Lajos” féle páncélt II. Zsigmond lengyel királyfi részére készítették. Természetesen az E S monogramoknak alapvető szerep jutott a bizonyításban. A páncél magasan felnyúló vállkagylói gyakorlati itáliai készítésű páncélokon, de német vagy osztrák munkákon csak az 1520-as évek végétől váltak népszerűvé.⁴⁰ Amennyiben a szóban forgó páncél 1515-ben készült volna, akkor a magassága is gyanúra adhat okot, hiszen a kb. 150 centiméteres „belmérete” mindenképpen egy 13-14 éves fiúra és nem kilenc éves gyermekre utal.⁴¹ A német páncélverőket összefoglaló 1944-ben megjelent könyvében Bruno Thomas szintén megemlíti II. Zsigmond páncélját, mint a gyermekpáncé-

³⁰ Leber 1846, 63. Nr. 123.

³¹ Leber 1846, 65. 87. jegyzet. A 16. században a páncélokon Jézus, vagy a Szentek nevei feltűnnek ugyan, de soha nem rövidített formában.

³² Sacken 1855, 148-149.

³³ Leitner 1866-70, 8. Taf. 8. Szerinte a páncélon lévő S E betűk Szent Erzsébetet jelentenek.

³⁴ Korda 1886, 343-344.

³⁵ Boenheim 1894, 3. Taf. IV. Boenheim 1889-ben csak megemlíti a szóban forgó páncélt. Boenheim 1889, 27. Nr. 69.

³⁶ Szendrei 1896, 205-211.

³⁷ Szendrei 1896, 212.

³⁸ Boenheim 1899, 302-304.

³⁹ A bécsi 1933, 54. p.

⁴⁰ Thomas-Gamber 1954, Taf. 54-55.; 58.; 63.; 66-68.; Wehrhafte 1986, 57. 2/11. Thomas-Gamber 1976, Taf. 120-121.

⁴¹ Thomas 1939, 221-226.

7., kép. II. Zsigmond lengyel király gyermekpáncéljához tartozó dísznyereg. Innsbruck, 1533.

Abb. 7. Prunksattel, gehört zur Knabenharnisch des polnischen Königs Sigismund II. Innsbruck, 1533

lok egyik legkiemelkedőbb képviselőjét.⁴² Kalmár János magyar fegyverekről szóló 1971-ben napvilágot látott könyvében részletesen foglalkozik a II. Lajos féle páncéllal.⁴³ Összefoglalóját a következő sorokkal zárja: „Mindezen adatokat egybevetve kiviláglik, hogy vértetünk nem II. Lajos magyar király, hanem II. Zsigmond lengyel király számára készült.”⁴⁴ A Magyar Nemzeti Múzeum 1960-as években megnyílt, több mint 30 évig álló történeti kiállításába a fentiek ellenére, mint II. Lajos páncéljaként szerepelt a műtárgy.⁴⁵ Temesváry Ferencnek, a Fegyvertárát népszerűsítő 1982-ben megjelent könyvében szintén találkozunk a „II. Lajos” féle páncéllal. A bevezetőben is szól a gyermekpáncélról, amely – véleménye szerint – Nürnbergben készült német munka.⁴⁶ Temesváry ugyan megemlíti, hogy Bruno Thomas szerint a darab II. Zsigmond lengyel királyfi részére készült, de a katalógusban viszont már II. Lajos tulajdonaként és nürnbergi munkaként szerepelteti.⁴⁷ 1995-ben napvilágot látott, lószerszámokról szóló könyvében Temesváry megismétli véleményét a gyermekpáncélról.⁴⁸ Végigkövetve a páncél történetét, elérkeztünk az 1996-os évhez, amikor már mint II. Zsigmond lengyel királynak az „utolsó jagellónak” gyermekpáncéljaként állítottuk ki a tanulmány során megismert műtárgyat.⁴⁹

A páncélhoz tartozó nyeregnek csak az első és a hátsó fémkapája az eredeti, a többi rész – valószínűleg – a XIX. század végén készült pótlás. (7. ábra) Az első

⁴² Thomas 1944, 57-58. Taf. 23.

⁴³ Kalmár 1971, 292-295. 73. kép.

⁴⁴ Kalmár 1971, 295.

⁴⁵ Magyarország é.n. 47-48.

⁴⁶ Temesváry 1982, 19-20.

⁴⁷ Temesváry 1995, 192-193. Nr. 107.

⁴⁸ Temesváry 1982, 42./II.

⁴⁹ Történeti 1996, 49-50. 42. kép.

kápa három fő részből áll, amelyeket csavarok erősítenek egybe. A magasan felugró négyzetes alakú kápafej felső részén akantuszlevelekkel körülvett angyalfejet láthatunk, amely alatt gazdagon aranyozott növényi díszítés fut végig. Az első kápa még két bal és jobboldali – zsinórdísszel keretezett – részből áll. Az első kápa bal oldalán E, míg jobb oldalán S aranyozott, maratott díszű monogramok tűnnek fel. A nyereg fémvereteinek díszítése és technikája teljesen megegyezik II. Zsigmond lengyel király – előbbieken leírt – páncéljával. A hátsó, kissé hátrafelé dőlő nyeregkápa két részből áll, amelyeket külön-külön csavaroztak fel a nyereg favázára. Az első kápával azonos módon díszített hátsó nyeregkápa bal oldalán E, míg a jobb oldalán S monogram látható. A nyereg váza belül bőrrel, míg kívül vízszintesen átvarrott kék színű finom vászonnal borított, amelyet a kápáknál és az ülőrésznél vékony aranypaszomány szegélyez. A nyeregvázat egy-egy faív merevíti, amelyet két csavarral rögzített acélív tart egybe, amelyhez a hevederszíjakat rögzítették. Jörg Suessenhoffer a páncélhoz két nyeret is készített, s ezek közül csak az itt leírt műtárgy kápai maradtak fenn, amelyhez a XIX. században a nyereg kiállítathatósága végett egy nyeregvázat készítettek a bécsi szakemberek.⁵⁰ Sem a páncélon, sem a nyergen nem található mesterjegy. A korabeli páncélverők a sisak, vagy a csatakötény díszítetlen részébe ütötték be azonosítójegyüket. A körülbelül 20 éves Jörg Seussenhofer II. Zsigmond páncélját apja felügyelete alatt készítette el, amely az első komoly munkájának számított. Nagyon valószínű, hogy mivel csak 1536-tól lett kinevezve udvari páncélverőnek, addig nem is használhatott mesterjegyet. 1537-től számos páncélt készített I. Ferdinánd császár, Tirol II. Ferdinánd főherceg, sőt I. Ferenc francia király számára is.⁵¹

A II. Zsigmond király gyermekpáncéljával párhuzamba állítani kívánt „hajdúpáncélt” a 8. ábrán vehetjük szemügyre. A fenti vért 1896-ban a budapesti „Ezredéves országos kiállítás” katalógusában bukkant fel először mint hajdúvért.⁵² A bécsi udvari gyűjteményből lett kölcsönkérve és mint magyar vonatkozású jeles darab szerepelt a Magyarországnak Ausztriától 1933-ban visszaadott műtárgyak között.⁵³ A Magyar Nemzeti Múzeum 1964-ben megnyílt Történeti Kiállításán is hajdúvért felirattal látták el a szóban forgó műtárgyat.⁵⁴ Legutóbb a 2000-ben megjelent „Nagy képes millenniumi hadtörténet” című kötetben is feltűnt hajdúpáncél képaláírással fenti vértünk.⁵⁵ A „hajdúvért” – két részből álló – sisakharangja tizenkét részre osztott, amelyet zsinórdísszel ékesített kiugró bordák határolnak. Az enyhén kúpos sisakharangot – csakúgy mint magát a sisak teljes felületét – feketítették. A sisakharang hátsó részén egy tolltartó tokot figyelhetünk meg. A szemellenzött négy szegeccsel rögzítették a haranghoz. A sisak fül- és nyakvértje egybe van építve, három lemezsávból áll és a haranghoz, valamint egymáshoz szegecsekkel van rögzítve. A sisak teljes felületét vésett és poncolt technikájú akantuszleveles indákkal összekötött virágok borítják, amelyeket aranyozással tettek jól láthatóvá. A fekete alapon az arany inda- és virágmotívumok igen jól harmonizálnak egymással. A sisak belső felületét barna színű bársonybélés borítja. A zsinórdíszes, nagyméretű nyakvért ívelt háromszöget formáz, amelyet szegecsek szegélyeznek. Felületét aranyozott akantuszleveles virágok díszítik. A mellvért közepén kettős vájat húzódik, maga a mellvért alul enyhe lúdmellben végződik. A leveles indák és virágok a mellvért közepéről ágaznak ki és egymással teljesen szimmetrikusak. A hátvért díszítése hasonló a mellvértéhez azzal a különbséggel, hogy itt nagyobb méretűek a leveles indák. Mind a mellvérthez, mind a hátvérthez 8-8

^{50.} Szendrei 1896, 212.; Boenheim 1899, 302.; A bécsi 1933, 54-55.; Temesváry 1995, 183. Nr. 9.

^{51.} Boenheim 1897, 195-197.; Thomas-Gamber 1954, 74-79.; Geibig 1996, 22-23.

^{52.} Szendrei 1896, 683-685.; MNM Fegyvertár Ltsz.: 55.3547. Sisak magassága: 30 cm, félvért: 64 cm, pajzs: 74 x 64 cm..

^{53.} A bécsi 1933, 37-38.

^{54.} Magyarország é.n. 58.

^{55.} Nagy képes 2000, 128.

8., kép. Aranyozással ékesített félvért pajzsral. Flandria, 1630. körül.
Abb. 8 Goldtauschierter Halbhornisch mit Schild. Flandern, um 1630

9., kép. Pikás gyalogos. Jacob de Heryn rézmetszete. Amszterdam, 1608.
Abb. 9. Pikenier. Kupferstich von Jacob de Heyn. Amsterdam, 1608

lemezsávból álló – kettős vājattal keretezett – erőteljesen kiszélesedő csatakötény csatlakozik. A csatakötények lemezein lévő aranyozott akantuszleveles virágok egy egységes kompozíciót alkotnak. A félvérthez tartozik még egy csúcsovális formájú díszpajzs is, amelyet zsinórdíszítés és szegecsek kereteznek. A pajzs közepén – csavarral felerősítve – egy tizenkétágú csillagot, valamint egy bordákkal díszített turbántekercs formájú nagy gombot figyelhetünk meg. A pajzs feketített alapfelületét a már ismert aranyozott növényi motívumok ékesítik. A pajzs belső felületét kék bársony borítja, amelyre még két kéztartópántot is erősítettek. Csaknem a 20. század végéig hajdúvért néven volt kiállítva a díszpáncél, de Kalmár János már a 60-as évek végén felvetette, hogy a darab nem egy hajdúkapitány vértje, hanem: „Feltevésünk szerint 17. század közepéről származó olasz munka.”⁵⁶ 1608-ban Amszterdamban jelent meg az a szakkönyv, amely 17. század eleji gyalogosokkal és fegyverzetükkel foglalkozik. Ebben a könyvben látható az a rézmetszet, amely különös figyelmet érdemel. (9. ábra) A képen egy pikás látható a hajdúvérttel csaknem azonos páncélban, a sisak ugyan más típusú, de ott is látható a tolltartó tok benne igen hosszú tollakkal. A hajdúvérthez hasonló pikáspáncélok Németalföldön és Angliában készültek nagyobb mennyiségben. Jellemző rájuk, hogy a 7 vagy 8 lemezsávból álló csatakötény mintegy „szoknyaszerűen” öleli körbe alul a mellvértet.⁵⁷ Természetesen a „hajdúvért” nem pikásközlegény számára készült, hanem főúri viseletre szánt díszpáncél, de a készítő páncélverőt mindenképpen korának gyalogospáncélja ihlette. A madridi Real Armeria őrzi IV. Fülöp spanyol király két páncélját, amelyek formájukban és díszítésükben teljesen megegyeznek a mi „hajdúvértünkkel”.⁵⁸ A feljegyzésekből kiderül, hogy az egyik páncélt 1624-ben, míg a másikat 1626-ban küldték ajándékba a spanyol uralkodónak Brüsszelből. A két páncél sisakja az arcvért kivételével megegyezik a hajdúvért sisakjával és külön érdekessége, hogy a sisakokon lévő csillagmotívum és turbántekercs formájú gomb a hajdúvért pajzsán lévővel azonos.⁵⁹ Szép Fülöp Flandriában készített sisakján már a 15. század végén feltűnik az általunk már jól ismert gomb.⁶⁰ IV. Fülöp spanyol király egyik páncélján a készítő mesterjegye, az M P monogram is látható. A „hajdúvérthez” hasonló díszítésű páncélokát őriznek Madridon kívül Párizsban, Bécsben, New Yorkban, Worcesterben, Springfieldben, Stockholmban és Rómában.⁶¹ A Magyar Nemzeti Múzeumban őrzünk egy díszítetlen teljes páncélt egy lőfejevérttel és rohamsisakkal együtt, amelyet szintén az M P monogramos mester készített.⁶² A kutatás korábban azt hitte, hogy az M P monogram a párizsi Petit család tagjaihoz tartozik, akik XIII. Lajos francia király szolgálatában álltak.⁶³ Időközben kiderült, hogy egy flandriai mesterről van szó, aki 1620 és 1647. között működött. Így bizonyosnak mondható, hogy a „hajdúvértet” az M P monogramot használó flamand mester készítette az 1620-as vagy 30-as években. Nagyon magas színvonalú munkái a spanyol királyi udvaron kívül Stockholmba, Párizsba és Bécsbe is eljutottak. Igen valószínű, hogy a „hajdúvértnek” tartott páncél is egykor bécsi uralkodói vagy főhercegi megrendelésre készült. Pontosan nem lehet tudni, hogy mikor ragadt rá a magyar hajdú eredet, és ez – melyet számos kutató kétségbevonat – az 1990-es évek közepéig, a régi történeti kiállítás lebontásáig így maradt. A gyönyörű díszpáncélt elnézve már igen hamar gyanúnk támad, hogy a szablyával, csákánnyal és puskával felszerelt – védőfegyvert soha nem viselt

56. Kalmár 1971. 305-306. 95. kép; Hungaria 1999, 211. Cat. No. 218.

57. Nickel 1984, 72-74. Cat. No. 29.

58. Catalogo 1898, 109-115.

59. Catalogo 1898, 114. fig. 66-67.

60. Charles Quint 1994, 134-135.

61. Karcheski 1985, 307-308.

62. Temesváry 1982, 55-56. Kat. 26.; Karcheski 1985, 308.; Splendeur 1999, 103. MNM Fegyvertár Ltsz.: 55.3279.; magassága: 185 cm.

63. Karcheski 1985, 307.

– könnyűgyalogos hajdúk egyik tisztjének hogyan lehetett ilyen páncélja. A válasz – azt hiszem – egyértelmű, sehogyan. Ennek ellenére érthetetlen, hogy körülbelül száz évig ráragadt erre a németalföldi díszpáncélra a hajdúért kifejezés.

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy lehámozva a két páncélról a század, vagy évszázadok alatt keletkezett tévedéseket és félreértéseket, szegényebbek lettünk II. Lajos király páncéljával és egy hajdúkapitány vértjével, de gazdagodtunk II. Zsigmond világviszonylatban is kiemelkedő gyermekpáncéljával és egy ismeretlen flámand páncélverő csodálatos díszvértjével.

IRODALOM

- A BÉCS, 1933. A bécsi gyűjteményekből Magyarországnak jutott tárgyak kiállítása a Magyar Nemzeti Múzeumban. Budapest 1933.
- BLECKWENN 1974. Bleckwenn, R. Beziehungen zwischen Soldatentracht und ziviler modischer Kleidung zwischen 1500 und 1650. Waffensammlungen 1974/2. 107-118.
- BOEHEIM 1889. Boeheim, W. Führer durch die Waffensammlung. Wien 1889.
- BOEHEIM 1894. Boeheim, W. Album Hervorragender Gegenstände aus der Waffensammlung des Allerhöchsten Kaiserhauses. Wien 1894.
- BOEHEIM 1897. Boeheim, W. Meister der Waffenschmiedkunst vom XIV. bis ins XVIII. Jahrhundert. Berlin 1897.
- BOEHEIM 1899. Boeheim, W. Die Waffenschmiede Seussenhofer. JKSAK 20 (1899) 283-320.
- CATÁLOGO 1898. Catálogo de la Real Armería de Madrid. Madrid 1898.
- CHARLES QUINT 1994. Charles Quint. Tapisseries et armures des collections royales d'Espagne. Bruxelles 1994.
- DEMMIN 1891. Demmin, A. Die Kriegswaffen in ihren Geschichtlichen Entwicklungen. Leipzig 1891.
- DIE RITTER 1990. Die Ritter. Burgenländische Landesausstellung. Eisenstadt 1990.
- GAMBER 1959. Gamber, O. Ausstellungskatalog Maximilian I. Wien 1959.
- GEIBIG 1996. Geibig, A. Gefährlich und Schön. Veste Coburg 1996.
- HAENEL 1923. Haenel, E. Kostbare Waffen aus der Dresdener Rüstkammer. Leipzig 1923.
- HUNGARIA 1999. Hungaria Regia (1000-1800). Fastes et défilés. Bruxelles 1999.
- KALMÁR 1971. Kalmár, J. Régi magyar fegyverek. Budapest 1971.
- KARCHESKI 1985. Karcheski, W. – I. Notes on a newly – identified Armour by the Flemish master „MP”, in the Smith Art Museum, Springfield, MA. The Journal of The Arms and Armour society. 113 (1985) December. 307-314.
- KORDA 1886. Korda, D. A bécsi cs. kir. Arsenal fegyvergyűjteményének magyar vonatkozású tárgyai. Ludovika Akadémia Közlönye 1886.
- LAKING 1920. Laking, G. – F. A Record of European Arms and Armour. Vol. III. London 1920.
- LAKING 1922. Laking, G. – F. A Record of European Arms and Armour. Vol. V. London 1922.
- LEBER 1846. Leber, F. Wien's Kaiserliches Zeughaus. Leipzig 1846.
- LEZIUS 1936. Lezius, M. Das Ehrenkleid des Soldaten. Berlin 1936.
- LEITNER 1866-70. Leitner, Q. Die Waffensammlung des Österreichischen Kaiserhauses im Arsenalmuseum zu Wien. Wien 1866-70.
- LIEBE 1899. Liebe, G. Der Soldat. Leipzig 1899.
- MAGYARORSZÁG é.n. Magyarország története a honfoglalástól 1849-ig. (Vezető a kiállításhoz. Budapest é.n.)
- MANN 1962. Mann, J. European Arms and Armour. Vol. I. London 1962.
- MARIA 1993. Maria van Hongarije 1505-1558. Utrecht 1993.
- MŰVÉSZET 1980. Művészet Magyarországon 1780-1830. Katalógus. Szerk.: Szabolcsi, H. – Galavics, G. Budapest 1980.
- NAGY KÉPES 2000. Nagy képes millenniumi hadtörténet. Szerk.: Rác Árpád. Budapest 2000.
- NICKEL 1982. Nickel, H. The Art of chivalry. New York 1982.
- NICKEL 1991. Nickel, H. Arms and Armour from the Permanent Collection. New York 1991.
- ORTWIN 1999. Ortwin, G. Der Harnisch im 16. Jahrhundert. Waffensammlungen 1999/2. 97-120.
- SACKEN 1855. Sacken, E. Die K.K. Ambraser-Sammlung. Wien 1855.
- SCHÖNHERR 1884. Schönherr, D. Urkunden und Regesten aus dem K.K. Statthalterei Archiv in Innsbruck. JKSAK 2 (1884) I. – CLXXII.
- SCHRENK 1601-1603. Schrenk, I. Bildinventar der Ambraser Helderüstkammer. Innsbruck 1601-1603.
- SCHLOA 1996. Schloa Ambras, Wien 1996.

- SPLendeur 1999. Splendeur de L' Armurerie Hongroise. Bruxelles 1999.
- SZABÓ 1996. Szabó, P. Történelem II. (Szakközépiskolák) Budapest 1996.
- SZENDREI 1896. Szendrei J. Magyar hadtörténelmi emlékek. (Az ezredéves országos kiállításon.) Budapest 1896.
- TEMESVÁRY 1982. Temesváry, F. Fegyverkincsek – Díszfegyverek. Budapest 1982.
- TEMESVÁRY 1984. Temesváry, F. Kelet és Nyugat között. Budapest 1989.
- TEMESVÁRY 1995. Temesváry, F. Díszes nyergek, lószerszámok. Budapest 1995.
- THOMAS 1939. Thomas, B. Der Knabenharnisch Jörg Seussenhofers für Sigismund II. von Polen. Zeitschrift des deutschen Vereins für Kunstwissenschaft. 6/4. (1939) 221-234.
- THOMAS 1944. Thomas, B. Deutsche Plattnerkunst. München 1944.
- THOMAS - ORTWIN 1954. Thomas, B. – Ortwin, G. Die Innsbrucker Plattnerkunst. Innsbruck 1954.
- THOMAS 1971. Thomas, B. Die Polonica der Wiener Waffensammlung. Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen 67 (1971) 47-104.
- THOMAS - ORTWIN 1976. Thomas, B. – Ortwin, G. Katalog der Leibrüstammer I. Teil. Wien 1976.
- THOMAS 1977. Thomas, B. Gesammelte Schriften zur Historischen Waffenkunde I-II. kötet. Graz 1977.
- THOMAS 1984. Thomas, B. Neues aus der Budapester Waffensammlung. (Eine Ankündigung Ferenc Temesváry: Waffenschätze, Prunkwaffen. Budapest 1982.) WUK. 1984/1. 53-63.
- TÖRTÉNETI 1996. A Magyar Nemzeti Múzeum történeti kiállításának vezetője. 2. Szerk.: H. Kolba, J. Budapest 1996.
- WAFFEN 1957. Waffen und Uniformen in der Geschichte. Berlin 1957.
- WEHRHAFTE 1986. Wehrhafte Stadt. Das Wiener bürgerliche Zeughaus im 15. und 16. Jahrhundert. Wien 1986.
- ZIMERMAN 1883. Zimerman, H. Urkunden und Regesten aus dem K.U.K. Haus-, Hof- und Staatsarchie in Wien. JKSAK 1 (1883) I. – LXXXV.

KNABENHARNISCH DES KÖNIGS LUDWIG II UND DER FUßHARNISCH EINES HAIDUCKENHAUPTMANNES

Diese zwei Objekte wurden im Ungarischen Nationalmuseum bis zum Jahr 1995 als Knabenharnisch des Königs Ludwig II und der Fußharnisch eines der Offiziere der ungarischen Infanterie (Haiducken) ausgestellt. Die Fotos von den beiden Harnischen wurden in Geschichtsbüchern und in populärwissenschaftlichen historischen Werken publiziert und dadurch beide Harnische im allgemeinen ungarischen Bewußtsein verwurzelt. Sie sind aber weder mit König Ludwig II noch mit einem Haiduckenhauptmann verbunden, aber abgesehen davon werden sie auch im Weltmaßstabe zu den hervorragenden Kunstgegenständen gezählt.

Der Ludwig II zugeschriebene Harnisch kann zu den die Kleidertracht nachahmenden Knabenharnischen gezählt werden (Abb. 1). Besonders interessant ist das aus den Buchstaben S und E bestehende Monogramm, welches auf dem Harnisch zweimal vorkommt. Die Forschung schrieb den Harnisch lange Zeit, ganz bis 1939 dem ungarischen König Ludwig II zu, und hielt ihn abwechselnd für eine aus Süddeutschland, bzw. aus Innsbruck stammende Arbeit. Das Monogramm SE wurde manchmal für die Marke eines Waffenschmiedes, oder aber für die Anfangsbuchstaben einer lateinischen Devise gehalten. Der Harnisch wurde bis 1933 in Wien aufbewahrt, da hat ihn mit anderen ungarischen Kunstschätzen zusammen die österreichische Regierung dem ungarischen Staat zurückerstattet. In seinem 1939 veröffentlichten Aufsatz bewies Bruno Thomas, daß der Harnisch nicht im Besitz des ungarischen Königs Ludwig II gewesen war, sondern dem polnischen König Sigismund II gehört hatte. 1533 verlobte der dreizehnjährige polnische Prinz die damals siebenjährige österreichische Erzherzogin Elisabeth. Zur Verlobung ließ Kaiser Ferdinand I den Hofplattner Jörg Seussenhofer einen Knabenharnisch und zwei Sattel verfertigen. Die Buchstaben S bzw. E auf dem Harnisch und auf dem einen, erhalten gebliebenen Sattel (Abb. 7) kann man als Sigismund und Elisabeth deuten. Seit Anfang des 16. Jahrhunderts wurde es Gebrauch, zu Verlobungen, oder Hochzeiten Prunkrüstungen mit Anfangsbuchstaben der Vornamen der Braut und des Bräutigams herstellen zu lassen. In der Beweisführung fiel dem Monogramm SE eine wichtige Rolle zu. Bruno Thomas erwähnte in mehreren Werken den Knabenharnisch des Königs Sigismund II. Trotz der wissenschaftlichen Aufsätze hielt sich in Ungarn die Meinung, daß der Harnisch im Besitz von Ludwig II gewesen war. János Kalmár nahm in seinem 1971 erschienenen Buch die Theorie von Bruno Thomas an, in den später veröffentlichten populärwissenschaftlichen Büchern kam aber die alte Meinung zur Geltung.

Erst 1996 änderte sich die Situation, als die neue historische Ausstellung des Ungarischen Nationalmuseums eröffnet wurde. Hier stellten wir diesen wunderbaren Knabenharnisch als ehemaliges Eigentum von Sigismund II aus.

Ähnlicherweise besonders interessant ist die Geschichte des auf der Abb. 8 dargestellten "Haiduckenfußharnisches" (Rüstung eines ungarischen Infanteristen). Das Stück tauchte in der Millenniumsausstellung in Budapest 1896 unter dem Namen "Haiduckenfußharnisch" auf. Es gelangte mit dem oben erörterten Harnisch zusammen 1933 aus Wien nach Budapest. Obwohl mehrere Forscher den Ursprung des Fußharnisches bezweifelten, wurde sie ganz bis 1995 mit der Bezeichnung "Haiduckenfußharnisch" ausgestellt. Was die Wahrheit betrifft,

wurden ähnliche Rüstungen zwischen 1624 und 1626 sogar zweimal aus Brüssel dem spanischen König Philipp IV geschickt. Auf dem einen Harnisch kann man die Marke des Meisters MP sehen. Ähnliche Harnische Rüstungen verwahrt man in zahlreichen Museen der Welt und alle wurden vom dem flämischen Plattner mit dem Monogramm MP verfertigt. Die berühmten ungarischen Leichtinfanteristen – die Haiducken – trugen nie Schutzwaffen, deshalb ist es für mich bis heute unverständlich, warum man fast hundert Jahre lang diesen flämischen Prunkharnisch "Haiduckenfußharnisch" genannt hat.

Kovács S. Tibor

